

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ «ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΣΠΟΥΔΕΣ»
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗΣ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΧΟΡΤΗ

**ΟΙ ΑΡΧΕΣ ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ:
ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΚΑΤΑΓΡΑΦΙΚΗΣ ΔΙΑΣΩΣΗΣ ΚΑΙ
ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΓΕΩΡΓΙΟ ΛΑΜΠΑΚΗ**

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2020

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	5
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	7

ΜΕΡΟΣ Α΄

I. 1. Η ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ	13
I. 2. Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ	27
I. 3. Η ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ	39
I. 4. Η ΔΙΑΣΩΣΗ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ	57
II. 1. ΟΙ ΠΕΡΙΗΓΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΛΑΜΠΑΚΗ	73
II. 2. Η ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ	89
III. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	101
IV. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	109

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΕΙΚΟΝΕΣ	125
---------	-----

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η σκέψη για την εκπόνηση της παρούσας εργασίας έχει την αφετηρία της αρκετά χρόνια πριν, καθώς έχω την τύχη να επιμελούμαι τα Ιστορικά και Φωτογραφικά Αρχεία του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, η μελέτη των οποίων υπήρξε καθοριστική για τον σχεδιασμό και την υλοποίησή της. Ωστόσο, η επιλογή ενός τέτοιου θέματος κάθε άλλο παρά αυτονόητη ήταν κατά το παρελθόν. Με την πάροδο του χρόνου η αρχική σκέψη επανήλθε, ενισχυμένη πλέον από το αίσθημα της υποχρέωσης απέναντι στο ίδιο το Αρχείο αλλά και της ανταπόδοσης στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, που μου παρείχε τη δυνατότητα μελέτης και διαχείρισης ενός τόσο σημαντικού για την έρευνα πρωτότυπου υλικού.

Είμαι ευγνώμων στον επόπτη μου, επίκουρο καθηγητή κ. Απόστολο Μαντά, αφενός γιατί ήταν αυτός που με ενθάρρυνε από την αρχή για την επιλογή του θέματος και αφετέρου για τη συστηματική ανταπόκρισή του καθ' όλη τη διάρκεια της εκπόνησης της μελέτης. Πολλές ευχαριστίες θα ήθελα να εκφράσω στον καθηγητή κ. Χρήστο Σταυράκο για την ουσιαστική και καθοριστική στήριξή του στην προσπάθειά μου, όπως και για τις επιστημονικές του επισημάνσεις. Ευχαριστώ επίσης θερμά την καθηγήτρια κ. Ιωάννα Στουφή-Πουλημένου για την αγαστή συνεργασία μας, καθώς και για τις πολύτιμες παρατηρήσεις της.

Ευχαριστίες οφείλω στη διευθύντρια του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου δρ. Αικατερίνη Δελλαπόρτα και στην προϊσταμένη του Τμήματος Συλλογής Εικόνων, Τοιχογραφιών, Ψηφιδωτών, Αντιγράφων, Χειρογράφων, Ανθιβόλων, Χαρακτικών, Σχεδίων, Παλαιτύπων και Συλλογής Λοβέρδου δρ. Καλλιόπη-Φαίδρα Καλαφάτη, οι οποίες με τη σειρά τους υποστήριξαν και διευκόλυναν την ολοκλήρωση της εργασίας.

Ιδιαίτερα ευχαριστώ τους φίλους και συναδέλφους αρχαιολόγους δρ. Νικόλαο Καστρινάκη, Νικόλα Κωνστάντιο και δρ. Αντώνη Μπεκιάρη, τον αρχιτέκτονα-μουσειογράφο Σπύρο Νάσαινα και τους γραφίστες Γιώργο Σουπιό και Γιάννη Σταυρινό.

Οι θερμότερες, τέλος, ευχαριστίες μου απευθύνονται στη μητέρα μου για τη συμπαράστασή της, και μάλιστα σε μια εξαιρετικά δύσκολη και για τις δυο μας περίοδο που σηματοδεύτηκε από την απώλεια του πατέρα μου. Η μελέτη αυτή δεν θα μπορούσε παρά να είναι αφιερωμένη στη μνήμη του.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ίδρυση της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (ΧΑΕ) στην Αθήνα το 1884 αποτελεί την πρώτη συγκροτημένη απόπειρα για τη διάσωση, περισυλλογή και μελέτη των βυζαντινών αρχαιοτήτων στην Ελλάδα. Παρ' όλο που ο χαρακτήρας της Εταιρείας ήταν κυρίως θρησκευτικός, καθώς επικεντρώθηκε στα τεκμήρια της εκκλησιαστικής ζωής από την εποχή των πρώτων Χριστιανών έως τα σύγχρονα, η δράση της για τη διάσωσή τους και τη δημιουργία ενός Μουσείου Χριστιανικής Αρχαιολογίας συνέβαλε στο να μετατοπιστεί σταδιακά το κρατικό ενδιαφέρον από τις κλασικές αρχαιότητες, που ήταν αυτονόητο αντικείμενο προστασίας και ανάδειξης έως τότε, προς τα κατάλοιπα του Βυζαντίου, τα οποία κατά το μεγαλύτερο μέρος του 19ου αιώνα είχαν παραμείνει έξω από το σώμα των εθνικών μνημείων. Το έργο της ΧΑΕ κατά την πρώτη περίοδο λειτουργίας της συνδέθηκε κυρίως με τη δράση του ιδρυτικού της στελέχους και διευθυντή του Μουσείου της, Γεωργίου Λαμπάκη, ο οποίος συγκρότησε και τεκμηρίωσε τη Συλλογή της, ενώ παράλληλα επιδόθηκε στην –πρωτοποριακή για την εποχή– καταγραφική διάσωση και φωτογραφική αποτύπωση των χριστιανικών μνημείων, παρά το γεγονός ότι ο ίδιος δεν διακρίθηκε επιστημονικά, καθώς δεν κατάφερε να υπερβεί τη βαθμίδα του υφηγητή της Θεολογικής Σχολής.

Η μελέτη που ακολουθεί πραγματεύεται την πρόσληψη, την επιστημονική θεώρηση και τη διαχείριση των καταλοίπων του Βυζαντίου στην Ελλάδα, από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως τη θεσμοθέτηση των βυζαντινών σπουδών στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Η εργασία επικεντρώνεται στις απαρχές της βυζαντινής αρχαιολογίας στην Ελλάδα και εξετάζει την επιστημονική δράση του Γ. Λαμπάκη για τη διάσωση των χριστιανικών μνημείων, μέσα από την παράλληλη αφήγηση της ιστορίας της ΧΑΕ από την ίδρυσή της έως την ενσωμάτωση της Συλλογής της στο κρατικό Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο το 1923.

Αρχικά παρουσιάζονται συνοπτικά οι ιδεολογίες και τα ρεύματα του 19ου αιώνα, υπό την επίδραση των οποίων αναπτύχθηκε το επιστημονικό ενδιαφέρον για τον Μεσαίωνα και κατά συνέπεια για τις βυζαντινές αρχαιότητες στην Ευρώπη. Ακολούθως μελετάται η ιδεολογική πρόσληψη και η επιστημονική θεώρηση του

Βυζαντίου στην Ελλάδα, από τη σύσταση του ελληνικού κράτους έως τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Ειδικότερα, εξετάζονται οι σημαντικότερες τομές στη θεωρητική προσέγγιση του Βυζαντίου και τη διαχείριση των καταλοίπων του, προκειμένου να διερευνηθεί το ιδεολογικό και πολιτισμικό πλαίσιο, στο οποίο εντάσσεται η ίδρυση της ΧΑΕ και η επιστημονική δράση του πρωτεργάτη της Γ. Λαμπάκη.

Στη συνέχεια επιχειρείται η σκιαγράφηση της προσωπικότητας του Γ. Λαμπάκη μέσα από τη βιογραφία του και τη συνοπτική παρουσίαση του έργου του, ενώ αναλύεται διεξοδικά το ιδεολογικό και επιστημονικό υπόβαθρο της δράσης του.

Έπεται η μελέτη της ιστορίας της ΧΑΕ κατά την πρώτη περίοδο της λειτουργίας της (1884-1923), έως και την παραχώρηση του μεγαλύτερου μέρους της Συλλογής της στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο το 1923. Ειδικότερα, ερευνάται το θεσμικό και διοικητικό καθεστώς της Εταιρείας, η συλλεκτική της πολιτική και η ιστορία του Μουσείου της.

Ακολουθεί η καταγραφή και η ανάλυση των προσπαθειών της ΧΑΕ και του πρωτεργάτη της για την προστασία και τη διάσωση των χριστιανικών αρχαιοτήτων. Παράλληλα, αναπτύσσεται το χρονικό της κρατικής μέριμνας για τα εν λόγω μνημεία μέσα από την αρχαιολογική νομοθεσία, καθώς και τη δράση της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας και της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας.

Με αφορμή την αναφορά σε κάποιες από τις περιηγήσεις του Γ. Λαμπάκη στην Ελλάδα και σε άλλα κέντρα του ελληνικού κόσμου που βρίσκονταν υπό Οθωμανική κυριαρχία, αλλά και του χριστιανικού κόσμου εν γένει, εξετάζεται στη συνέχεια η επιστημονική και συλλεκτική δράση του. Από τον εκτενέστατο κατάλογο των μονών και μνημείων που εξέτασε, αλλά και των τόπων που περιηγήθηκε, παρουσιάζονται αναλυτικά (ως αντιπροσωπευτικές για τη συλλεκτική, καταγραφική, φωτογραφική αλλά και προσκηνηματική δράση του) η επίσκεψή του στη μονή Δουσίκου το 1895, η περιήγησή του στη Θεσσαλονίκη, τη Βέροια και το Άγιο Όρος το 1901, καθώς και η περιοδεία του στις Κυκλάδες το 1904. Συγκεκριμένα, η παρουσίαση της επίσκεψής του στη μονή Δουσίκου αποσκοπεί –εκτός των άλλων– στο να καταδείξει τη μεθοδολογία του ως προς την τεκμηρίωση και τον τρόπο με τον οποίο προσλάμβανε τη χριστιανική αρχαιολογία. Η περιοδεία του στη Θεσσαλονίκη, τη Βέροια και το Άγιο Όρος μελετάται τόσο για τον προσκηνυματικό της χαρακτήρα όσο και για το γεγονός ότι από αυτή προέκυψε ένα πολύτιμο φωτογραφικό αρχείο μνημείων. Η επιλογή, τέλος, της περιήγησής του στις Κυκλάδες οφείλεται στο ότι

από αυτή προέρχονται ορισμένα από τα σημαντικότερα αντικείμενα της Συλλογής της ΧΑΕ. Οι υπόλοιπες από τις περιηγήσεις του ερευνητή χρησιμοποιούνται ως συγκριτικό υλικό, όταν η μελέτη το απαιτεί.

Η πραγμάτευση της Συλλογής του Μουσείου της Εταιρείας που ακολουθεί, αποσκοπεί στην τελική αποτίμηση της συλλεκτικής και επιστημονικής δράσης του ερευνητή. Αρχικά περιγράφεται το σύστημα καταγραφής των αντικειμένων στο ευρετήριο και η τεκμηρίωσή τους από τον ιδρυτή της Εταιρείας. Ακολουθεί η παρουσίαση του εύρους των μουσειακών αντικειμένων, ενώ παράλληλα επεξηγείται και αναλύεται ο τρόπος με τον οποίο ταξινομήθηκαν στο Μουσείο Χριστιανικής Αρχαιολογίας και Τέχνης, όπως προκύπτει από τον επιστημονικό κατάλογο των εκτεθειμένων έργων. Στη συνέχεια εξετάζονται κάποια από τα σημαντικότερα έργα παλαιοχριστιανικής, βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης της Συλλογής, καθώς και το φωτογραφικό αρχείο χριστιανικών μνημείων, το οποίο αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της. Τέλος, σχολιάζεται η επιστημονική και εκθεσιακή διαχείριση της Συλλογής μετά την ενσωμάτωσή της στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο. Η μελέτη κλείνει με τα συμπεράσματα.

ΜΕΡΟΣ Α΄

I. 1. Η ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΘΕΩΡΗΣΗ ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

Από την ίδρυση του ελληνικού κράτους έως τη θεσμοθέτηση των βυζαντινών σπουδών

Η ανάπτυξη των βυζαντινών σπουδών στην Ελλάδα σχετίζεται αφενός με την ανανέωση του επιστημονικού ενδιαφέροντος για το Βυζάντιο στην Ευρώπη κατά τον 19ο αιώνα υπό την επίδραση του Ρομαντισμού, αφετέρου με την αναζήτηση της εθνικής ταυτότητας αλλά και της ιστορικής συνέχειας στο νεοσύστατο ελληνικό κράτος, που επίσης είχε δεχθεί ρομαντικές επιδράσεις. Το κίνημα του Ρομαντισμού, που κυριαρχούσε στην Ευρώπη τον 19ο αιώνα, συνδέεται άμεσα με την ανάπτυξη της ιδέας του έθνους και την προσπάθεια συγκρότησης εθνικών κρατών και κατά συνέπεια με τη στροφή προς τον Μεσαίωνα, στον οποίο έχει τις ρίζες της η εθνογένεση των περισσότερων ευρωπαϊκών λαών. Σε αντίθεση με τον Διαφωτισμό του 18ου αιώνα που απαξίωνε το Βυζάντιο, ο Ρομαντισμός αποκατέστησε τους Μέσους Χρόνους ως μία σημαντική ιστορική περίοδο στην εξέλιξη των λαών, επηρεάζοντας ευνοϊκά και τις βυζαντινές σπουδές.

Το ενδιαφέρον για το Βυζάντιο στην Ευρώπη¹ δεν εκδηλώθηκε για πρώτη φορά τον 19ο αιώνα. Ήδη από τον 16ο αιώνα παρατηρούνται στη Δύση οι πρώτες απόπειρες επιστημονικής προσέγγισης του Βυζαντίου, χωρίς ωστόσο η Βυζαντινή Αυτοκρατορία να αντιμετωπίζεται ως αυθύπαρκτη ιστορική οντότητα αλλά ως ο χώρος που διέσωσε την κλασική κληρονομιά. Αν και οι απόπειρες αυτές δεν ήταν συντονισμένες και συστηματικές, φωτεινά πνεύματα, όπως ο Hieronymus Wolf, ο οποίος πρώτος είδε τη βυζαντινή ιστορία ως ανεξάρτητο τμήμα της γενικής ιστορίας και συνέλαβε την ιδέα ενός *Corpus Historiae Byzantinae*: ο επιφανής ιστορικός του δικαίου Johannes Leunclavius, οι Έλληνες ουνίτες Νικόλαος Αλεμάννος και Λέων Αλλάτιος συνέβαλαν στην προσέγγιση των πηγών της βυζαντινής ιστορίας με σημαντικές για την εποχή τους εκδόσεις. Σημαντικό σταθμό σε αυτή την πρώιμη φάση των βυζαντινών σπουδών αποτελεί από τα μέσα του 17ου αιώνα η έκδοση του *Corpus* των βυζαντινών πηγών του Λούβρου, καθώς και τα έργα του Philippe Labbe

¹ Για τις βυζαντινές σπουδές στην Ευρώπη, βλ. Χριστοφιλοπούλου 1984, 1-19. Ostrogorsky 1993, 47-75.

και του Charles Dufresne sieur du Cange, ο οποίος θεωρείται ο θεμελιωτής της έρευνας της βυζαντινής ιστορίας.

Οι όποιες προσπάθειες επιστημονικής προσέγγισης του Βυζαντίου ανακόπηκαν κατά τον 18ο αιώνα, καθώς το κίνημα του Διαφωτισμού με τον ορθολογισμό και το αντιθρησκευτικό πνεύμα του έβλεπε με περιφρόνηση ολόκληρη την περίοδο του Μεσαίωνα, ενώ θεωρούσε τη βυζαντινή εποχή ως την παρηκμασμένη συνέχεια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Ο Βολταίρος πίστευε ότι «η ιστορία του Βυζαντίου περιελάμβανε μόνο «δημηγορίες και θαύματα» και ότι «υπήρξε το όνειδος για την ανθρώπινη σκέψη»². Αντίστοιχα ο Μοντεσκιέ αντιλαμβανόταν το Βυζάντιο ως «πλέγμα επαναστάσεων, εξεγέρσεων και αισχροτήτων»³. Χαρακτηριστικός είναι άλλωστε και ο τίτλος του μνημειώδους έργου του Edward Gibbon *Παρακμή και πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας*, το οποίο άσκησε μεγάλη επίδραση, ενισχύοντας την ήδη αρνητική αποτίμηση του Βυζαντίου⁴.

Η στάση απέναντι στον Μεσαίωνα και το Βυζάντιο άρχισε να αλλάζει σταδιακά κατά τον 19ο αιώνα, παράλληλα με τη μεταστροφή της διανόησης στην Ευρώπη σχετικά με το παρελθόν της και την επικράτηση του κινήματος του Ρομαντισμού. Το έντονο ενδιαφέρον για την ιστορία που εκδηλώθηκε με τους νέους προσανατολισμούς του Ρομαντισμού, και η γενική αναθεώρηση του ευρωπαϊκού Μεσαίωνα υπό το πρίσμα των πρωτοεμφανιζόμενων εθνικών ιδεολογιών είχαν ως αποτέλεσμα και την ανανέωση των βυζαντινών σπουδών. Άλλωστε, το Βυζάντιο ως συνέχεια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας αποτελούσε κομμάτι του ευρωπαϊκού παρελθόντος και η πρόσληψή του απηχούσε τον τρόπο με τον οποίο οι Ευρωπαίοι αντιλαμβάνονταν σε κάθε εποχή την ιστορία τους.

Ήδη από τις αρχές του 19ου αιώνα στη Γερμανία φιλόλογοι και ιστορικοί στρέφονται και σε βυζαντινά κείμενα, στο πλαίσιο της αποκατάστασης του δικού τους μεσαιωνικού παρελθόντος⁵. Το 1828 ο Γερμανός ιστορικός Barthold Georg Niebuhr με την έκδοση του κειμένου του Αγαθία Σχολαστικού εγκαινιάζει το *Corpus Fontium Historiae Byzantinae (CFHB)* στη Βόννη, έργο το οποίο περιέλαβε έως τα τέλη του αιώνα πολλά βυζαντινά κείμενα⁶.

² *Le pyrrhonisme de l'histoire*, στο: *Ouvres Completes de Voltaire*, Gotha – Basel 1785, τόμ. 27, κεφ.15. Πρβλ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου 1994, 156.

³ Montesquieu, *Considérations sur les causes de la grandeur des Romains et de leur décadence*, Paris 1734. Πρβλ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου 1994, 156-157.

⁴ E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, τ. 1-6, London 1776-1789.

⁵ Για τη βυζαντινή λόγια γραμματεία στη Γερμανία τον 19ο αιώνα, βλ. Reinsch 1996, 107-128.

⁶ Κιουσοπούλου 2006, 31.

Στην Ιταλία η ανακάλυψη των κατακομβών στη Ρώμη έδωσε ώθηση στη μελέτη των πρώιμων χριστιανικών μνημείων. Έτσι το 1852, κατόπιν εισήγησης του θεωρούμενου σήμερα «πατέρα της χριστιανικής αρχαιολογίας» Giovanni Battista de Rossi, ιδρύθηκε από τον Πάπα Πίο ΙΧ η Pontificia Commissione di Archeologia Sacra με σκοπό τη διάσωση, προστασία και επιστημονική μελέτη των κοιμητηρίων και των πρωτοχριστιανικών λατρευτικών μνημείων στην ευρύτερη περιοχή της Ρώμης⁷.

Οι βυζαντινές σπουδές άρχισαν να οργανώνονται σε θεσμικό επίπεδο κατά τα τέλη του 19ου αιώνα, καθώς τότε συγκροτήθηκαν ως ξεχωριστά ερευνητικά πεδία οι τρεις βασικοί βυζαντινολογικοί κλάδοι, η φιλολογία, η ιστορία και η ιστορία της βυζαντινής τέχνης. Ορόσημο για την ιστορία των βυζαντινών σπουδών αποτελεί η ίδρυση της έδρας Μέσης και Νεώτερης Ελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου το 1892. Την έδρα κατέλαβε ο Karl Krumbacher (1856-1909), ο οποίος την ίδια χρονιά ίδρυσε και το πρώτο βυζαντινολογικό περιοδικό *Byzantinische Zeitschrift*⁸. Η ίδρυση της έδρας της Βυζαντινής Ιστορίας στη Σορβόνη το 1899, την οποία κατέλαβε ο Charles Diehl (1859-1944), θεσμοθέτησε τις βυζαντινές σπουδές στην Ευρώπη και συνέβαλε στην ανάπτυξή τους διεθνώς.

Στην ανάπτυξη αυτή των βυζαντινών σπουδών, στις οποίες η βυζαντινολογία πέτυχε να επιβληθεί ως αυτοτελής ακαδημαϊκός κλάδος, σημαντικό ρόλο έπαιξε η επίδραση του ιστορισμού, που υποστήριζε ότι κάθε εποχή έχει το ίδιο δικαίωμα στο ενδιαφέρον του ερευνητή και του κοινού⁹. Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι το έντονο ενδιαφέρον για τις βυζαντινές σπουδές εκδηλώθηκε σε μία χρονική περίοδο κατά την οποία η αναμενόμενη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και οι εξελίξεις στα Βαλκάνια απασχολούσαν ιδιαίτερα την Ευρώπη¹⁰.

Η ιστορική αποκατάσταση του Βυζαντίου και η θεσμοθέτηση των βυζαντινών σπουδών είχαν ως επακόλουθο και την αντίστοιχη εκτίμηση της τέχνης του. Στη Γαλλία το 1899 ο Gabriel Millet (1867-1952) δημοσιεύει τη μονογραφία του για τη μονή Δαφνίου¹¹ και το 1903 ιδρύει στην École Pratique des Hautes Études στο Παρίσι συλλογή με φωτογραφίες βυζαντινών μνημείων, αρχιτεκτονικά σχέδια και

⁷ F. Bisconti, *Giovanni Battista de Rossi e la catacombe romane*, Vaticano 1994, 22.

⁸ Το 1899 ο Karl Krumbacher ίδρυσε, στο πλαίσιο της έδρας του, το Βυζαντινό Σεμινάριο, στο οποίο παρακολούθησαν μαθήματα πολλοί λόγιοι των αρχών του 19ου αιώνα, καθώς και οι πρώτοι Έλληνες βυζαντινολόγοι, όπως ο Κ. Αμαντος και ο Φ. Κουκουλές, βλ. Κιουσοπούλου 1993, 262-263.

⁹ Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου 1994, 168.

¹⁰ Κιουσοπούλου 2006, 31.

¹¹ G. Millet, *Le monastère de Daphni*, Paris 1899.

αντίγραφα έργων μικροτεχνίας¹². Το 1904 οργανώνεται στο Αββαείο του Αγίου Νείλου στη Grottaferrata η πρώτη διεθνής έκθεση βυζαντινής τέχνης, με ποικίλα έργα της βυζαντινής και μεταβυζαντινής περιόδου, προερχόμενα από την ίδια τη μονή, καθώς και από άλλα δημόσια και ιδιωτικά ιδρύματα της Ιταλίας και της Ρωσίας κατά κύριο λόγο¹³.

Παράλληλα, τα βυζαντινά μνημεία της Ελλάδας ελκύουν το ενδιαφέρον ξένων μελετητών. Αξίζει να σημειωθεί ότι ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα ο Gabriel Millet, μέλος της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών κατά τα έτη 1891-1895, και ο Josef Strzygowsky (1862-1941), μέλος του Αυστριακού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών, δίνουν διαλέξεις για τη βυζαντινή τέχνη στην Αθήνα¹⁴, ενώ το 1888 οι αρχιτέκτονες Robert Weir Schultz και Sidney Howard Barnsley, φοιτητές τότε στην Royal Academy of Arts, όπου και επηρεάστηκαν από το κίνημα Arts and Crafts, έφτασαν για πρώτη φορά στην Ελλάδα προκειμένου να μελετήσουν στον φυσικό τους χώρο και κυρίως να καταγράψουν τα βυζαντινά μνημεία¹⁵.

Για τους Έλληνες η σχέση με το Βυζάντιο υπήρξε διαφορούμενη. Από τη μία παρέμενε ένα ασαφές παρόν που το συντηρούσε το Πατριαρχείο και ο μύθος του μαρμαρωμένου βασιλιά, από την άλλη με το πέρασμα του χρόνου, έτεινε να γίνει μακρινό έως αποτρόπαιο παρελθόν, ειδικά για αυτούς που είχαν επηρεαστεί από τον Διαφωτισμό¹⁶. Κατά την Επανάσταση του 1821 οι αρχαίοι πρόγονοι ήταν το παράδειγμα προς μίμηση, ενώ στην αναβίωση του ένδοξου αρχαίου παρελθόντος στηρίχθηκε η αναγκαιότητα της ύπαρξης του νεοσύστατου ελληνικού κράτους¹⁷. Στην Ελλάδα έως τα μέσα του 19ου αιώνα η κυρίαρχη αντίληψη για το Βυζάντιο συνοψίζεται στα λόγια του προέδρου της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, Ιακωβάκη Ρίζου Νερουλού (1778-1849), κατά την ετήσια συνέλευση των εταίρων την 25η Μαΐου 1841: «Ἡ βυζαντινὴ ἱστορία εἶναι ἡ ἀλληλενδεδετος σχεδὸν καὶ μακρότατη σειρὰ πράξεων μωρῶν καὶ αἰσχροῶν βαιοτήτων τοῦ εἰς τὸ Βυζάντιον

¹² Μιλλέ 1905, 193-197.

¹³ Το μεγάλο ενδιαφέρον για την έκθεση είχε ως αποτέλεσμα την παράτασή της έως το 1906, οπότε και αναδημοσιεύτηκε διευρυμένος κατάλογος στα γαλλικά: A. Muñoz, *L'art byzantine. L'exposition de Grottaferrata*, Roma 1906. Βλ. Chondrogiannis 2017, 110-114.

¹⁴ Γκράτζιου 1987, 68.

¹⁵ Από τη δράση των Βρετανών αρχιτεκτόνων του κινήματος Arts and Crafts προέκυψε ένα εξαιρετικό και πολύτιμο αρχείο φωτογραφιών και αρχιτεκτονικών σχεδίων βυζαντινών μνημείων, το οποίο αποτέλεσε τον πυρήνα του Byzantine Research Fund (BRF) Archive της Βρετανικής Σχολής Αθηνών. Για το Byzantine Research Fund Archive, βλ. Kakissis 2009, 125-144.

¹⁶ Κιουσοπούλου 2006, 26.

¹⁷ Σκοπετέα 1988, 205-217.

μετεμφυτευθέντος Ῥωμαϊκοῦ Κράτους. Εἶναι στηλογραφία ἐπονείδιστος τῆς ἐσχάτης ἀθλιότητος καὶ ἐξουθενώσεως τῶν Ἑλλήνων»¹⁸.

Ὡστόσο, ἡ ἀνάγκη νὰ ἀποδειχθεῖ ἡ ἱστορικὴ συνέχεια τοῦ ἔθνους, κύριο ζητούμενο στὴν Ευρώπη τοῦ 19ου αἰῶνα, υπαγόρευσε τὴ μελέτη τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς, καθὼς ἔπρεπε νὰ καλυφθεῖ τὸ κενὸ τῆς ἱστορικῆς ἀφήγησης γιὰ τὴν ἐποχὴ που διαδέχθηκε τὴν ἔνδοξη ἐλληνικὴ ἀρχαιότητα¹⁹. Τὸ αἶτημα γιὰ μὴ ενιαία ἐθνικὴ ἱστορία τοποθέτησε τὴ βυζαντινὴ ἐποχὴ ἀνάμεσα στὴν ἀρχαία καὶ τὴ νεώτερη, καὶ τὸ ἔως τότε ἀπαξιωμένο ἀπὸ τοὺς διαφωτιστὲς Βυζάντιο θεωρήθηκε «ὁ μέσος οὐσιοδέστατος κρίκος ὁ συναρμοζοῦν λογικῶς καὶ φιλοσοφικῶς τὰ προηγούμενα μετὰ τῶν ἐπομένων»²⁰. Κύριοι ἐκφραστὲς τοῦ αἰτήματος αὐτοῦ υπῆρξαν οἱ ἱστορικοὶ Σπυρίδων Ζαμπέλιος (1815-1881) καὶ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος (1815-1891)²¹. Ὁ μὲν πρῶτος υπῆρξε ὁ πρόδρομος καὶ ἐμπνευστὴς, ἐνῶ ὁ δεῦτερος ὁ θεμελιωτὴς τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν στὴν Ελλάδα, καθὼς ἦταν αὐτὸς που ἀνέλαβε νὰ συγγράψει τὴν Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους καὶ συμπεριέλαβε ὡς ὀργανικὸ κομμάτι τῆς τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς. Τὸ πολύτομο ἔργο τοῦ *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, που ἐκδόθηκε μετὰ τῶν ἐτῶν 1860 καὶ 1874, προϊόν τῶν ἐθνικῶν ἐπιταγῶν καὶ τῆς ἰδεολογίας τῆς ἐποχῆς του, διαμόρφωσε τὴν ἱστορικὴ μνήμη τῶν Ἑλλήνων²² καὶ μακροπρόθεσμα ἐπηρέασε τὶς βυζαντινὲς σπουδές.

Με τὸν Σπυρίδωνα Λάμπρο (1851-1919)²³, ὁ ὁποῖος θέλησε καὶ αὐτὸς με τὴ σειρά του νὰ ἀποκαταστήσει τὴν ἐνότητα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας καὶ νὰ φωτίσει τὸ Βυζάντιο, παρατηρεῖται στροφὴ πρὸς τὸν θετικισμὸ. Ἐπηρεασμένος προφανῶς ἀπὸ τὴν πορεία τῶν βυζαντινῶν σπουδῶν σὲ διεθνὲς ἐπίπεδο, θεώρησε ἀπαραίτητη προϋπόθεση τὴν ἀναζήτηση, συγκέντρωση, μελέτη καὶ ἐκδόση τῶν ποικίλων πηγῶν. Ἐτσι, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν ἔδωσε ὀλοκληρωμένο συνθετικὸ ἔργο, υπῆρξε ὁ

¹⁸ Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου 1994, 160-161.

¹⁹ Παρ' ὅλο που ἡ κλασικὴ ἀρχαιότητα ὡς ἀπαρχὴ τῆς ἱστορίας τοὺς ἦταν δεδομένη γιὰ τοὺς Νεοέλληνες, ὅπως ἄλλωστε καὶ γιὰ τὴν πλειονότητα τῶν Ευρωπαίων, καταλυτικὴ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν ἱστορικῶν σπουδῶν στὴν Ελλάδα ἦταν ἡ δημοσίευση τὸ 1830 καὶ τὸ 1836 τοῦ δίτομου ἔργου τοῦ Ph. Fallmerayer, *Ἱστορία τῆς Πελοποννήσου κατὰ τοὺς Μέσους Χρόνους*, με τὴ θεωρία του γιὰ τὸν ἐκσλαβισμό τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς. Στὸ ἴδιο, 159-160. Πρβλ. Χαμηλάκης 2012, 140-147.

²⁰ Ζαμπέλιος 1852, 23.

²¹ Γιὰ τὸν Σ. Ζαμπέλιο, βλ. Σβορώνος 1992, 11-20. Γιὰ τὸν Κ. Παπαρρηγόπουλο, βλ. Δημαρᾶς 1986, σποραδικά.

²² Λιάκος 1994, 180-181.

²³ Ὁ Σπ. Λάμπρος, καθηγητὴς ἱστορίας καὶ Πρύτανης στὸ Πανεπιστήμιο Αθηνῶν, ἐξέδιδε ἀπὸ τὸ 1903 τὸ ἱστορικὸ περιοδικὸ *Νέος Ἑλληνομνήμων*, τὸ ὁποῖο κυκλοφόρησε με διακοπὲς ἔως τὸ 1927.

εισηγητής της θετικιστικής προσέγγισης της ιστορίας στην Ελλάδα και συνέβαλε αποφασιστικά στην πραγματιστική γνώση του Βυζαντίου²⁴.

Παράλληλα με όλα αυτά, και ενώ οι κλασικές αρχαιότητες ήταν αυτονόητα αντικείμενο προστασίας και ανάδειξης από την ίδρυση του ελληνικού κράτους, τα κατάλοιπα των βυζαντινών χρόνων αντιμετωπίστηκαν με αδιαφορία ή ακόμα και εχθρικά σχεδόν όλο τον 19ο αιώνα. Η κρατική μέριμνα για τις χριστιανικές αρχαιότητες ξεκινά τυπικά με τον πρώτο αρχαιολογικό νόμο, Ν. 10/22 Μαΐου 1834 της Αντιβασιλείας «Περὶ τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ τεχνολογικῶν συλλογῶν, περὶ ἀνακαλύψεως καὶ διατηρήσεως τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ τῆς χρήσεως αὐτῶν», στο άρθρο 111 του οποίου αναφέρεται ότι «καὶ τὰ ἀντικείμενα τῆς τέχνης ἀκόμα, τὰ περιερχόμενα ἀπὸ τὴν ἀρχαιοτάτην ἐποχὴν τοῦ χριστιανισμοῦ ἢ τὸν καλούμενον μεσαίωνα, δὲν ἐξαιροῦνται ἀπὸ τοὺς κανονισμοὺς τοῦ παρόντος νόμου»²⁵. Ὅμως η νομοθεσία δεν εξασφάλισε τη διάσωση των χριστιανικών μνημείων, καθώς πολλοί βυζαντινοί και μεταβυζαντινοί ναοί κατεδαφίστηκαν, κυρίως κατά την περίοδο της ανοικοδόμησης της Αθήνας αλλά και κατά τις ανασκαφές της, επειδή βρέθηκαν σε αρχαιολογικές ζώνες μνημείων της κλασικής αρχαιότητας.

Μόνο σποραδικά υπήρξαν ενέργειες για την προστασία και τη διάσωση των μεσαιωνικών μνημείων. Έτσι, από το 1833 και μετά, υπό την επιμέλεια του Κυριακού Πιττάκη (1798-1863), αρχαιολόγου και από το 1848 Γενικού Εφόρου Αρχαιοτήτων του Κράτους, περισυλλέχθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη χριστιανικών μνημείων της Αθήνας και της Αττικής και τοποθετήθηκαν σε τοίχο στο νότιο τείχος της Ακρόπολης (εικ. 1)²⁶, ενώ στον ναό του Ηφαίστου²⁷, όπου στεγαζόταν το Κεντρικό Αρχαιολογικό Μουσείο, σχηματίστηκε σταδιακά μία συλλογή γλυπτών με την ίδια προέλευση, γνωστή ως Συλλογή Θησειού. Η αποτοίχιση της τοιχογραφίας της Παναγίας Βρεφοκρατούσας (εικ. 2)²⁸ από τα ερείπια του Προφήτη Ηλία στο Σταροπάζαρο²⁹ από τον αρχιτέκτονα Λύσανδρο Κανταντζόγλου (1812-1885) το 1849 και η μεταφορά

²⁴ Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου 1994, 167-168.

²⁵ Πετράκος 1982, 21, 140.

²⁶ Τα γλυπτά προέρχονταν από σωζόμενα ή ερειπωμένα χριστιανικά μνημεία της Αθήνας και της Αττικής, καθώς και από τις πρώτες ανασκαφές γύρω από την Ακρόπολη. Επίσης, κάποια από αυτά είχαν μεταφερθεί στον βράχο της Ακρόπολης κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας προκειμένου να χρησιμοποιηθούν ως οικοδομικό υλικό. Βλ. Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη 2006, 280-286.

²⁷ Ο ναός του Ηφαίστου, ο επονομαζόμενος Θησειό, ορίστηκε ως ο χώρος που θα στέγαζε το Κεντρικό Αρχαιολογικό Μουσείο στις 13 Νοεμβρίου 1834 με βασιλικό διάταγμα. Στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα χρησιμοποιήθηκε για τη φύλαξη έργων βυζαντινής τέχνης, βλ. Κόκκου 1977, 170.

²⁸ Βλ. παρακάτω, σ. 45, σημ. 153.

²⁹ Καμπούρογλου 1923, 45.

της στο Σχολείο των Τεχνών, μπορεί να θεωρηθεί ως η πρώτη στοχευμένη διάσωση έργου μεσαιωνικής τέχνης³⁰. Στην πραγματικότητα, ωστόσο, τα κατάλοιπα της βυζαντινής εποχής έμειναν κατά το μεγαλύτερο μέρος του 19ου αιώνα έξω από το σώμα των εθνικών μνημείων, με εξαίρεση βέβαια τα χειρόγραφα, είδος που εκτιμήθηκε ήδη από την Αναγέννηση, κυρίως ως φορέας της κλασικής γραμματείας.

Η στάση απέναντι στην τέχνη και τα μνημεία του βυζαντινού πολιτισμού φαίνεται να αλλάζει στα τέλη του 19ου αιώνα, λόγω προφανώς και του έντονου ενδιαφέροντος που εκδηλώνεται στη Δύση για τα κατάλοιπα αυτής της περιόδου. Ορόσημο για την έμπρακτη πλέον στροφή του ενδιαφέροντος στα μνημεία αυτά αποτελεί η ίδρυση της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας (ΧΑΕ) το 1884. Στόχοι της Εταιρείας, σύμφωνα με το πρώτο καταστατικό της, ήταν η περισυλλογή, διάσωση και μελέτη των καταλοίπων της χριστιανικής αρχαιότητας, καθώς και η σύσταση Μουσείου Χριστιανικής Αρχαιολογίας³¹.

Τόσο για την Εταιρεία όσο και για τον πρωτεργάτη της και έφορο του Μουσείου της Γεώργιο Λαμπάκη (1854-1914), τα κατάλοιπα που στόχευαν να διασώσουν ήταν πρωτίστως χριστιανικά, χωρίς να είναι σαφής ως προς την πρόσληψή τους η έννοια του μνημείου και ακόμα λιγότερο του έργου τέχνης³². Στόχος του Γ. Λαμπάκη ήταν η διάσωση κάθε παλαιάς αλλά και σύγχρονης μαρτυρίας της χριστιανικής πίστης και λατρείας, καθώς για αυτόν η συνέχεια του έθνους ταυτιζόταν με την αδιάσπαστη συνέχεια της ζωής της Εκκλησίας. Έτσι, παρ' όλο που το ιδεολόγημα της συνέχειας είναι εμφανές, διαφοροποιείται από τους σύγχρονούς του, καθώς το κυρίαρχο ζητούμενό του είναι η τεκμηρίωση της αδιάλειπτης ζωής της Εκκλησίας και η διάσωση των κειμηλίων της πίστης των πατέρων. Στις αντιλήψεις του εντοπίζεται ο ρομαντικός αντίποδας του Διαφωτισμού, δηλαδή η αντίθεση στη μονομερή αρχαιολατρεία και η προβολή της χριστιανικής αυτοκρατορίας και της θρησκείας που την συνδέει με τη σύγχρονη Ελλάδα.

Λίγα χρόνια μετά την ίδρυση της ΧΑΕ, ο νέος αρχαιολογικός νόμος ΒΧΜΣΤ' 2646 του 1899 «Περί ἀρχαιοτήτων» στο άρθρο 1 ορίζει: «Καὶ τὰ ἀντικείμενα τὰ προερχόμενα ἐκ τῆς ἀρχαιοτάτης ἐποχῆς τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ μεσαιωνικοῦ

³⁰ Ο Λ. Κωνταντζόγλου χρησιμοποίησε για πρώτη φορά και τον όρο «βυζαντινή τέχνη» σε ομιλία του στα εγκαίνια του ναού του Αγίου Κωνσταντίνου το 1871, βλ. Μπεκιάρης 2006β, 145.

³¹ «Καταστατικὸν τῆς Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Ἐταιρείας», *ΔΧΑΕ*, περ. Α', Α'(1892) 6-9.

³² Ωστόσο, με τη συλλεκτική και λοιπή επιστημονική δράση του, ο Γ. Λαμπάκης συνετέλεσε στο να μετατραπούν τα εκκλησιαστικά σκεύη ταχύτατα σε μνημεία. Παράλληλα έδωσε ώθηση στην προστασία και στη μελέτη των μνημείων αυτών, βλ. Γκράτζιου 1987, 63.

έλληνισμού δὲν ἐξαιροῦνται τῶν ὀρίσμων τοῦ παρόντος νόμου»³³. Ἡ ἀσαφής καὶ γενικὴ διατύπωση «ἀρχαιοτάτη ἐποχὴ τοῦ χριστιανισμοῦ» ἢ «μεσαίων» τοῦ ἀρχαιολογικοῦ νόμου τοῦ 1834 μετατρέπεται σὲ δύο ξεχωριστὲς ἐννοίες, σὲ ἀρχαιοτάτη ἐποχὴ τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ σὲ μεσαιωνικὸ ἑλληνισμό, σύμφωνα με τὸ κυρίαρχο πλέον σχῆμα τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας. Ἐμπνευστὴς τοῦ νόμου ἦταν ὁ Παναγιώτης Καββαδίας (1850-1928), Γενικὸς Ἐφορὸς Ἀρχαιοτήτων ἀπὸ τὸ 1885 ἕως τὸ 1909 καὶ γραμματέας τῆς Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας ἀπὸ τὸ 1895, καὶ στὴ διατύπωσή του διακρίνεται ὁ ὀρθολογισμὸς τῆς ἐπιστημονικῆς θεώρησης ἀλλὰ καὶ οἱ κυρίαρχες ἰδεολογίες τῆς ἐποχῆς ὡς πρὸς τὴν πρόσληψη τοῦ Βυζαντίου, οἱ ὁποῖες ἀπέχουν ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ-θεολογικὴ προσέγγιση τοῦ Γ. Λαμπάκη.

Με τὸ γύρισμα στὸν 20ὸ αἰῶνα, ἡ ἀρχαιολογία παύει νὰ ἔχει ὡς ἀντικείμενο μελέτης τὰ κειμήλια τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀποκτᾶ ἀμιγῶς ἐπιστημονικὸ προσανατολισμὸ καὶ ἐυρύτερα ἐρευνητικὰ πεδία, ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῶν ἀντίστοιχων ἐρευνῶν γιὰ τὸ Βυζάντιο τὴν ἴδια ἐποχὴ στὴν Ἑυρώπη. Τὴν περίοδο αὐτὴ ὁ Gabriel Millet μελετᾶ τὰ μνημεῖα τοῦ Μυστρά³⁴, ἐνῶ ἡ Βρετανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ κατὰ τὶς ἀνασκαφές που πραγματοποιεῖ στὸ Γεράκι στρέφει τὴν προσοχή της καὶ στὰ βυζαντινὰ μνημεῖα³⁵.

Τὸ 1909 ἰδρύεται, ἡ βραχύβια Βυζαντιολογικὴ Ἐταιρεία, με στόχο «τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευνα καὶ μελέτην τοῦ Βυζαντιακοῦ Βίου ἀπὸ τῆς ἱστορικῆς ἐμφάνισεως αὐτοῦ μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων ὑπὸ πᾶσαν αὐτοῦ ἔκφρασιν, πρὸς δὲ τὴν ἐκλαΐκευσιν τῶν πορισμάτων τῶν περὶ τὸ Βυζάντιον μελετῶν»³⁶. Πρόεδρος τῆς Ἐταιρείας ἦταν ὁ Κ. Γ. Ζησίου καὶ γενικὸς γραμματέας ὁ Ν. Βέης, ἐνῶ ἀξιοσημεῖωτη εἶναι ἡ συγκρότηση βιβλιοθήκης σχετικῆς με τὸ Βυζάντιο, καθὼς καὶ ἡ ἐκδοσὴ του, ἀντίστοιχα βραχύβιου, ἐπιστημονικοῦ περιοδικοῦ *Βυζαντίς*. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς σύντομες ἀναφορές που καταγράφονται στὸ τέλος τῶν δύο τόμων τῆς *Βυζαντιδος* στὶς δράσεις τῆς Ἐταιρείας περιλαμβάνονταν ἐπιστημονικὲς διαλέξεις ἀλλὰ καὶ

³³ Πετράκος 1982, 141.

³⁴ Καρπὸς τῶν μελετῶν τοῦ G. Millet στὸν Μυστρά ἦταν ἡ ἐκδοσὴ τοῦ λευκώματος με τίτλο *Monuments byzantins de Mistra. Album*, Paris 1910. Γιὰ τὴ δράση τοῦ ἐρευνητῆ στὸν Μυστρά, βλ. Σιώμκος 2013, 395-405 (ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία). Αἰξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ G. Millet ἀπῆρξε ὁ ἰδρυτὴς τοῦ πρώτου ἀτυποῦ μουσεῖου τοῦ Μυστρά, καθὼς συγκέντρωσε περὶ τὰ 300 ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ 54 ἐπιγραφές προερχόμενα ἀπὸ ἀνασκαφές, ναοὺς, ερεῖπια καὶ κατοικίες τῆς καστροπολιτείας, τὰ ὁποῖα ταξινόμησε σὲ δύο αἶθουσες τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγας τοῦ μητροπολιτικοῦ συγκροτήματος. Βλ. Millet 1895, 272. Ὁ ἴδιος 1906, 453.

³⁵ Χαλκιά 2006, 53 (ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία).

³⁶ *Καταστατικὸν τῆς Ἐν Ἀθήναις Βυζαντιολογικῆς Ἐταιρείας*, Ἐν Ἀθήναις, τύποις ἐφημερίδος «Τὸ Κράτος» Θ. Τζαβέλλα, 1909, 1.

εκλαϊκευτικές, υπομνήματα σχετικά με τα βυζαντινά μνημεία και «βυζαντιολογικά έκδρομαί»³⁷.

Το 1912 προκηρύσσεται η έδρα της Βυζαντινής Τέχνης και Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, την οποία καταλαμβάνει ο πρώτος έφορος Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Αδαμάντιος Αδαμαντίου (1875-1937)³⁸. Την έδρα διεκδικούσε και ο Γ. Λαμπάκης, που θεωρούσε ότι του ανήκει δικαιοματικά, καθώς το γνωστικό αντικείμενό της είχε διδαχθεί έως τότε μόνο από αυτόν στη Θεολογική Σχολή. Ωστόσο, η ανάγκη για αμιγώς επιστημονική προσέγγιση του Βυζαντίου υποσκέλιζε τη Χριστιανική Αρχαιολογία που αυτός πρέσβευε³⁹. Η νέα αντίληψη για το Βυζάντιο αλλά και κριτική στη δράση της ΧΑΕ και του Γ. Λαμπάκη διατυπώνεται το 1913 από τον Α. Αδαμαντίου σε κείμενό του, στο οποίο επιχειρηματολογεί για την ανάγκη ίδρυσης Βυζαντινού Μουσείου στην πρόσφατα απελευθερωμένη Θεσσαλονίκη⁴⁰. Αναφερόμενος στα εκκλησιαστικά σκεύη που θα έπρεπε να συλλεχθούν, μεταξύ άλλων σημειώνει: «Πολλά τοιαῦτα, καί τινά ἀξίας ἀντικείμενα, ἔχει περισυλλέξει ἡ Χριστιανολογικὴ Ἑταιρεία, συλλεχθέντα ὅμως ταῦτα ὑπὸ θεολογικὴν μᾶλλον ἀντίληψιν, ἀποτελοῦσιν ἀπλὴν ἐκκλησιαστικὴν Συλλογὴν, χρήσιμον καὶ ταύτην διὰ τὴν μελέτην τοῦ χριστιανικοῦ βίου, ὀλίγον ὅμως σπουδαίαν διὰ τὴν πραγματικὴν ἱστορίαν τῆς τέχνης»⁴¹.

Το 1914 ιδρύεται το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο⁴² στην Αθήνα, το οποίο –σε αντίθεση με τη Συλλογή και το Μουσείο της ΧΑΕ– έχει εξ αρχής δημόσιο χαρακτήρα και χρηματοδοτείται από το Υπουργείο Παιδείας. Στο πρώτο άρθρο του

³⁷ Κιουσοπούλου 1993, 266.

³⁸ Ο Α. Αδαμαντίου ειδικεύτηκε στη βυζαντινή τέχνη στο Παρίσι στην *École Normale Supérieure*, με δασκάλους όπως ο Ch. Diehl, ο G. Millet και ο G. Schlumberger. Με την επιστροφή του στην Ελλάδα δημοσιεύει άρθρα, στα οποία εκθέτει με ενθουσιασμό την πρόοδο των βυζαντινών σπουδών. Το 1908 διορίστηκε μετά από διαγωνισμό έφορος Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Βλ. Γκράτζιου 1987, 68. Χαλκιά 2006, 54-55.

³⁹ Αναμφίβολα η εξέλιξη αυτή ως προς την επιστήμη στο γύρισμα του 19ου αιώνα είναι σύγχρονη του Γ. Λαμπάκη, ωστόσο ο Α. Αδαμαντίου διαφοροποιείται καθώς, έχοντας κλείσει ήδη έναν κύκλο σπουδών στο Παρίσι, όπου η Βυζαντινή Αρχαιολογία είχε επιφανείς εκπροσώπους, τη βιώνει από άλλη σκοπιά, μετέχοντας σε αυτήν. Βλ. Γκράτζιου 1987, 68.

⁴⁰ Α. Αδαμαντίου, «Υπόμνημα περί ιδρύσεως καὶ ὀργανώσεως Κεντρικοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου ἐν Μακεδονίᾳ, 1913». Το υπόμνημα αυτό δημοσιεύτηκε το 1914 σε μικρό φυλλάδιο, στο οποίο συμπεριλαμβάνονται πράξεις της Διοίκησης για τα μνημεία (κηρύξεις των βυζαντινών εκκλησιών και του Λευκού Πύργου ως μνημείων), εγκύκλιος που προειδοποιεί ότι απαγορεύεται η εμπορία αρχαιοτήτων, επιστολή του Μητροπολίτη που συνηγορεί για την ίδρυση Βυζαντινού Μουσείου, προτείνοντας ως κατάλληλο χώρο την εκκλησία της Αχειροποιήτου. Το τεύχος τιτλοφορείται: *Γενικὴ Διοίκησης Μακεδονίας, Ἐφορεία τῶν Αρχαιοτήτων, Βυζαντινὰ Μνημεία καὶ Βυζαντινὸν Μουσεῖον*, ἐν Θεσσαλονίκῃ 1914, Τύποις Ν. Χριστομάνου. Πρβλ. Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 422-431.

⁴¹ Βλ. στο ίδιο, 426. Παρ' ὅλο που εισαγωγικά επιχειρεῖ σύντομη αναφορά σε ἀνάλογα μουσεῖα του ἐξωτερικοῦ και στις περιοδικές ἐκθέσεις τους, ὄχι μόνο υποβαθμίζει τὴ Συλλογὴ τῆς ΧΑΕ ἀλλὰ και ἀποσιωπᾷ ἐπιδεικτικὰ τὴς κατὰ καιροὺς ἐκθέσεις τῆς.

⁴² Για την ίδρυση του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, βλ. Χαλκιά 2006, 53-63.

ιδρυτικού του νόμου, Ν. 401/17.11.1914, που δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ 347/Α/25.11.1914, ορίζονται τα εξής: «Ίδρύεται ἐν Ἀθήναις Βυζαντινὸν καὶ Χριστιανικὸν Μουσεῖον ἐν ᾧ κατατίθενται τὰ τῆς βυζαντινῆς, μεσαιωνικῆς καὶ χριστιανικῆς τέχνης ἔργα ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων τοῦ χριστιανισμοῦ μέχρι τῆς καθιδρύσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου, πλὴν τῶν ἐν Μακεδονίᾳ». Ἡ διοίκησή του ανατέθηκε σε Εφορευτικὴ Επιτροπὴ (1914-1925) με πρόεδρο μέλος της βασιλικῆς οικογένειας. Ἐτσι ὡς πρόεδρος ορίστηκε ὁ πρίγκιπας Νικόλαος καὶ διευθυντής, ἕως τὸ 1923, ὁ καθηγητὴς Βυζαντινῆς Τέχνης καὶ Αρχαιολογίας στο Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν Α. Ἀδαμαντίου, ὁ ὁποῖος συγκρότησε καὶ ὁργάνωσε τις πρώτες συλλογές. Τὸ 1923 ὁ βασικὸς πυρήνας τῶν συλλογῶν τοῦ Μουσείου εἶχε ἤδη σχηματιστεῖ. Ἡ συλλογὴ γλυπτῶν δημιουργήθηκε ἀπὸ ἔργα που εἶχαν περισυλλεχθεῖ ἀπὸ τα μνημεῖα τῆς Ἀττικῆς καὶ εἶχαν συγκεντρωθεῖ στο Θησεῖο καὶ στις ἀποθήκες τοῦ Ἐθνικοῦ Αρχαιολογικοῦ Μουσείου, ἐνῶ οἱ συλλογές εικόνων, μικροτεχνίας, χειρογράφων καὶ υφασμάτων συγκροτήθηκαν ἀπὸ ἀγορές καὶ δωρεές. Σὲ αὐτὸν τὸν ἀρχικὸ πυρήνα προστέθηκαν ἀντικείμενα προερχόμενα ἀπὸ τις δραστηριότητες τῆς Αρχαιολογικῆς Υπηρεσίας, ἀπὸ περισυλλογές ἀπὸ ἐκκλησίες τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 1916⁴³, ἀπὸ τὴν ἐνσωμάτωση τῆς Συλλογῆς τῆς ΧΑΕ τὸ 1923 καὶ τῶν «Κειμηλίων Προσφύγων», τῶν φορητῶν δηλαδὴ ἀντικειμένων, λατρευτικῶν καὶ μὴ, τα ὁποῖα μεταφέρθηκαν ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ τὴν Ἀνατολικὴ Θράκη μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ καταστροφὴ.

Παράλληλα, κατὰ τις δύο πρώτες δεκαετίες τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἐκδηλώνεται ἓνα ἐντονο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ Βυζάντιο τὸ ὁποῖο ἐντοπίζεται στὴ λογοτεχνία⁴⁴, στὴν ἀρχιτεκτονικὴ, στὴν ἐπίπλωση σπιτιῶν, ἀκόμα καὶ στὴ μόδα, που ἐμπνέεται ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ ἐνδυμασία, καθὼς ἐπίσης σὲ ποικίλους τομείς τοῦ ευρύτερου ἐπιστημονικοῦ χώρου⁴⁵. Τὸ 1900 στὴ Διεθνή Ἐκθεση στο Παρίσι τὸ ἐλληνικὸ περίπτερο⁴⁶, τὸ ὁποῖο σχεδίασε γιὰ λογαριασμό τῆς Ἑλλάδας ὁ Γάλλος ἀρχιτέκτονας

⁴³ Τὸ 1916 εἰσήχθησαν στο Βυζαντινὸ καὶ Χριστιανικὸ Μουσεῖο περί τα 650 ἀντικείμενα βυζαντινῆς τέχνης ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη. Εἶχε προηγηθεῖ ἡ ἐσπευσμένη συγκέντρωσή τους ἀπὸ τὸν Α. Ἀδαμαντίου, ἐξαιτίας τῆς ἐκρυθμῆς κατάστασης που εἶχε δημιουργηθεῖ μετὰ τὴν ἀπόβαση τῶν στρατευμάτων τῆς Ἀντάντ στὴ Θεσσαλονίκη. Τα ἔργα αὐτὰ παρέμειναν στο Βυζαντινὸ καὶ Χριστιανικὸ Μουσεῖο ἕως τὸ 1994, ὁπότε καὶ παραδόθηκαν τα περισσότερα, στο Μουσεῖο Βυζαντινοῦ Πολιτισμοῦ τῆς Θεσσαλονίκης, μετὰ ἀπὸ γνωμάτευση τοῦ Κεντρικοῦ Αρχαιολογικοῦ Συμβουλίου.

⁴⁴ Ὁ Κωστής Παλαμᾶς δημιούργησε τὸν *Δωδεκάλογο τοῦ Γύφτου* (1907) ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν Ἱστορία τοῦ Κ. Παπαρρηγόπουλου, ἐνῶ ἡ Πηνελόπη Δέλτα στα βιβλία τῆς *Γιὰ τὴν πατρίδα* (1909) καὶ *Τὸν καιρὸ τοῦ Βουλγαροκτόνου* (1911) δανείστηκε πρόσωπα τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς προκειμένου νὰ μιλήσει γιὰ τὸν μακεδονικὸ ἀγῶνα. Βλ. Κιουσοπούλου 2006, 32.

⁴⁵ Στὸ ἴδιο, 32. Chondrogiannis 2017, 87-90.

⁴⁶ Πρόκειται γιὰ τὸν μετέπειτα Ἅγιο Σώστη τῶν Ἀθηνῶν, καθὼς τὸ περίπτερο μεταφέρθηκε στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴ λήξη τῆς Ἐκθεσης καὶ ἐπανασυναρμολογήθηκε στὴ θέση που εἶχε τεθεῖ ἀπὸ τὸ 1898 ὁ θεμέλιος λίθος τοῦ ναοῦ τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτήρος.

Luisien Magne, φτιάχτηκε κατά τον βυζαντινό ρυθμό του οκταγωνικού ναού, αλλά με «μοντέρνο» σιδερένιο σκελετό στήριξης και επένδυση από πλίνθους⁴⁷. Το 1911 η κυβέρνηση Ε. Βενιζέλου ενίσχυσε οικονομικά τον Σπ. Λάμπρο προκειμένου να εκθέσει συλλογή προσωπογραφιών των βυζαντινών αυτοκρατόρων κατά τη συμμετοχή της Ελλάδας στη Διεθνή Έκθεση της Ρώμης⁴⁸. Ο Σπ. Λάμπρος είχε ξεκινήσει ήδη από το 1903 την προεργασία για τη συγκρότηση αυτής της συλλογής με τον εντοπισμό των απεικονίσεων των βυζαντινών αυτοκρατόρων σε αγάλματα, μικρογραφίες χειρογράφων και λοιπά έργα τέχνης, σε συνδυασμό με τη μελέτη αναφορών αφηγηματικών πηγών προκειμένου να αποδοθούν τα χαρακτηριστικά τους⁴⁹. Στο Ελληνικό Τμήμα της Διεθνούς Έκθεσης της Ρώμης το 1911 εκτέθηκαν επίσης φωτογραφίες αρχαιολογικών μνημείων και τόπων τόσο της αρχαίας όσο και της βυζαντινής περιόδου σε μια προσπάθεια να παρουσιαστεί σε έναν ευρύτερο κύκλο η αδιάκοπη συνοχή του ελληνισμού στον χρόνο⁵⁰.

Μέσα από όλη αυτή τη δραστηριότητα των πρώτων δεκαετιών του 20ού αιώνα είναι σαφές ότι το Βυζάντιο όχι μόνο είχε αποκατασταθεί στη συλλογική συνείδηση, αλλά παράλληλα αποτέλεσε το μέσο για τη διαμόρφωση της εθνικής ιδεολογίας της εποχής. Στο πλαίσιο αυτό το Βυζάντιο δεν προβαλλόταν πλέον μόνο ως ο συνδετικός κρίκος της αρχαιότητας με τη νεώτερη εποχή αλλά τονίζόταν ότι αποτελούσε τον άμεσο πρόγονο των Νεοελλήνων, με έμφαση στη συνέχεια αλλά και στην ενότητα του βυζαντινού με τον νεοελληνικό πολιτισμό. Και ενώ τον 19ο αιώνα τονίζόταν ως το κυρίαρχο –ή το προς απόδειξη– χαρακτηριστικό του Βυζαντίου η ελληνικότητά του, κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα έμφαση δόθηκε και στη θρησκευτική του διάσταση, στην ορθοδοξία. Αντίστοιχη ήταν την ίδια εποχή και η στρατηγική επιλογή της ελληνικής πολιτικής ηγεσίας να ενισχύσει τη θεσμική έκφραση της θρησκείας, στοχεύοντας στη μεγαλύτερη δυνατή κοινωνική συνοχή⁵¹.

⁴⁷ Αξίζει να σημειωθεί ότι το παρακείμενο περίπτερο της Σερβίας στην έκθεση αυτή, σε σχέδια του, επίσης Γάλλου, Μ. Α. Beaudry, αντέγραφε στοιχεία από τους Αγίους Αποστόλους και άλλες εκκλησίες της Θεσσαλονίκης του 14ου αιώνα, βλ. Μαθιόπουλος 2006, 104.

⁴⁸ Chondrogiannis 2017, 114-119.

⁴⁹ Για την Έκθεση εξέδωσε γαλλικό κατάλογο: S. Lambros, *Empereurs byzantins catalogue illustré de la collection des portraits des Empereurs de Byzance d'après les statues, les miniatures, les ivoires et les autres oeuvres d'art*, Athènes 1911. Νεώτερη βιβλιογραφία για το θέμα, περιορισμένη όμως στις μικρογραφίες χειρογράφων, αποτελεί η θεμελιώδης μελέτη του Ι. Spatharakis, *The portrait in Byzantine illuminated manuscripts*, Leiden 1976.

⁵⁰ Από τις 572 συνολικά φωτογραφίες οι 209 λήψεις που απεικόνιζαν βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία της Ελλάδας παραχωρήθηκαν από την ελληνική επιτροπή της Έκθεσης στην Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία. Σήμερα οι 150 από αυτές φυλάσσονται στο Εθνικό Ιστορικό Μουσείο. Για τις φωτογραφίες της έκθεσης, βλ. Καζανάκη-Λάππα – Μαλλούχου-Τούφανο 2009, 11-23.

⁵¹ Κιουσοπούλου 2006, 34.

Το 1918 ιδρύεται η Εταιρεία Βυζαντινών Σπουδών, στόχοι της οποίας ορίστηκαν «ή ενίσχυσις τῶν Βυζαντινῶν καὶ Μεσαιωνικῶν ἐν γένει μελετῶν, ἡ ἐκλαϊκευσις τῶν γνώσεων τῶν ἀναγομένων εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ τὸν πολιτισμὸν τῶν Βυζαντινῶν καὶ Μεσαιωνικῶν χρόνων καὶ ἡ διέγερσις τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ πρὸς τὴν χιλιετῆ περίοδον τῆς Ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας»⁵². Η Εταιρεία εἶχε πλούσια δραστηριότητα ἀμέσως μετὰ τὴν ἰδρυσὴ της με διαλέξεις, κινητοποιήσεις γιὰ τὴ διάσωση βυζαντινῶν μνημείων καὶ ἀπὸ τὸ 1924 με τὴν ἐκδοσὴ τῆς *Επετηρίδος* της. Αξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι μέλημα τῶν μελῶν της ἦταν καὶ ἡ διοργάνωση ἐκλαϊκευτικῶν διαλέξεων, δράση που μας παραπέμπει στοὺς στόχους τῆς ἀρκετὰ προγενέστερης Βυζαντιολογικῆς Εταιρείας. Τους σκοποὺς τῆς Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν ἐκθέτει καὶ ὁ Γεώργιος Σωτηρίου (1880-1965)⁵³, ἑφορος Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων ἀπὸ τὸ 1915, σὲ διάλεξή του στὸν Παρνασσό τὸ 1919 με τὴν εὐκαιρία τῆς ἐπίσημης παρουσιάσεώς της⁵⁴. Μεταξὺ ἄλλων ἀναφέρει: «Ἡ σύστασις Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν... εἰς ἐποχὴν, καθ' ἣν τὰ ὄνειρα τῆς φυλῆς μας εὐρίσκονται εἰς τῆς πραγματοποιήσεως τὴν ὁδόν, δὲν εἶνε δὲ μακρὰν ἢ στιγμὴ, καθ' ἣν θ' ἀντηγήσῃ καὶ πάλιν ὑπὸ τοὺς θόλους τῆς Ἁγίας Σοφίας ὁ τόσον γνώριμος εἰς αὐτοὺς ὕμνος “Τῆ Ὑπερμάχῳ”...»⁵⁵.

Οἱ προσανατολισμοὶ ὡς πρὸς τὴν ἰδεολογικὴ χρῆση τῆς βυζαντινῆς ἐποχῆς ἀλλάξαν μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ καταστροφὴ καὶ κατὰ τὸ διάστημα που ἀκολούθησε. Δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ τυχαίον ὅτι στα χρόνια αὐτὰ ἡ ἐλληνικὴ ἐξωτερικὴ πολιτικὴ στράφηκε ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴν στα Βαλκάνια, στα ὁποῖα ἐπίσης ἀναπτυσσόταν μιὰ ἐντονὴ ἐπιστημονικὴ δραστηριότητα σχετικὰ με τὸ Βυζάντιο, ἐνῶ παράλληλα δημιουργήθηκε ἡ ἀνάγκη νὰ ἐνσωματωθοῦν τὰ πολιτισμικὰ στοιχεῖα που ἔφεραν ἀπὸ τὴ Μικρὰ Ἀσία οἱ πρόσφυγες⁵⁶.

Τὸ 1923 τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Συλλογῆς τῆς ΧΑΕ παραδίδεται στὸ Βυζαντινὸ καὶ Χριστιανικὸ Μουσεῖο⁵⁷ καὶ λίγους μῆνες ἀργότερα ἀναλαμβάνει τὴ διεύθυνση τοῦ Μουσειοῦ ὁ Γ. Σωτηρίου. Οργανώνει ταχύτατα τὴν ἐκθεσὴ τῶν

⁵² *ΕΕΒΣ* 1 (1924), 365-381, εἰδ. 365-366.

⁵³ Γιὰ τὸν Γ. Σωτηρίου, βλ. Φυτράκης 1963, 5-62. Κωνσταντῖος 2006, 64-76.

⁵⁴ Σωτηρίου 1920, 1-13. Πρβλ. Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 451-456. Γιὰ μιὰ κριτικὴ θεώρηση τῶν θέσεων τοῦ Γ. Σωτηρίου, βλ. Γκράτζιου 1987, 69-71.

⁵⁵ Σωτηρίου ὁ.π., 1.

⁵⁶ Κιουσοπούλου 2006, 34-35.

⁵⁷ Ὁ θάνατος τοῦ Γ. Λαμπάκη τὸ 1914, ἀλλὰ καὶ οἱ ἱστορικὲς συγκυρίες τῆς χώρας εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα τὸν περιορισμὸ τῆς δράσεως τῆς ΧΑΕ. Τὸ 1923 τὸ μεγαλύτερο μέρος τῆς Συλλογῆς τῆς, ἡ Βιβλιοθήκη καὶ τὸ Ἀρχεῖο τῆς περιήλθαν στὸ Βυζαντινὸ καὶ Χριστιανικὸ Μουσεῖο, ἐνῶ ἡ Εταιρεία, μολονότι ἀνέστειλε τὴ συλλεκτικὴ τῆς δράση, συνέχισε νὰ δραστηριοποιεῖται ὡς ἐπιστημονικὸ σωματεῖο ἕως τὶς μέρες μας.

συλλογών του Μουσείου, στην οποία περιλαμβάνονται και έργα της Συλλογής της ΧΑΕ, σε αμιγώς επιστημονική βάση. Στο ίδιο επιστημονικό πλαίσιο συνέταξε και τον Κατάλογο της έκθεσης⁵⁸, στον πρόλογο του οποίου καταδεικνύει και τον ιδεολογικό χαρακτήρα του Μουσείου : «Τὸ ἐν Ἀθήναις Βυζαντινὸν Μουσεῖον εἶνε καὶ θὰ ἀποβῆ σὺν τῷ χρόνῳ τὸ κατ' ἐξοχὴν ἔθνικὸν Μουσεῖον τῆς Ἑλλάδος, διότι σκοπὸν ἔχει νὰ παράσχη εἰκόνα τῆς ἐξελίξεως τῆς τέχνης τῆς ἀναπτυχθείσης εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς διαδόσεως ἐν αὐταῖς τῆς χριστιανικῆς θρησκείας μέχρι τῶν χρόνων τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ Γένους ἀπὸ τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ. Ἐφ' ὅσον δὲ ἡ τέχνη εἶνε ἢ ἀνωτέρα ἔκφανσις τοῦ πολιτισμοῦ μιᾶς χώρας, εὐνόητον εἶνε ὅτι τὸ περικλεῖον τὰ χριστιανικὰ ἀντικείμενα ἑλληνικῆς τέχνης Βυζαντινὸν Μουσεῖον παρουσιάζει τὸν πολιτισμὸν τῶν Πατέρων μας, ὅπως τὸ ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον παρουσιάζει τὸν πολιτισμὸν τῶν Προγόνων. Καὶ τὰ προγονικὰ μὲν ἔργα ἔχουσι πλέον διεθνή χαρακτήρα καὶ εἶνε τόσον ἑλληνικὰ ὅσον καὶ τῶν ἄλλων ἔθνων, τὰ χριστιανικὰ ὅμως ἑλληνικὰ ἔργα εὐρίσκονται ἐγγύτερον πρὸς ἡμᾶς, φέρουσι τὴν σφραγίδα τῆς θρησκείας, τὴν ὁποίαν καὶ ἡμεῖς ἀκολουθοῦμεν καὶ ἔχουσι σαφέστατα τὰ γνωρίσματα κύκλου ὀλοκλήρου ἰδεῶν, ἠθῶν καὶ ἐθίμων ἐντὸς τοῦ ὁποίου καὶ ζῶμεν ἀκόμη»⁵⁹. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα αὐτό, ὁ Γ. Σωτηρίου θέλοντας νὰ τονίσει τὴ σημασία τοῦ χριστιανισμοῦ στὴν πολιτιστικὴ σύνδεση μετὰ τὴν ἀρχαιότητα ἀποφεύγει νὰ χρησιμοποιήσει τοὺς ὀρους «μεσαιωνικός» ἢ «βυζαντινός», ἐνῶ ἐπιλέγει νὰ χρησιμοποιήσει τὶς περιγραφές «χριστιανικὰ ἀντικείμενα ἑλληνικῆς τέχνης» καὶ «χριστιανικὰ ἑλληνικὰ ἔργα». Ὁ χριστιανικὸς χαρακτήρας τοῦ Μουσείου ποὺ οραματιζόταν ὁ Γ. Λαμπάκης ὅταν συγκροτοῦσε τὴ Συλλογὴ τῆς ΧΑΕ ἐπανερχεται λίγες δεκαετίες μετὰ, ὁμως ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τῆς ἐθνικῆς ἐπιχειρηματολογίας στὴ θέση τῆς ἐκκλησιαστικῆς, καθὼς γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ εἶναι ἐπιτακτικὴ ἡ ἀνάγκη νὰ ἀναγνωρίσει τὸ ἔθνος τὶς ρίζες του, λόγῳ τῆς τροπῆς ποὺ πῆρε τὸ ἐθνικὸ ζήτημα μετὰ τὴ Μικρασιατικὴ ἐκστρατεία⁶⁰.

Κατὰ τὴν τρίτη δεκαετία τοῦ 20οῦ αἰῶνα, μετὰ τὴν σύστασιν τῆς ἐδρας τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας στὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν τὸ 1924 ποὺ κατέλαβε ὁ Κωνσταντῖνος Ἀμαντὸς (1874-1960), καθὼς ἐπίσης τῆς ἐδρας τῆς Μεσαιωνικῆς καὶ

⁵⁸ Γ. Α. Σωτηρίου, *Ὁδηγὸς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1924. Ὁ Κατάλογος-Ὁδηγὸς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου, ὁ ὁποῖος ἐκδόθηκε λίγο μετὰ τὴν ὀργάνωσιν τῆς ἐκθεσῆς τοῦ 1924, συνέβαλε σημαντικὰ στὴ γνώσιν τῆς βυζαντινῆς τέχνης στὴν Ἑλλάδα λόγῳ τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἀλλὰ καὶ ἐκπαιδευτικοῦ τοῦ χαρακτήρα. Πρὸς τὸ Τσάκαλος 2006α, 297.

⁵⁹ Σωτηρίου 1924α, 3.

⁶⁰ Γκράτζιου 1987, 72-73.

Νέας Ελληνικής Λογοτεχνίας που κατέλαβε το 1925 ο Νικόλαος Βέης (1883-1958)⁶¹, οι βυζαντινές σπουδές θεσμοθετούνται πλέον και στην Ελλάδα. Δεν έχασαν ωστόσο τον ιδεολογικό και πολιτικό τους ρόλο, καθώς η ενασχόληση με το Βυζάντιο ήταν έως τότε συνυφασμένη με τρέχοντα ζητήματα σχετικά με τη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων. Σε αντίθεση με την αρχαιότητα, που αποτελούσε σταθερό και καλά μελετημένο πρότυπο, η ενασχόληση με το Βυζάντιο ήταν εύπλαστη και προσαρμόσιμη στις πολιτικές και ιδεολογικές ανάγκες που επέβαλλε κάθε φορά η ιστορική συγκυρία, με αποτέλεσμα να καθυστερήσει σημαντικά η ουσιαστική ανανέωση των βυζαντινών σπουδών ακόμη και μετά την θεσμοθέτησή τους⁶².

⁶¹ Κιουσοπούλου 1993, 257-276.

⁶² Η ίδια 2006, 36.

I. 2. Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ

Ο Γεώργιος Λαμπάκης (εικ. 3)⁶³ γεννήθηκε στην Αθήνα στις 18 Φεβρουαρίου του 1854. Ήταν το τρίτο από τα τέσσερα παιδιά του Δημητρίου Λαμπάκη και της Μαργαρίτας, το γένος Πλατή από την Τήνο. Μεγάλωσε φτωχικά και σε κλίμα βαθιάς θρησκευτικότητας με το όνειρο να γίνει ιερέας⁶⁴. Φοίτησε στη Ριζάρειο Εκκλησιαστική Σχολή με υποτροφία του Ιδρύματος Ευαγγελιστρίας της Τήνου, ενώ συνέχισε τις σπουδές του στη Θεολογική Σχολή υπό την προστασία του Ναυάρχου Κανάρη. Μετεκπαιδεύτηκε στο Μόναχο, τη Λειψία, το Βερολίνο και το Ερλάνγκεν, όπου και έλαβε τον τίτλο του διδάκτορος της Χριστιανικής Αρχαιολογίας με θέμα διατριβής τις χριστιανικές αρχαιότητες της Αττικής⁶⁵.

Με την επιστροφή του στην Ελλάδα τον Αύγουστο του 1883 ξεκίνησε άμεσα τη δράση του για την προαγωγή των σπουδών της χριστιανικής αρχαιολογίας και για τη διάσωση των μνημείων και των καταλοίπων της εκκλησιαστικής ζωής από την εποχή των πρώτων Χριστιανών έως τη σύγχρονή του⁶⁶. Η στροφή προς το κλέος της κλασικής αρχαιότητας που χαρακτήρισε την Ελλάδα του 19ου αιώνα τον άφησε αδιάφορο. Για αυτόν η συνέχεια του έθνους, κυρίαρχο ζητούμενο του 19ου αιώνα, ταυτιζόταν με την αδιάσπαστη συνέχεια της ζωής της Εκκλησίας. Στόχος του ήταν η διάσωση και τεκμηρίωση κάθε παλαιάς και σύγχρονης μαρτυρίας της χριστιανικής

⁶³ Για τον Γ. Λαμπάκη, βλ. Παπαδόπουλος 1924, 2-7. Γκράτζιου 2006α, 41-52. Γκράτζιου 2006β, 160-161. Κωνσταντίος 2009, 29-39. Εκτός από τα κατάλοιπα του Γ. Λαμπάκη στο Αρχείο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, που φυλάσσεται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, το προσωπικό του αρχείου διασώθηκε από την οικογένεια του αδελφού του Ιωάννη και σήμερα αποτελεί μέρος του Αρχείου Οικογένειας Λαμπάκη.

⁶⁴ Καθώς τα ίχνη του πατέρα, ιδιοκτήτη ζαχαροπλαστείου στο κέντρο της Αθήνας, κάποια στιγμή χάθηκαν, πιθανώς σε αναζήτηση διεξόδων εργασίας, τα παιδιά (Ιωάννης, Ελένη, Γεώργιος, Εμμανουήλ) ανατράφηκαν από τη μητέρα με τη στήριξη της πατρικής της οικογένειας και τη βοήθεια του Ιδρύματος Ευαγγελιστρίας της Τήνου. Βλ. Γκράτζιου 2006β, 160.

⁶⁵ Στο Αρχείο Οικογένειας Λαμπάκη υπάρχει η ανέκδοτη διατριβή του στα ελληνικά, η οποία εκπονήθηκε στο Μόναχο το 1882. Κάποια από τα προοπτικά σκαριφήματα των ναών που παρουσιάζονται στη διατριβή υπογράφει ο μικρότερος αδερφός του Εμμανουήλ Λαμπάκης (1859-1909), ζωγράφος και αγιογράφος, ενώ τις αρχιτεκτονικές κατόψεις σχεδίασε ο θείος του Ιωάννης Πλατής (1838-1928), χαράκτης και ξυλογλύπτης από την Τήνο. Για τη διατριβή του Γ. Λαμπάκη, βλ. Ευθυμίου 2020, 639-652.

⁶⁶ Σε ένα από τα πρώτα του άρθρα στην εφημερίδα «Αιών» (30.09.1833) με τίτλο «Κατάστασις τῶν παρ' ἡμῖν χριστιανικῶν ἀρχαιοτήτων» εκθέτει ουσιαστικά το θέμα της διάσωσης των βυζαντινῶν μνημείων, ενώ παράλληλα προσπαθεί να αφυπνίσει το ενδιαφέρον των αρμοδίων. Βλ. Παπαδόπουλος 1924, 2.

πίστης και λατρείας, την οποία θεωρούσε ενιαία από την πρώτη εποχή έως τις μέρες του⁶⁷.

Πολύ σύντομα όλα αυτά που πρέσβευε βρήκαν απήχηση σε μια ομάδα λογίων της εποχής του, με τους οποίους τον Δεκέμβριο του 1884 ίδρυσε τη Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία. Έτσι, το ενδιαφέρον της ΧΑΕ επικεντρώθηκε στα τεκμήρια της εκκλησιαστικής ζωής από την παλαιοχριστιανική εποχή έως τα σύγχρονα, ενώ πρωταρχικός στόχος της ήταν η δημιουργία ενός Χριστιανικού Αρχαιολογικού Μουσείου. Έφορος αρχικά και στη συνέχεια ισόβιος διευθυντής του Μουσείου, του Αρχείου και της Βιβλιοθήκης της ΧΑΕ ορίστηκε ο Γ. Λαμπάκης, ο οποίος παράλληλα αναδείχθηκε ως η ψυχή της Εταιρείας, καθώς εργάστηκε με αξιοθαύμαστο ζήλο για την επίτευξη των στόχων της. Επικεντρώθηκε με απίστευτη συνέπεια στη δημιουργία του Χριστιανικού Αρχαιολογικού Μουσείου και κινητοποιήθηκε έντονα για τη θεσμοθέτησή του.

Πάνω από όλα, όμως, ο Γ. Λαμπάκης αγωνίστηκε για τη διάσωση των χριστιανικών μνημείων. Στο πλαίσιο αυτό ανέπτυξε μία αξιοσημείωτη επιστημονική δράση, η σημασία της οποίας έγκειται αφενός στην καταγραφή τεράστιου αριθμού μνημείων και αφετέρου στη συγκρότηση της Συλλογής της ΧΑΕ. Πολύτιμες έως τις μέρες μας είναι οι καταγραφές του στο *Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Εταιρείας*, το οποίο εξέδιδε σχεδόν μόνος του από το 1892 έως το 1911⁶⁸. Επιπλέον ο Γ. Λαμπάκης υπήρξε πρωτοπόρος της φωτογραφικής τεκμηρίωσης και εξαιρετος φωτογράφος ο ίδιος⁶⁹. Χρησιμοποίησε τη φωτογραφία για να απαθανατίσει τα χριστιανικά μνημεία, καθώς για αυτόν ήταν ένα αξιόπιστο μέσο τεκμηρίωσης. Παράλληλα συγκρότησε και διέσωσε ένα πολύτιμο φωτογραφικό αρχείο παλαιοχριστιανικών, βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων, το οποίο αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της Συλλογής της Εταιρείας.

Για το συνολικό του έργο βασίστηκε στην υποστήριξη και την αρωγή της βασίλισσας Όλγας, της οποίας ήταν ιδιαίτερος γραμματέας από το 1885. Οι

⁶⁷ Γκράτζιου 1987, 55-56.

⁶⁸ Το *Δελτίον* της ΧΑΕ είναι η περιοδική έκδοση της Εταιρείας, η οποία θεσμοθετήθηκε με το καταστατικό του 1889 και κυκλοφόρησε το 1892. Επικεντρώθηκε στη Συλλογή και στο Μουσείο της Εταιρείας, καθώς και σε παρουσιάσεις χριστιανικών μνημείων, βλ. παρακάτω, σ. 43, σημ. 138.

⁶⁹ Η πρωτοποριακή για την εποχή χρήση της φωτογραφίας ως μέσου τεκμηρίωσης, την οποία ακολούθησε ο Γ. Λαμπάκης, οφείλεται και στο γεγονός ότι ο μεγαλύτερος αδερφός του Ιωάννης (1851-1916) ήταν επαγγελματίας φωτογράφος. Ο Ιωάννης Λαμπάκης υπήρξε συνεργάτης σε ένα από τα παλαιότερα φωτογραφεία της Αθήνας, των Φίλιππου Μαργαρίτη και Ιωάννη Κωνσταντίνου, ενώ μετά το 1892 εργάστηκε ανεξάρτητα. Βλ. Ξανθάκης 2008, 171. Για τη χρήση της φωτογραφίας ως μέσο καταγραφής των μνημείων και των έργων τέχνης, βλ. Ματθιόπουλος 2006, 88-91.

πολύπλευρες κοινωνικές δραστηριότητες που ανέπτυξε στην Ελλάδα με την ιδιότητα του γραμματέα της και η ελευθερία κινήσεων που του εξασφάλιζε η θέση του αυτή, τού έδωσαν ακόμη μεγαλύτερη ευελιξία για την προώθηση των στόχων της Εταιρείας, την οποία μάλιστα η βασίλισσα είχε θέσει επίσημα υπό την προστασία της. Εξίσου σημαντική υπήρξε η συμμαχία του με την Εκκλησία, στο όνομα της οποίας άλλωστε θεωρούσε ότι δρούσε. Επίσης, γνώριζε ότι οι εκκλησίες και τα μοναστήρια αποτελούσαν την κύρια πηγή, από όπου θα μπορούσε να συλλέξει αντικείμενα, τα οποία δεν ήταν πλέον σε χρήση για τον εμπλουτισμό του Χριστιανικού Μουσείου. Διαφοροποιήθηκε όμως και κράτησε αποστάσεις από την επιστημονική κοινότητα της εποχής του, καθώς το έργο του αποτελούσε έκφραση ενός πληθωρικού ρομαντισμού, χωρίς να συνοδεύεται από τη μεθοδολογία που χαρακτήριζε πολλούς από τους σύγχρονούς του μελετητές του Μεσαίωνα στην υπόλοιπη Ευρώπη⁷⁰.

Στον Γ. Λαμπάκη φαίνεται να οφείλει η ΧΑΕ τόσο το επιστημονικό όσο και το ιδεολογικό της υπόβαθρο, καθώς ανάμεσα στα ιδρυτικά της στελέχη είναι εκείνος που εκπροσωπεί τη χριστιανική αρχαιολογία «πρὸς δόξαν τῆς τε Ἐκκλησίας καὶ τῆς Πατρίδος»⁷¹. Ωστόσο, ο τρόπος με τον οποίο αντιλαμβάνεται την επιστήμη του δεν συμβαδίζει με την αντίστοιχη ανάπτυξη του κλάδου αυτού τόσο στη Γερμανία όπου σπούδασε όσο και στις άλλες ευρωπαϊκές χώρες⁷².

Τις απόψεις του για τη χριστιανική αρχαιολογία συνοψίζει στην εναρκτήρια ομιλία του, ως υφηγητής της Θεολογικής Σχολής, στο Πανεπιστήμιο Αθηνών στις 25 Νοεμβρίου του 1896. Σε αυτήν υποστηρίζει ότι η Χριστιανική Αρχαιολογία είναι κλάδος της Θεολογίας, ο οποίος «ἐξετάζει τὰς ἀρχικὰς πηγὰς, τὰ ἀρχικὰ αἴτια, τὸν τόπον καὶ χρόνον, καὶ ἐν γένει τὴν ἐξέλιξιν τῶν διαφόρων τύπων τοῦ πολιτεύματος, τῆς λατρείας, τοῦ βίου καὶ τῆς τέχνης τῶν Χριστιανῶν, ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων μέχρις ὀρισμένου χρονικοῦ ὁρίου. Τὸ ὄριον δὲ τοῦτο ἡμεῖς [...] παρατείνομεν μέχρι τῆς σήμερον»⁷³. Αντίστοιχα, σε ανακοίνωσή του στο πρώτο Διεθνές Αρχαιολογικό Συνέδριο στην Αθήνα το 1905⁷⁴ με τίτλο «Περὶ διακρίσεως τῶν ὄρων Βυζαντινῆ Αρχαιολογία καὶ Βυζαντινῆ τέχνη καὶ τῶν ὄρων Χριστιανικῆ Αρχαιολογία καὶ

⁷⁰ Γκράτζιου 2006α, 41-42.

⁷¹ Λαμπάκης 1897, 24.

⁷² Γκράτζιου ὁ.π., 41.

⁷³ Λαμπάκης ὁ.π., 6.

⁷⁴ Για το πρώτο Διεθνές Αρχαιολογικό Συνέδριο στην Ελλάδα, βλ. Αλεξανδρή 2008, 47-49.

Χριστιανική τέχνη»⁷⁵ διευκρινίζει ότι η χριστιανική αρχαιολογία οφείλει να εξετάζει «τὸ ἐνιαῖον τῆς καθόλου χριστιανικῆς ἐποχῆς, ἥτις ἀπὸ Χριστοῦ ἀρχομένη, διήκει μέχρις ἡμῶν», ενώ η βυζαντινή αρχαιολογία είναι μόνο μέρος της. Μάλιστα διατυπώνει την αντίθεσή του στον όρο «βυζαντινός», παρ' όλο που δεν είχε ακόμα επικρατήσει στην ελληνική επιστημονική βιβλιογραφία, επικαλούμενος τον Κ. Παπαρρηγόπουλο αλλά και τους ίδιους τους Βυζαντινούς οι οποίοι δεν αυτοπροσδιορίζονταν με αυτόν τον όρο⁷⁶. Όμως, ο όρος χριστιανική αρχαιολογία, ο οποίος θεραπευόταν στις πανεπιστημιακές σπουδές όλον τον 19ο αιώνα, προσδιόριζε έναν αρχαιολογικό κλάδο με νεώτερα χρονικά όρια έως τον 7ο ή τον 8ο αιώνα. Υπέρ της διεύρυνσης της χριστιανικής αρχαιολογίας έως τη σύγχρονή του εποχή είχε τοποθετηθεί ο Ferdinand Piper, από τον οποίο είχε επηρεαστεί ο Γ. Λαμπάκης, καθώς είχε παρακολουθήσει μαθήματά του στο Βερολίνο. Μάλιστα, ακολούθησε τον δάσκαλό του ως προς τον ορισμό της Monumentale Theologie⁷⁷, αλλά και ως προς τα επιχειρήματά του για τη σπουδαιότητα της Χριστιανικής Αρχαιολογίας και τη σημασία της για τη σύγχρονη ζωή της Εκκλησίας⁷⁸. Παρ' όλα αυτά, το έργο του F. Piper *Einleitung in der Monumentale Theologie*, που εκδόθηκε στην Gotha το 1867, διαφοροποιείται σημαντικά από τον τρόπο με τον οποίο το ερμηνεύει και το προσλαμβάνει ο Γ. Λαμπάκης, καθώς προτείνει ως ερευνητικό αντικείμενο την αρχαιολογία και την τέχνη της χριστιανικής αρχαιότητας και του Μεσαίωνα, συστηματοποιεί τις επιστημονικές γνώσεις της εποχής και εισάγει προβληματισμούς για τους τρόπους προσέγγισης και ερμηνείας των μνημείων μέσω της θεολογικής σημασίας τους⁷⁹. Επιπλέον, η ευρεία έννοια που προσδίδει ο Γ. Λαμπάκης στη χριστιανική αρχαιολογία δεν ήταν πλέον αποδεκτή στην εποχή του⁸⁰, κατά την οποία διαμορφώνεται πλέον μία αμιγώς επιστημονική προσέγγιση των μεσαιωνικών χρόνων και του Βυζαντίου σε ευρωπαϊκό επίπεδο.

⁷⁵ Λαμπάκης 1906ε, 58-62.

⁷⁶ Παρόλα αυτά αναγνωρίζει το ζήτημα που δημιούργησε η χρήση του όρου από τη διεθνή επιστημονική κοινότητα, βλ. Γκράτζιου 2006α, 42.

⁷⁷ Ο Γ. Λαμπάκης (1897, 20-21) αναφερόμενος στη χριστιανική τέχνη επισημαίνει ότι «Ἀπὸ τῶν μνημείων δὲ τούτων τῆς τέχνης ἐγεννήθη ὁ νεώτατος κλάδος, ὁ κλάδος τῆς ἀπὸ τῶν μνημείων Θεολογίας (Monumentale Theologie), δι' ἧς αὐτὰ τὰ μνημεῖα, αὐταὶ αἱ συμβολικαὶ παραστάσεις ἔργῳ παριστᾶσιν, ὅτι λόγῳ οἱ λοιποὶ κλάδοι τῆς Θεολογίας ἐκδιδάσκουσιν».

⁷⁸ Για τον μεν F. Piper θα συνέβαλε στη συμφιλίωση των δυο εκκλησιών της πατρίδας του, της Καθολικής και της Προτεσταντικής, ενώ για τον Γ. Λαμπάκη στη διαφώτιση του ενιαίου χαρακτήρα της ιστορίας μας, βλ. Γκράτζιου 1987, 55.

⁷⁹ Γκράτζιου 2006α, 42. Πρβλ. Μπεκιάρης 2006α, 139.

⁸⁰ Σύμφωνα με την Ο. Γκράτζιου (στο ίδιο, 42-43) οι δεσμοί του Γ. Λαμπάκη με τους θεολόγους της Αθήνας τον επηρέασαν σημαντικά ως προς την πρόσληψη της χριστιανικής αρχαιολογίας. Για αυτούς η χριστιανική αρχαιολογία αφορούσε μεν την στην αρχαιότητα, αλλά ήταν ένα είδος εκκλησιαστικής ιστορίας που επικεντρωνόταν μάλλον στη λατρεία παρά στα μνημεία και τα αντικείμενα.

Με αυτούς τους προσανατολισμούς επιδόθηκε στην καταγραφή και τη συλλογή τεκμηρίων της εκκλησιαστικής ζωής από την εποχή των πρώτων Χριστιανών έως τις μέρες του, τα οποία μάλιστα χαρακτήριζε «*ιερὰ κειμήλια*», «*άγιότατα*», «*πολύσεπτα*». Στο πνεύμα αυτό κατέγραφε και συνέλεγε οτιδήποτε θεωρούσε σημαντικό για την ιστορία της Εκκλησίας, ανεξάρτητα από την καλλιτεχνική του αξία ή την παλαιότητά του, και ταυτόχρονα αδιαφορώντας για τις χρονολογήσεις. Λαμβάνοντας όλα αυτά υπ' όψιν, μπορούμε να αντιληφθούμε το χάσμα που χώριζε τον Γ. Λαμπάκη από την επιστημονική κοινότητα της εποχής του, καθώς οι σύγχρονοί του αρχαιολόγοι και ιστορικοί, ανεξάρτητα από τους ιδεολογικούς στόχους που υπηρετούσαν, αντιμετώπιζαν θετικιστικά τα τεκμήρια και σε κάθε περίπτωση τα τοποθετούσαν στον ιστορικό χρόνο και επομένως τα χρονολογούσαν⁸¹. Ο Γ. Λαμπάκης όχι μόνο δεν επικεντρώθηκε στις χρονολογήσεις, καθώς σε αρκετές περιπτώσεις αναφερόταν τόσο στα άρθρα του όσο και στο ευρετήριο της Συλλογής της ΧΑΕ με τον χαρακτηρισμό «*ἀρχαῖο*» για κάποιο αντικείμενο ή μνημείο χωρίς άλλον χρονικό προσδιορισμό, αλλά κατέγραφε και δημοσίευε στο *Δελτίον* της Εταιρείας ισότιμα πλήθος επιγραφών, κτήρια και κινητά τεκμήρια, ακόμα και σύγχρονά του, διασώζοντας έτσι πολύτιμες σήμερα μαρτυρίες και για τον 19ο αιώνα.

Αντίστοιχο των προσανατολισμών του ήταν και το εύρος της Συλλογής της ΧΑΕ, καθώς περιελάμβανε αντικείμενα παλαιοχριστιανικής, βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης, τα οποία δεν έπαψαν από τότε να θεωρούνται πολύτιμα, αλλά και κάθε είδους μαρτυρία της χριστιανικής πίστης και της εκκλησιαστικής ζωής. Άλλωστε, σύμφωνα με τις αντιλήψεις του Γ. Λαμπάκη για τη χριστιανική αρχαιολογία, κατά τον οποίο αυτή περιελάμβανε όχι μόνο την αρχαιολογία της χριστιανικής τέχνης αλλά και του πολιτεύματος, της λατρείας και του βίου, το Χριστιανικό Αρχαιολογικό Μουσείο όφειλε να έχει στις συλλογές του αντικείμενα από όλους τους κλάδους της⁸². Επιπλέον, για θέματα όπως η ζωή και η λατρεία των πρώτων χριστιανικών κοινοτήτων, για τα οποία δεν ήταν δυνατόν να εντοπιστούν υλικές μαρτυρίες παρά μόνο αυτές των ιερών κειμένων και των πηγών, χρησιμοποίησε σύγχρονα υλικά και κατασκεύασε ομοιώματα για τη Συλλογή του

⁸¹ Γκράτζιου 2006α, 45.

⁸² Λαμπάκης 1897, 6-22.

Μουσείου, «εικονογραφώντας» κατά κάποιο τρόπο τις Γραφές⁸³. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η εγγραφή «Εἶδη ἀναφλεκτικῶν ὑλῶν καὶ βασανιστηρίων τῶν πρώτων αἰώνων» στο ευρετήριο της Συλλογῆς και στον Κατάλογο του Μουσείου της Εταιρείας⁸⁴, η οποία αντιστοιχούσε σε αντικείμενα ὅπως «ἤλοι σιδηροί», δείγματα από «ἔλαιον δελφίνων», «θεῖον», «ἄσφαλτον», «πίσσαν», «στυπίον», αλλά και σε ένα ομοίωμα ξύλινου οργάνου βασανισμού που αναφέρεται στις *Πράξεις των Αποστόλων* (ις' 24)⁸⁵.

Ο Γ. Λαμπάκης ενδιαφερόταν εξίσου και για την τρέχουσα λατρευτική πρακτική, καθώς με την ίδια συνέπεια συγκέντρωνε κάθε είδους μαρτυρία και από τις σύγχρονες του εκκλησιαστικές τελετές. Αντίστοιχα εγγράφεται στο ευρετήριο της Συλλογῆς της ΧΑΕ η «Δωρεὰ ἱερῶν ἀντικειμένων τῆς Α. Μακαριότητος τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Κυρίου Κυρίου Δαμιανοῦ, ὧν ἐγένετο χρῆσις ἐν Ἱεροσολύμοις ἐπὶ ταῖς ἐορταῖς τοῦ Πάσχα τοῦ πρώτου Σωτηρίου ἔτους 1901 τοῦ 20οῦ αἰῶνος». Η δωρεὰ περιλαμβάνει τα ιερά σκεύη που χρησιμοποιήθηκαν στην τελετή, «ἄνθη τοῦ ἐπὶ τὸν Πανάγιον Τάφον Ἐπιταφίου», «δέσμη 33 κηρίων», και «δώδεκα ὠὰ τοῦ Πάσχα», τα οποία μάλιστα περιγράφονται αναλυτικά και ἔχουν ξεχωριστό αριθμὸ εἰσαγωγῆς το καθένα⁸⁶.

Στην τακτική του Γ. Λαμπάκη να συγκεντρώνει ενθυμήματα από τις σύγχρονες του εκκλησιαστικές τελετές χρωστάμε μια σειρά από εξαιρετικά σκηνογραφημένες φωτογραφίες των τελῶν του 19ου και των αρχῶν του 20οῦ αἰῶνα, τις οποίες κατέθεσε στη Συλλογῆ της ΧΑΕ προκειμένου να τεκμηριώσει την αδιάλειπτη συνέχεια της ζωῆς της Εκκλησίας⁸⁷. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι εγγραφές τους στο ευρετήριο της Συλλογῆς, οι οποίες διατυπώνονται με σαφήνεια ως προς το θέμα, καθώς πρόκειται για φωτογραφίες με πλήθος κόσμου. Ανάμεσα σε αυτές το «Φωτογραφικὸν ἀπότυπον τῆς ἐν Κλαπατσούνη πλατάνου εἰλημμένον κατὰ τὴν ἀπονομὴν τοῦ ἀντιδώρου», το στιγμιότυπο από την «Τελετὴ τοῦ ἁγιασμοῦ τῆς ἡμέρας τῶν Θεοφανείων ἐν τῷ Πηνειῶ» (εικ. 4), το «Φωτογραφικὸν ἀπότυπον λιτανείας ἐντὸς τῆς Μονῆς Κουτλουμουσίου»⁸⁸, αλλά και η αναμνηστική

⁸³ Γκράτζιου 1987, 56-57. Μεραμβελιωτάκη 2006γ, 243.

⁸⁴ Λαμπάκης 1908γ, 51.

⁸⁵ Μεραμβελιωτάκη 2006γ, 243. Πρόκειται για τα αντικείμενα με αριθμούς ευρετηρίου ΧΑΕ 2693 ἕως ΧΑΕ 2702.

⁸⁶ Γκράτζιου 1987, 57. Πρόκειται για τα αντικείμενα με αριθμούς ευρετηρίου ΧΑΕ 2810 ἕως ΧΑΕ 2839.

⁸⁷ Στο ἴδιο, 57-58.

⁸⁸ Πρόκειται για τις φωτογραφίες με αριθμούς ευρετηρίου ΧΑΕ 2545, 6654 και 3164.

φωτογραφία στις 14 Μαΐου 1906 μετά από τη βάπτιση της μικρής Φοίβης Μαρκέλλου στις Κεγχρεές «... εις ανάμνησιν τοῦ Ρωμ. ις', 1»⁸⁹, η οποία αποτελεί μεταξύ άλλων μαρτυρία για την επιλογή ονομάτων στις αρχές του 20ού αιώνα⁹⁰.

Θεμελιώδεις για την καταγραφική και συλλεκτική δράση του Γ. Λαμπάκη υπήρξαν οι περιηγήσεις του στην Ελλάδα αλλά και στην παρηκμασμένη τότε Οθωμανική Αυτοκρατορία, καθώς και σε άλλα κέντρα του ελληνικού και χριστιανικού κόσμου. Τα ταξίδια αυτά, πολλά από τα οποία σχετίζονταν με το φιλανθρωπικό έργο της βασίλισσας Όλγας⁹¹, του έδωσαν τη δυνατότητα να δει, να καταγράψει και να φωτογραφήσει σημαντικά χριστιανικά μνημεία, αλλά και να περισυλλέξει αντικείμενα για τον εμπλουτισμό της συλλογής της ΧΑΕ⁹².

Τις ταξιδιωτικές του εμπειρίες και εντυπώσεις, την περιγραφή των μνημείων που επισκεπτόταν, καθώς και τις επιστημονικές παρατηρήσεις του δημοσίευε στο *Δελτίον* της ΧΑΕ. Τόσο τα κείμενά του όσο και η φωτογραφική τεκμηρίωση των περιηγήσεών του αποτελούν σπάνιες, ακόμα και μοναδικές, μαρτυρίες για ναούς που δεν σώζονται πια, επιγραφές που χάθηκαν, μνημεία που υπέστησαν μεταγενέστερες επεμβάσεις και αλλοιώσεις. Επιπλέον, κάποιες από τις φωτογραφίες του συνιστούν ένα είδος ηθογραφικής καταγραφής, καθώς σε αυτές αποτυπώνονται ταξιδιωτικά στιγμιότυπα, εκκλησιαστικές τελετές, πορτραίτα ιεραρχών, σκηνές πανηγυριών, αλλά και όψεις της καθημερινής ζωής με πρωταγωνιστές ανθρώπους κάθε ηλικίας.

Παράλληλα, οι περιηγήσεις του αποτέλεσαν τον κύριο μοχλό του εμπλουτισμού της Συλλογής της ΧΑΕ, καθώς –έχοντας τις συστάσεις της Εκκλησίας και του Κράτους– παρότρυνε ιερείς και μοναχούς να του παραδώσουν για το Μουσείο της Εταιρείας λειτουργικά σκεύη και αντικείμενα που δεν ήταν πλέον σε χρήση⁹³. Η τεράστια αυτή συλλεκτική προσπάθεια απέδωσε⁹⁴, ενώ ενισχύθηκε επιπλέον από δήμους και ιδιώτες.

⁸⁹ Το χωρίο του Παύλου με το οποίο ο Γ. Λαμπάκης υπομνηματίζει τη φωτογραφία: «Συνίστημι δὲ ὑμῖν Φοίβην τὴν ἀδελφὴν ἡμῶν, οὗσαν διάκονον τῆς ἐκκλησίας τῆς ἐν Κεγχρεαῖς ...».

⁹⁰ Γκράτζιου 1987, 58, εικ. 2. Πρόκειται για τη φωτογραφία με αριθμό ευρετηρίου ΧΑΕ 6764.

⁹¹ Λαμπάκης 1891β, 95.

⁹² Χόρτη 2007, 10-13.

⁹³ Η ΧΑΕ, έχοντας τη στήριξη της βασίλισσας Όλγας και της Εκκλησίας, κατάφερε το 1890 την έκδοση των εγκυκλίων της Ιεράς Συνόδου και του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως προς τους κρατικούς φορείς, τους ιερείς και τους ηγουμένους των μοναστηριών αλλά και τους ιδιώτες, με τις οποίες τους ζητούσαν να συνδράμουν στο συλλεκτικό έργο της Εταιρείας, βλ. παρακάτω, σ. 46, σημ. 159.

⁹⁴ Ο Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος (1981, 179-180) ερμηνεύοντας τις απόψεις του Α. Παπαδιαμάντη για την απομάκρυνση των λατρευτικών αντικειμένων από το φυσικό τους περιβάλλον προκειμένου να

Ο Γ. Λαμπάκης δεν ήταν μόνο μελετητής της Εκκλησίας αλλά και ενεργό μέλος της. Οι επισκέψεις του στα χριστιανικά μνημεία πολλές φορές συνοδεύονταν με κήρυγμα στους πιστούς και με τη διοργάνωση ειδικών Ακολουθιών, ενώ κάποια από τα ταξίδια του είχαν κυρίως προσκυνηματικό και λιγότερο αρχαιολογικό – περιηγητικό χαρακτήρα.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η περιγραφή του οδοιπορικού του στους Φιλίππους το 1902, την οποία δημοσίευσε στο *Δελτίον* της ΧΑΕ το 1906⁹⁵. Στο κείμενό του, διανθισμένο με ευαγγελικά χωρία, το ενδιαφέρον του μονοπωλεί η βάπτισμα της Λυδίας, της πρώτης Χριστιανής στην Ευρώπη, από τον απόστολο Παύλο, η οποία φαίνεται να τον ενδιαφέρει πολύ περισσότερο από τα αρχαιολογικά κατάλοιπα⁹⁶. Αναφέρει μάλιστα ότι φωτογράφησε το ποτάμι όπου έγινε η βάπτισμα⁹⁷ και ότι πήρε από αυτό νερό σε φιάλη, την οποία στη συνέχεια κατέθεσε στο Μουσείο της Εταιρείας. Στα μνημεία του τόπου αφιερώνει μόνο μία σύντομη παράγραφο, ενώ σε υποσημείωση παραθέτει ολόκληρη την ημερολογιακή σημείωση που κράτησε «ἐν μέσῳ τῶν ἐρειπίων καθήμενος», στην οποία εκφράζει τη συγκίνησή του που βρέθηκε στον χώρο από όπου πέρασε ο Παύλος αλλά και τη θλίψη του για την ερήμωση της πρώτης χριστιανικής πόλεως της Ευρώπης. Από την υποσημείωση αυτή πληροφορούμαστε ότι λίγο πριν φτάσει στους Φιλίππους κοινώνησε «τῶν ἀχράντων Μυστηρίων», ώστε να είναι εξαγνισμένος πριν προσέλθει στα ιερά αυτά εδάφη, αλλά παρ' όλα αυτά θα επιθυμούσε τη συντροφιά του ιερέα, ο οποίος θα λειτουργούσε πάνω στα ερείπια «ἐν μέσῳ τῆς πρωτογόνου Ἐκκλησίας τῆς ὅλης Εὐρώπης»⁹⁸.

Η πεποίθηση του Γ. Λαμπάκη ότι εργαζόταν για λογαριασμό της Εκκλησίας, η οποία χαρακτήρισε το σύνολο του επιστημονικού του έργου, τον οδήγησε ακόμα μακρύτερα, καθώς προσπάθησε σε αρκετές περιπτώσεις να τη βελτιώσει με ποικίλες

αντιμετωπιστούν ως μουσειακές αρχαιότητες, υποστηρίζει ότι η συλλεκτική δράση του Γ. Λαμπάκη ήταν αποτέλεσμα της απομάκρυνσής του από τον κόσμο της Εκκλησίας και ότι ισοδυναμεί με προτεσταντικού τύπου εκκοσμίκευση. Αντίκρουση των θέσεων του Δ. Τριανταφυλλόπουλου επιχειρήθηκε από την Ο. Γκράτζιου, η οποία για το συγκεκριμένο θέμα υποστηρίζει, μεταξύ άλλων, ότι από τη δράση του Γ. Λαμπάκη προέκυψε μάλλον ιεροποίηση του αρχαιολογικού παρά εκκοσμίκευση του θείου, καθώς αντιμετώπιζε τα αντικείμενα που συνέλεγε ως σεβαστά κειμήλια. Βλ. Γκράτζιου 1987, 61-64. Η ίδια 2006α, 46, σημ. 26.

⁹⁵ Λαμπάκης 1906β, 24-30.

⁹⁶ Γκράτζου 2006α, 44.

⁹⁷ Τις φωτογραφίες καταθέτει στη Συλλογή της Εταιρείας με αριθμούς ευρετηρίου ΧΑΕ 3403 και 3404.

⁹⁸ Λαμπάκης ό.π., 29.

παρεμβάσεις⁹⁹. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η φωτογραφία με αριθμό ευρετηρίου ΧΑΕ 3111 και ημερομηνία καταγραφής 29 Δεκεμβρίου 1901 (εικ. 5), η οποία ελήφθη κατά την περιήγησή του στο Άγιον Όρος τον Αύγουστο του 1901¹⁰⁰. Στη φωτογραφία εικονίζονται ο ίδιος με έναν ιερωμένο, καθήμενοι συμμετρικά στις άκρες τραπεζιού, επάνω στο οποίο βρίσκεται ένα ανθρώπινο κρανίο. Και οι δύο αγγίζουν το κρανίο, ενώ ο Γ. Λαμπάκης έχει στραμμένο το κεφάλι του προς αυτό. Στην πίσω πλευρά της φωτογραφίας η σκηνή υπομνηματίζεται: «Μεταβάντες μετὰ τοῦ εὐγενεστάτου κυρίου Λαμπάκη εἰς τὸ Κελλίον τοῦ Σκούρτη, ἐν ᾧ ὁ ἀοίδιμος ἐκεῖνος διδάσκαλος τοῦ πολυτλήμονος ἡμῶν Ἔθνους κὺρ Νικόδημος ὁ ἐκ Νάξου ἐμόναζε καὶ συνέγραψε τὰς εὐεργετικὰς καὶ ἀθανάτους αὐτοῦ βίβλους ἠσπάσθημεν τὴν πολύτιμον Αὐτοῦ Κάραν μεθ' ἧς ἐφωτογραφήθημεν καὶ ἧς τὴν ταυτότητα διαπιστοῦμεν. Ἐν Ἀγίῳ Ὁρει τῇ 26ῃ Αὐγούστου 1901. Ὁ πρῶν Καρπάθου καὶ Κάσσου Νεῖλος ἐκ Τεγέας». Σύμφωνα με την Ὁ. Γκράτζιου, η πιστοποίηση της γνησιότητας της κάρας από τον Γ. Λαμπάκη αποτελεί πράξη που συντελεί στην καθιέρωση της λατρείας νέων λειψάνων και στη δημιουργία ενός νέου αγίου, καθώς ο Νικόδημος, που ανακηρύχθηκε άγιος μόλις το 1955, φαίνεται ότι λατρευόταν στο Όρος ήδη από τον προηγούμενο αιώνα¹⁰¹. Για τον Γ. Λαμπάκη, ο οποίος δεν ήταν απλός παρατηρητής της εκκλησιαστικής ζωής, αλλά ενεργός μέτοχος, η φωτογραφία τεκμηριώνει κατά κάποιο τρόπο τη γνησιότητα της κάρας και ως πιστοποιητικό αγιότητας του Νικοδήμου εισήχθη στη Συλλογή του Μουσείου της ΧΑΕ.

Επιπλέον, ο Γ. Λαμπάκης επιχείρησε να συγκροτήσει ένα αρχείο με φωτογραφικά πορτραίτα των ορθοδόξων επισκόπων¹⁰², προκειμένου να τεκμηριώσει και την παρούσα δύναμη της Εκκλησίας, την οποία αναμφίβολα έβλεπε ευρύτερη από την ελλαδική¹⁰³. Στο ίδιο πνεύμα, στο βιβλίο του *Οἱ Ἐπτὰ ἀστέρες τῆς Ἀποκαλύψεως*, το οποίο προέκυψε από την περιοδεία του στη Μικρά Ασία το 1906¹⁰⁴, καταγράφει ισότιμα τις παρατηρήσεις του τόσο για τις χριστιανικές αρχαιότητες όσο και για τις

⁹⁹ Γκράτζιου 2006α, 44.

¹⁰⁰ Χόρτη 2012, 49-50.

¹⁰¹ Γκράτζιου 1987, 58-59.

¹⁰² Τα πορτραίτα αυτά, όπως και τις υπόλοιπες φωτογραφίες που συγκέντρωνε, κατέθετε στη Συλλογή της ΧΑΕ.

¹⁰³ Γκράτζιου 2006α, 44-45.

¹⁰⁴ Το 1906 ο Γ. Λαμπάκης περιηγήθηκε στις επτά Εκκλησίες της Μικράς Ασίας (Εφεσος, Σμύρνη, Πέργαμος, Θυάτειρα, Σάρδεις, Φιλαδέλφεια, Λαοδίκεια), τις οποίες συσχετίζει με τους επτά αστέρες στο κείμενο της Αποκάλυψης, όπως άλλωστε δηλώνεται και στον τίτλο του βιβλίου του. Βλ. Λαμπάκης 1909, 1, 32.

σύγχρονες του ορθόδοξες κοινότητες και για τους επικεφαλής επισκόπους και ιερείς, σαν να πρόκειται για μία αδιασάλευτη ενότητα¹⁰⁵.

Τον Γ. Λαμπάκη απασχόλησε εξίσου και η σύγχρονη εκκλησιαστική τέχνη, καθώς ένας από τους επιμέρους στόχους του ήταν η ίδρυση χριστιανικής πινακοθήκης στο Μουσείο της Χριστιανικής Αρχαιολογίας, προκειμένου να προσφέρει πρότυπα για τη σύγχρονη εκκλησιαστική ζωγραφική. Μάλιστα, προάγγελο της ιδρύσεως της χριστιανικής πινακοθήκης θεώρησε τη δωρεά σχεδίων του Λουδοβίκου Θείρσιου στο Μουσείο της ΧΑΕ και αυτόν τον στόχο εξυπηρετούσε και η έκθεσή τους στο Ζάππειο Μέγαρο το 1891¹⁰⁶. Στην ομιλία του στα εγκαίνια της έκθεσης αυτής, μεταξύ άλλων, αναφέρει ότι «[Τα χριστιανικά έργα] ἐξεληθόντα τῶν σπηλαίων καὶ τῶν κατακομβῶν, ἀπετέλεσαν τὰ λαμπρὰ ψηφοθετήματα τοῦ Βυζαντίου, καὶ τὰς σεμνὰς γραφὰς τοῦ Cimabue, τοῦ Duccio, τοῦ Dafiesole καὶ τῶν γιγάντων Μιχαὴλ Ἀγγέλου, τοῦ Τιτιανοῦ, τοῦ Ῥαφαήλ, τῶν Πανσελίνων καὶ τοῦ Λουδοβίκου Θειρσίου, πρὸ τῶν ἔργων τοῦ ὁποίου τὴν στιγμὴν ταύτην ἰστάμεθα»¹⁰⁷, εξισώνοντας ουσιαστικά ἀνόμοια ἔργα, χωρίς κανένα καλλιτεχνικό ἢ ἄλλο κριτήριον, καθὼς για αὐτὸν εἶναι ὅλα δείγματα χριστιανικῆς τέχνης καὶ ἐκφρασῆς¹⁰⁸.

Παρ' ὅλα αὐτὰ οἱ σχέσεις του Γ. Λαμπάκη με τὴν Ἐκκλησία δεν φαίνεται να ἦταν πάντοτε ἰδανικῆς. Ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, μητροπολίτης Ἀθηνῶν καὶ πρόεδρος τῆς ΧΑΕ, ὅταν γράφει τὴ νεκρολογία του δέκα χρόνια μετὰ τὸν θάνατό του¹⁰⁹, ἀναφέρεται στὴν ἐμμονή του για τὴν ἔνωση τῆς ορθόδοξης με τὴν ἀγγλικανικὴ Ἐκκλησία καὶ στὴ σύγκρουσή του με τὴν Ἱερά Σύνοδο, ἡ ὁποία μάλιστα

¹⁰⁵ Γκράτζιου 2006α, 45.

¹⁰⁶ Ὁ Δ. Τριανταφυλλόπουλος (1987, 122-123) υποστηρίζει ὅτι ἡ αισθητικὴ ἀποδοχὴ τῆς ναζαρινῆς θρησκευτικῆς ζωγραφικῆς καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Λ. Θειρσίου ἀπὸ τὸν Γ. Λαμπάκη, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἐπίσημη Ἐκκλησία, ἀποτελεῖ ἐκφραση ἐνὸς νεοελληνικοῦ Πιετισμοῦ. Εἰδικότερα για τὸν Γ. Λαμπάκη θεωρεῖ ὅτι οἱ δεσμοὶ του με τὴ ζωγραφικὴ αὐτὴ ἀναπτύχθηκαν ἀρχικὰ στὴ Γερμανία ὅπου σπούδασε καὶ στὴ συνέχεια στὴν Αὐλὴ τῆς βασιλισσας Ὀλγας με τὴν ἐκκοσμικευμένη, ἐξιταλισμένη ρωσικὴ ἀγιογραφία, ἐνὸς σημαντικὸ ῥόλο ἐπαιξε καὶ ὁ ἀδερφός του, ὁ ζωγράφος Ἐμμανουὴλ Λαμπάκης, ὁ ὁποῖος ἦταν θερμὸς οπαδὸς τῶν «Ἑλλήνων Ναζαρινῶν». Ὡστόσο, κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ἦταν ἀκόμη κοινὴ πεποίθησις ὅτι ἡ ναζαρινὴ ἦταν ἡ προσήκουσα ἐκκλησιαστικὴ ζωγραφικὴ καὶ μάλιστα ἡ πιο πιστὴ στὶς παραδόσεις. Βλ. Γκράτζιου 2006α, 46, σὴμ. 26.

¹⁰⁷ Λαμπάκης 1892β, 117.

¹⁰⁸ Σύμφωνα με τὸν Δ. Τριανταφυλλόπουλο (ὅ.π., 123), ὁ τρόπος με τὸν ὁποῖο ἐκφράζεται ὁ Γ. Λαμπάκης για τὰ ἔργα τοῦ Θειρσίου ἀλλὰ καὶ τὸ συνολικὸ ὕφος τοῦ κειμένου του ἀποτελεῖ δείγμα συναισθηματικῆς πιετιστικῆς θεολογίας. Ὡστόσο, τὸ ὕφος αὐτό, που ἀπαντᾶται καὶ σε πολλὰ ἀπὸ τὰ ἐπιστημονικὰ κείμενα τοῦ Γ. Λαμπάκη, ἀποτυπώνει τὴν ἐυρύτερη ὀπτικὴ του ὡς πρὸς τὴν πρόσληψη τῆς χριστιανικῆς τέχνης.

¹⁰⁹ Ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος υπῆρξε κατὰ τὸ παρελθόν προστατευόμενος τοῦ Γ. Λαμπάκη. Κατὰ τὴν περίοδο τῶν σπουδῶν του στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ ἐργάστηκε ὡς ἐπιμελητὴς στὸ Μουσείο τῆς ΧΑΕ, ἐνὸς στὴ συνέχεια διατήρησε ἀλληλογραφία με τὸν Γ. Λαμπάκη. Στὸ Ἀρχεῖο Οἰκογένειας Λαμπάκη διασώζονται 67 ἐπιστολές του.

τον κάλεσε να απολογηθεί για τις απόψεις του αυτές¹¹⁰. Σύμφωνα με την Ό. Γκράτζιου η ρήξη του με την ιεραρχία σχετίζεται και με τους κλυδωνισμούς στους κόλπους της Εκκλησίας στις αρχές του 20ού αιώνα εξαιτίας των Ευαγγελικών. Ο Γ. Λαμπάκης, λόγω της σχέσης του με τη βασίλισσα Όλγα, συμμετείχε στην επιτροπή που συστάθηκε για τον έλεγχο της μετάφρασης του Ευαγγελίου και επομένως βρέθηκε στο κέντρο των αντιπαραθέσεων¹¹¹.

Παράλληλα με την ιδεολογική προσήλωσή του στην Εκκλησία αλλά και τη διαρκή επαφή του με την ιεραρχία, προκειμένου να εξυπηρετήσει τις ανάγκες του Μουσείου της ΧΑΕ, ο Γ. Λαμπάκης είχε μόνιμα στραμμένο το ενδιαφέρον του στη Θεολογική Σχολή, όπου επεδίωκε επίμονα να γίνει καθηγητής, χωρίς τελικά να καταφέρει να ανελιχθεί από τη βαθμίδα του υφηγητή της Χριστιανικής Αρχαιολογίας¹¹². Αντίστοιχα, όταν το 1912 ιδρύθηκε η έδρα της Βυζαντινής Τέχνης και Αρχαιολογίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ο Γ. Λαμπάκης –αν και υποψήφιος– δεν κατέλαβε τη θέση που θεωρούσε ότι του ανήκε δικαιωματικά, καθώς το γνωστικό αντικείμενό της έως τότε είχε διδαχθεί μόνο από τον ίδιο στη Θεολογική Σχολή¹¹³. Ωστόσο, παρ' όλο που ο Γ. Λαμπάκης υπήρξε πρωτοπόρος στην Ελλάδα ως προς το ενδιαφέρον του για τα χριστιανικά μνημεία, η ακαδημαϊκή κοινότητα ποτέ δεν θεώρησε ότι ανήκει στους κόλπους της, καθώς η δράση του είχε κυρίως θρησκευτικό χαρακτήρα και απέκλινε της επιστήμης. Επιπλέον, είχε εν τω μεταξύ δημιουργηθεί μία νέα γενιά μελετητών του Βυζαντίου, οι οποίοι διαφοροποιούνταν σημαντικά από αυτόν λόγω της ανάπτυξης της ίδιας της επιστημονικής έρευνας για τον Μεσαίωνα στο γύρισμα από τον 19ο στον 20ό αιώνα¹¹⁴.

¹¹⁰ Παπαδόπουλος 1924, 6-7.

¹¹¹ Γκράτζιου 2006α, 46.

¹¹² Χατζηδάκης 1985, 7.

¹¹³ Υποψήφιοι για την έδρα της Βυζαντινής Τέχνης και Αρχαιολογίας ήταν ο Α. Αδαμαντίου, ο Ν. Βέης και ο Γ. Λαμπάκης. Σύμφωνα με την αιτιολόγηση της κρίσης του καθηγητή της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας Ανδρέα Σκιά, κανείς από τους τρεις υποψηφίους δεν πληρούσε τα αυξημένα επιστημονικά προσόντα που απαιτούσε η θέση αυτή. Για τον Α. Αδαμαντίου, ο οποίος και κατέλαβε τη θέση, περιορίστηκε στη διαπίστωση της ελλιπούς προετοιμασίας του, ενώ για τον Γ. Λαμπάκη η αξιολόγησή του ήταν συνολικά αρνητική, αφενός γιατί πραγματευόταν τα θέματα περισσότερο ως θεολόγος παρά ως ιστορικός, αφετέρου γιατί εξέφραζε κρίσεις ασυμβίβαστες με την ιστορική κριτική. Από την άλλη, η κρίση του άλλου μέλους της επιτροπής Μαργαρίτη Ευαγγελίδη, καθηγητή Ιστορίας της Φιλοσοφίας, επικεντρώθηκε στις σπουδές και στην εκτενή ανάλυση των συγγραμμάτων του Γ. Λαμπάκη, προκειμένου να τεκμηριώσει τον επιστημονικό χαρακτήρα της εργασίας του. Βλ. Καραμανωλάκης 2006, 339.

¹¹⁴ Γκράτζιου 1987, 67-68.

Αναμφίβολα ο Γ. Λαμπάκης υπήρξε ιδιόρρυθμη προσωπικότητα με ιδιαίτερη ευφυΐα, αλλά μάλλον ελλιπή παιδεία¹¹⁵. Όπως προκύπτει από τη μελέτη των κειμένων του, κατέγραφε ό,τι σκεφτόταν και δημοσίευε ό,τι έγραφε, ακόμα και αυτούσιες ημερολογιακές του σημειώσεις. Ο θρησκευτικός χαρακτήρας της διαπαιδαγώγησής του, ενισχυμένος μετά τις σπουδές του με λογιосύνη και γερμανικό ρομαντισμό, χαρακτήρισε το μετέπειτα έργο του και τη συνολική δράση του. Στις προσπάθειές του είχε δίπλα του αρωγούς και συνεργάτες τους δύο αδελφούς του, τον φωτογράφο Ιωάννη και τον ζωγράφο Εμμανουήλ και τη γυναίκα του Ευθαλία, το γένος Δημητριάδη, με την οποία παντρεύτηκε τον Δεκέμβριο του 1904.

Ο Γ. Λαμπάκης πέθανε πλήρης πικρίας στις 15 Μαρτίου 1914, δύο χρόνια μετά τη σύσταση της έδρας της Βυζαντινής Τέχνης του Πανεπιστημίου, την οποία δεν κατέλαβε, ενώ δεν κατάφερε επίσης να θεσμοθετήσει και να βρει μόνιμη στέγη για το Μουσείο που οραματίστηκε. Άφησε πίσω του ένα εκπληκτικό σε όγκο έργο καταγραφής και τεκμηρίωσης χριστιανικών μνημείων και μία εξαιρετικής σημασίας Συλλογή. Την ίδια χρονιά ιδρύθηκε στην Αθήνα το κρατικό Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, στο οποίο περιήλθε το 1923 η Συλλογή της ΧΑΕ.

¹¹⁵ Η ίδια 2006β, 160.

Ι. 3. Η ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Η πρώτη περίοδος (1884-1923)

Η Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία ιδρύθηκε στην Αθήνα στις 23 Δεκεμβρίου του 1884. Η ιδρυτική συνέλευση των μελών της πραγματοποιήθηκε στο σπίτι του Τ. Βισβίτζη μετά από πρόσκληση του ίδιου και των Α. Βαρούχα, Δ. Γρ. Καμπούρογλου, Γ. Λαμπάκη, Γ. Βρούτου, Γ. Ζέζου και Ι. Δαμβέργη στους Τ. Μαράτο, Κ. Γ. Ζησίου, Γ. Πλατή, Α. Κ. Δαμβέργη, Κ. Πρινόπουλο, Γ. Τσίμα, Π. Κονδύλη, Ι. Καρύκουλα, Τ. Μ. Δαμβέργη, Κ. Σέκερη, Κ. Κυπριάδη, Ευ. Νάνο και Σ. Χατζηγιαννόπουλο, προκειμένου να συζητήσουν την ίδρυση Εταιρείας, σκοπός της οποίας θα ήταν «να περισυναγάγη και διαφυλάξη τὰ ἐν Ἑλλάδι ἢ ἀλλαχοῦ εὕρισκόμενα ἔτι λείψανα τῆς Χριστιανικῆς ἀρχαιότητος, ὧν ἡ διάσωσις καὶ ἡ μελέτη συμβάλλουσι πρὸς διαφώτισιν τῆς πατρῴας ἡμῶν ἱστορίας καὶ τέχνης» (εἰκ. 6)¹¹⁶. Στην πρώτη αυτή συνέλευση διαβάστηκε και ψηφίστηκε το καταστατικό της Εταιρείας και εξελέγη το Διοικητικό Συμβούλιο με πρόεδρο τον Α. Βαρούχα, γραμματέα τον Ι. Μ. Δαμβέργη, ταμία τον Τ. Βισβίτζη, έφορο του Μουσείου του Αρχείου και της Βιβλιοθήκης τον Γ. Λαμπάκη και συμβούλους τους Γ. Βρούτο και Γ. Ζέζο.

Το πρώτο καταστατικό της ΧΑΕ, το οποίο επικυρώθηκε με βασιλικό διάταγμα από τον υπουργό των Εσωτερικών Κ. Λομβάρδο στις 6 Μαρτίου του 1885, αποτελείται από 18 άρθρα¹¹⁷. Στο άρθρο 2 του καταστατικού διατυπώθηκε ο σκοπός της Εταιρείας με την ίδια ακριβώς σύνταξη που αυτός καταγράφηκε στο πρακτικό της ιδρυτικής συνέλευσης των μελών της¹¹⁸, ενώ στο άρθρο 3 εξαγγέλθηκε ότι «Ἡ ἐταιρεία συνιστᾶ Μουσεῖον τῆς Χριστιανικῆς Αρχαιολογίας ἐν ᾧ ἐκτεθῆσονται μόνον τὰ ἀποκλειστικῶς πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτῆς συντελοῦντα, καταρτίζει δὲ Ἀρχεῖον καὶ Βιβλιοθήκην σχετικῶν πάντοτε χειρογράφων καὶ βιβλίων». Ενδεικτικό των αντιλήψεων της ΧΑΕ για τις βυζαντινές αρχαιότητες αλλά και του χαρακτήρα της συλλογής που σκόπευε να συγκροτήσει είναι το άρθρο 11, στο οποίο αναφέρεται ότι

¹¹⁶ Το χειρόγραφο πρακτικό της ιδρυτικής συνέλευσης των μελών της ΧΑΕ τιτλοφορείται «Ἀρχεῖον», φέρει τον αριθμό 1 και υπογράφεται από τον πρόεδρο Τ. Μαράτο και τον γραμματέα Ι. Μ. Δαμβέργη. Ιστορικά και Φωτογραφικά Αρχεία ΒΧΜ, Αρχείο ΧΑΕ. Πρβλ. «Ἀρχεῖον», *ΔΧΑΕ*, περ. Α', Α' (1892), 3-4.

¹¹⁷ «Καταστατικὸν τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας», *ΔΧΑΕ*, περ. Α', Α' (1892), 6-9.

¹¹⁸ «Ἀρχεῖον», *ΔΧΑΕ*, περ. Α', Α' (1892), 3.

ο έφορος του Μουσείου, του Αρχείου και της Βιβλιοθήκης «ένεκα τής ιερότητος τῶν ἀντικειμένων τούτων» θα πρέπει να διαθέτει και «τὰ ὑπὸ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κανόνων ἀπαιτούμενα προσόντα». Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι σύμφωνα με το άρθρο 17 του πρώτου αυτού καταστατικού «Ἄπασα ἡ περιουσία τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας θεωρεῖται ἐθνική».

Παράλληλα με το καταστατικό η εγκύκλιος ίδρυσης της ΧΑΕ¹¹⁹, η οποία φέρει ημερομηνία 8 Ιανουαρίου 1885, ήρθε να συμπληρώσει την πρώτη επίσημη παρουσίαση της Εταιρείας, καθώς επικεντρώνεται στους λόγους που οδήγησαν στην ίδρυσή της. Στο κείμενο της εγκυκλίου παρουσιάζεται η κατάσταση «... εἰς ἣν περιῆλθον αἱ Χριστιανικαὶ τοῦ τόπου ἡμῶν ἀρχαιότητες», οι οποίες μάλιστα χαρακτηρίζονται ως «... τὰ ἀύθεντικὰ κειμήλια καὶ μνημεῖα τοῦ ἐθνικοῦ ἡμῶν βίου...», επισημαίνεται η δημιουργία του νέου κλάδου «... τῆς ἐκ τῶν μνημείων τῆς χριστιανικῆς τέχνης Θεολογίας (Monumentale Theologie)» και η ίδρυση μουσείων χριστιανικῆς αρχαιολογίας σε ολόκληρη την Ευρώπη και, τέλος, διατυπώνονται οι στόχοι της Εταιρείας καθώς και το αίτημα για αρωγή στο έργο που αναλαμβάνει. Ενδεικτικό της υποστήριξης που αναζητούσε η ΧΑΕ είναι και το ψήφισμα της 10ης Μαρτίου 1886, με το οποίο η Εταιρεία τίθεται υπό την προστασία της βασίλισσας Ὀλγας¹²⁰.

Η δράση της ΧΑΕ ξεκινά αμέσως μετά την ίδρυσή της, καθώς αγωνίζεται να αυξήσει τα μέλη της, να συλλέξει αντικείμενα για τη Συλλογή της και, κυρίως, να εξασφαλίσει κατάλληλη στέγη για το Μουσείο της. Η ανταπόκριση στη συλλεκτική προσπάθεια ήταν άμεση, καθώς προσέφεραν κειμήλια που είχαν στην κατοχή τους τα μέλη της Εταιρείας και οι άνθρωποι του περιβάλλοντός τους. Ο Γ. Λαμπάκης κατέγραφε τα αντικείμενα της συλλογής σε ειδικό κατάλογο¹²¹ από το 1885, ενώ παράλληλα η Εταιρεία, αποβλέποντας σε περισσότερες δωρεές, δημοσίευε στον ημερήσιο τύπο της εποχής τα ονόματα των δωρητών και τα αντικείμενα που αυτοί προσέφεραν¹²².

¹¹⁹ «Ἐγκύκλιος τῆς ἰδρύσεως τῆς Ἐταιρείας», *ΔΧΑΕ*, περ. Α', Α' (1892), 11-13.

¹²⁰ Με έγγραφο που φέρει την ίδια ημερομηνία, η Μεγάλη Κυρία της Α. Μ. της Βασιλίσσης Ε. Ν. Θεοχάρη ανακοινώνει στον πρόεδρο της ΧΑΕ Α. Βαρούχα ότι η βασίλισσα θέτει υπό την προστασία της την Εταιρεία. Βλ. Γκότσης 2006α, 152.

¹²¹ Πρόκειται για το βιβλίο εισαγωγής του Μουσείου της ΧΑΕ, το οποίο παράλληλα αποτελούσε και το ευρετήριο της Συλλογής. Αποτελείται από πέντε τεύχη, τα οποία φυλάσσονται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, όπως και το σύνολο του Αρχείου της Εταιρείας.

¹²² Στο Αρχείο της ΧΑΕ υπάρχουν δεμένα σε τεύχος τα σχετικά αποκόμματα, τα οποία συγκεντρώθηκαν και αρχειοθετήθηκαν από τον Γ. Λαμπάκη.

Οι πρώτες καταγραφές στο ευρετήριο της Συλλογής, με αριθμούς ΧΑΕ 1 έως ΧΑΕ 6, έγιναν για αντικείμενα που κατέθεσε ο πρόεδρος Εταιρείας Α. Βαρούχας, το όνομα του οποίου αναφέρεται και σε πολλές άλλες δωρεές τα επόμενα χρόνια. Από τα αντικείμενα αυτά, τα οποία ήταν στην πλειονότητά τους άμφια, ενδιαφέρον παρουσιάζει το επιγονάτιο με αριθμό ευρετηρίου ΧΑΕ 2 (ΒΧΜ 20825)¹²³, έργο του 18ου αιώνα, με παράσταση της Ανάστασης κατά τη δυτική εικονογραφία στο κέντρο του και τα τέσσερα σύμβολα των ευαγγελιστών στις γωνίες του.

Όπως προκύπτει από το ευρετήριο ο Γ. Λαμπάκης εμπλούτιζε τακτικά τη Συλλογή της ΧΑΕ καταθέτοντας αντικείμενα που βρίσκονταν στην κατοχή του, τα οποία προέρχονταν από αγορές του ιδίου, από περισυλλογές, αλλά και από δωρεές τρίτων προς αυτόν. Οι πρώτες δωρεές του καταχωρήθηκαν στο βιβλίο εισαγωγής του Μουσείου της Εταιρείας με τους αριθμούς ΧΑΕ 7 έως 30 και ήταν κυρίως ενθυμήματα που είχε περισυλλέξει από τις επισκέψεις του σε χριστιανικά μνημεία, όπως ψηφίδες από τους ναούς του Οσίου Λουκά, της Cappella Palatina και της Martorana στο Παλέρμο. Έκτοτε ο Γ. Λαμπάκης κατέθετε συστηματικά τα αντικείμενα που συγκέντρωνε κατά τη διάρκεια των πολύμηνων περιοδειών του, προκειμένου να εκτεθούν στο Χριστιανικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

Ακόμα και η βασίλισσα Όλγα προσέφερε 20 αντικείμενα στην Εταιρεία, ενώ η δωρεά της δημοσιεύτηκε με εκτενή περιγραφή στις 29 Μαρτίου 1886 στην εφημερίδα «Χρόνος τῶν Ἀθηνῶν»¹²⁴. Η δωρεά, η οποία καταχωρήθηκε το 1890 στο ευρετήριο της Συλλογής, με αριθμούς ΧΑΕ 485 έως 505, περιελάμβανε σταθμιά παλαιοχριστιανικών χρόνων, καθώς και μεσοβυζαντινά και μεταβυζαντινά αντικείμενα, όπως εικόνες, σταυρούς και νομίσματα, αλλά και ένα χαλίκι από τον Ιορδάνη ποταμό με παράσταση της Βάπτισης. Από τη δωρεά αυτή αξιόλογο έργο βορειοελλαδικού εργαστηρίου του 17ου αιώνα είναι η εικόνα με αριθμό ευρετηρίου ΧΑΕ 486 (ΒΧΜ 11293)¹²⁵, στην οποία παριστάνονται ολόσωμες, όρθιες και μετωπικές, η Παναγία βρεφοκρατούσα και η αγία Αικατερίνη.

Παράλληλα, όπως αναφέρεται στην Έκθεση Εργασιών της ΧΑΕ του 1885¹²⁶, ο πρόεδρος του Πανεπιστημίου Κ. Δηλιγιάννης παραχώρησε στην Εταιρεία έναν χώρο στο Πανεπιστήμιο, ο οποίος ωστόσο κρίθηκε ακατάλληλος για τη στέγαση της Συλλογής της. Το ίδιο μάλιστα έτος η ΧΑΕ είχε ζητήσει στέγη και από τη Γενική

¹²³ Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 176, αρ. και εικ. 117 (Ε. Παπασταύρου).

¹²⁴ Λαμπάκης 1892α, 64.

¹²⁵ Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 165, αρ. και εικ. 69 (Κ.-Φ. Καλαφάτη).

¹²⁶ «Έκθεσις τῶν κατὰ τὸ ἔτος 1885 ἐργασιῶν», ΔΧΑΕ, περ. Α', Α' (1892), 14-20.

Εφορεία Αρχαιοτήτων του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, χωρίς επίσης αίσιο αποτέλεσμα¹²⁷.

Κατά τα πρώτα δύο χρόνια της λειτουργίας της Εταιρείας τα αντικείμενα που συνέλεγε φυλάσσονταν στις οικίες των Α. Βαρούχα (οδός Α. Σούτσου 22) και Γ. Λαμπάκη (οδός Χάρητος 17)¹²⁸. Προσωρινή λύση δόθηκε το 1886, όταν η Συλλογή της, η οποία έως τότε αριθμούσε 291 αντικείμενα, εκτέθηκε για πρώτη φορά στο ισόγειο της οικίας του αρχιτέκτονα Γ. Ζέξου στην οδό Φιλελλήνων 24. Μετά τη λήξη της έκθεσης αυτής¹²⁹, τα περισσότερα αντικείμενα της συλλογής συσκευάστηκαν και αποθηκεύτηκαν στο υπόγειο του Γ. Αζάπη καθώς και σε αυτό του Α. Βαρούχα. Ωστόσο, τα πολυτιμότερα αντικείμενα μεταφέρθηκαν στο σπίτι του Γ. Λαμπάκη, όπου επιδεικνύονταν σε ειδικές περιπτώσεις, όπως κατά την επίσκεψη της συζύγου του αυτοκράτορα της Γερμανίας Φρειδερίκου Γ', στις 19 Νοεμβρίου του 1889, η οποία «εθαύμασε τὰ ἀντικείμενα ταῦτα καὶ ἰδίᾳ τὸ ὑπ' ἀριθ. 685 χρυσοκέντητον ἐπιτραχήλιον καὶ τὰς ὑπ' ἀριθ. 577-8 ἀσκητικὰς ράβδους»¹³⁰. Το αντικείμενο με αριθμό ευρετηρίου ΧΑΕ 685 (BXM 1023)¹³¹, το οποίο λανθασμένα ο Γ. Λαμπάκης χαρακτηρίζει επιτραχήλιο, είναι οράριο του 14ου-15ου αιώνα από μεταξωτό ύφασμα με χρυσοκέντητες παραστάσεις ολόσωμων αγίων και της Θεοτόκου και προέρχεται από τη μονή Ταξιαρχών στο Αίγιο. Η αρχιερατική ράβδος με αριθμό ευρετηρίου ΧΑΕ 577 (BXM 8053)¹³², φέρει επιγραφή βάσει της οποίας χρονολογείται το 1782, ενώ, σύμφωνα με την καταχώρησή της στο ευρετήριο της Συλλογής, προέρχεται από τον ναό του Αγίου Αντωνίου στα Μέγαρα. Την ίδια προέλευση έχει και η αρχιερατική ράβδος με αριθμό ευρετηρίου ΧΑΕ 578 (BXM 8054)¹³³, η οποία χρονολογείται το 1880.

Κατά την περίοδο των ετών 1886-1889 το έργο της Εταιρείας διακόπηκε, για οικονομικούς κυρίως λόγους, αλλά και εξαιτίας της δυσλειτουργίας του διοικητικού

¹²⁷ Στη σχετική απάντηση ο υπουργός Α. Ζυγομαλλάς αναφέρει ότι στο οίκημα του Υπουργείου δεν υπάρχει διαθέσιμος χώρος. Προτείνει ωστόσο να παραχωρηθεί στην Εταιρεία κάποιο από τα οικήματα που είχε αγοράσει το Δημόσιο για αρχαιολογικούς λόγους κοντά στην Ομόνοια. Βλ. «Ενέργειαι τῆς Ἐταιρείας ὑπὲρ τῆς διασώσεως τῆς περιπύστου Μονῆς Δαφνίου καὶ τῶν ἐν αὐτῇ περιφῆμων ψηφοθετημάτων», ΔΧΑΕ, περ. Α', Α' (1892), 26.

¹²⁸ Λαμπάκης 1908γ, 74.

¹²⁹ Την έκθεση επισκέφθηκε η βασίλισσα Όλγα στις 19 Μαρτίου 1886. Βλ. Λαμπάκης 1892α, 60.

¹³⁰ Στο ίδιο, 61. Τα αντικείμενα αυτά καταχωρήθηκαν στο ευρετήριο της Συλλογής της ΧΑΕ το 1890.

¹³¹ Σωτηρίου 1931, 115. Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 176, αρ. και εικ. 116 (Ε. Παπασταύρου). Εκτίθεται στη Μόνιμη Έκθεση των Συλλογών του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, στην ενότητα «Λατρεία και τέχνη».

¹³² Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 174-175, αρ. και εικ. 112 (Ε. Μεραμβελιωτάκη).

¹³³ Στο ίδιο, 175, αρ. και εικ. 113 (Ε. Μεραμβελιωτάκη).

συμβουλίου της. Τα προβλήματα αυτά, διαπιστωμένα από τα ίδια τα μέλη της στη γενική συνέλευση της 2ας Ιουλίου 1889¹³⁴, είχαν ως αποτέλεσμα την αναθεώρηση του καταστατικού της στις 25 Ιουλίου 1889¹³⁵. Το δεύτερο καταστατικό της ΧΑΕ¹³⁶ αποτελείται από 41 άρθρα, τα οποία διατύπωναν λεπτομερέστερα σε σχέση με το πρώτο καταστατικό τις υποχρεώσεις των μελών¹³⁷, καθώς και τις αρμοδιότητες του διοικητικού συμβουλίου. Μικρές ήταν οι αλλαγές ως προς τη διατύπωση των στόχων της Εταιρείας: «τὰ λείψανα τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιότητος» αντικαταστάθηκαν με το «ἱερὰ κειμήλια τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιότητος» (άρθρο 2), το Μουσείο της απέκτησε την επωνυμία «Μουσείον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης» (άρθρο 3) και εξαγγέλθηκε η περιοδική έκδοση του *Δελτίου* της ΧΑΕ (άρθρο 39)¹³⁸. Ενδεικτική ως προς τις σχέσεις της ΧΑΕ με την Εκκλησία ήταν η προσθήκη του άρθρου 36, σύμφωνα με το οποίο: «Ἐπίτιμος τῆς ἐταιρείας πρόεδρος εἶναι αὐτοδικαίως ὁ ἐκάστοτε Μητροπολίτης Ἀθηνῶν».

Το 1890, με τη μεσολάβηση του Μητροπολίτη Αθηνῶν αλλά και λόγω των άριστων σχέσεων του Γ. Λαμπάκη με την εκκλησιαστική ηγεσία, η Ιερά Σύνοδος παραχώρησε στην Εταιρεία τον πρώτο όροφο κτηρίου στο οποίο συνεδρίαζε, κοντά την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου Καρύτση, προκειμένου να στεγαστεί το Μουσείο της Χριστιανικής Αρχαιολογίας¹³⁹.

Τα εγκαίνια του Μουσείου της ΧΑΕ έγιναν στις 4 Μαρτίου 1890, παρουσία σύσσωμης της βασιλικής οικογένειας, της Ιεράς Συνόδου, του δημάρχου Αθηναίων

¹³⁴ Κατά τη συνέλευση αυτή εξελέγη ο Αριστείδης Παππούδωφ ως ο νέος πρόεδρος της Εταιρείας, χωρίς ωστόσο να είναι γνωστό αν επρόκειτο να αποδεχθεί τη θέση, ενώ οι Κ. Γ. Ζησιού και Ι. Μ. Δαμβέργης, που εξελέγησαν ως ταμίας και σύμβουλος αντίστοιχα, επέμεναν μέχρι τέλους στις παραιτήσεις τους. Ο Γ. Λαμπάκης διατήρησε τη θέση του εφόρου. «Γενική Συνέλευσις. 2 Ἰουλίου 1889. Προεδρεύων Σύμβουλος Ν. Ἀναστασίου», *ΔΧΑΕ*, περ. Α', Α' (1892), 29-34.

¹³⁵ Κατά τη συνέλευση της 25ης Ιουλίου 1889 εξελέγη παμψηφεί πρόεδρος της Εταιρείας ο Αριστείδης Παππούδωφ, βλ. Λαμπάκης 1892α, 61.

¹³⁶ «Καταστατικὸν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας», *ΔΧΑΕ*, περ. Α', Α' (1892), 44-50.

¹³⁷ Η Εταιρεία αποτελείτο από τακτικά, αντεπιστέλλοντα και επίτιμα μέλη. Τακτικά ήταν τα μέλη που διέμεναν στην Αθήνα και όφειλαν να μετέχουν σε όλες τις συνεδριάσεις της ΧΑΕ, αντεπιστέλλοντα ήταν τα μέλη που διέμεναν εκτός Αθηνῶν, ενώ επίτιμα μέλη γίνονταν εξέχοντα πρόσωπα των γραμμάτων και των τεχνών. Για τα μέλη της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, βλ. Μπορμπουδάκη 2006α, 155.

¹³⁸ Το *Δελτίον* της ΧΑΕ κυκλοφορεί από 1892 έως και σήμερα που διανύει τη Δ' περίοδο έκδοσής του. Κατά την Α' περίοδο έκδοσής του κυκλοφόρησαν συνολικά δέκα τόμοι, εκ των οποίων τους οκτώ (Γ'-Ι') επιμελήθηκε ο Γ. Λαμπάκης.

¹³⁹ «Γενική Συνέλευσις. 30ης Ἰανουαρίου 1891. Προεδρεία Σ. Μητροπολίτου Ἀθηνῶν κ. Γερμανοῦ», *ΔΧΑΕ*, περ. Α', Α' (1892), 52.

και του Συμβουλίου της Εταιρείας. Για τον Γ. Λαμπάκη, διευθυντή¹⁴⁰ του Μουσείου Χριστιανικής Αρχαιολογίας και Τέχνης, τα εγκαινία αυτά ήταν ο προσωπικός του θρίαμβος και η δικαίωση των έως τότε αγώνων του. Αξίζει να σημειωθεί, ως ενδεικτικό της σημασίας που είχε για τον ίδιο το γεγονός, ότι κατέθεσε στη Συλλογή του Μουσείου τον αγιασμό και τα κεριά που χρησιμοποιήθηκαν στην τελετή των εγκαινίων, δίνοντάς τους αριθμό εισαγωγής στο ευρετήριο ταξινόμησης¹⁴¹.

Ο τρόπος έκθεσης της συλλογής της ΧΑΕ σε τρία δωμάτια του πρώτου ορόφου του Μεγάρου της Ιεράς Συνόδου μας είναι σήμερα γνωστός από τις φωτογραφίες του Γ. Λαμπάκη (εικ. 7)¹⁴², καθώς και από το δημοσίευμα του Κ. Δ. Καπράλου¹⁴³ με τίτλο «Περιγραφή τοῦ Μουσείου τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας» στην Εφημερίδα *Ἀπόλλων*¹⁴⁴, το οποίο επιπλέον αποτελεί πολύτιμη μαρτυρία για την πρόσληψη της βυζαντινῆς τέχνης στην Ελλάδα στα τέλη του 19ου αιώνα. Ὅπως προκύπτει από την αποτύπωση της έκθεσης αλλά και από το κείμενο του Κ. Δ. Καπράλου, ο Γ. Λαμπάκης δεν περιορίστηκε στη μονοδιάστατη παρουσίαση έργων χριστιανικῆς τέχνης, αλλά εξέθεσε φωτογραφίες και κατόψεις μνημείων, καθώς και ὅ,τι ἄλλο θεωρούσε σημαντικό ως τεκμήριο για τη ζωή της Εκκλησίας. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το εκτεθειμένο «ἀπότυπον» του Παντοκράτορα από τη μονή Δαφνίου, αλλά και ο σχολιασμός του Κ. Δ. Καπράλου, ο οποίος το χαρακτηρίζει πολύτιμο «καθόσον παρίστησι τὸν Παντοκράτορα πρὸ τῆς καταστροφῆς αὐτοῦ, ἤτοι ὡς οὗτος ἐσώζετο μέχρι τῆς πρωΐας τῆς 10ης Ἰανουαρίου 1889, ὅτε τῆ 6 1/2 π.μ. σεισμὸς ἐπελθὼν ἐπέφερε τὰς ἐν τῇ Μονῇ καὶ ἐν αὐτῷ φρικαλέας καταστροφάς»¹⁴⁵.

Από τα αντικείμενα που με σαφήνεια περιγράφει στο ἄρθρο του ο Κ. Δ. Καπράλος, ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η «ἐπιτύμβιος πλάξ Κληματίου τοῦ Ἐπισκόπου τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων, ἀνευρεθεῖσα ἐν τῇ ὑπ' ἀρθμ. 22 οἰκίᾳ τῆς ὁδοῦ Τσακάλωφ»¹⁴⁶, καθώς τόσο για αὐτὸν ὅσο και για τον Γ. Λαμπάκη «ἄφ' ἧς

¹⁴⁰ Η λέξη ἑφορος του Μουσείου, του Αρχείου και της Βιβλιοθήκης στο πρώτο Καταστατικό της ΧΑΕ (ἄρθρο 11) αντικαταστάθηκε από τη λέξη διευθυντής στο Καταστατικό του 1889 (ἄρθρο 25).

¹⁴¹ Μερραμβελιωτάκη 2006α, 170-171.

¹⁴² Οι φωτογραφίες αυτές εισηγήθησαν στη συλλογή της ΧΑΕ με αριθμούς ευρετηρίου ΧΑΕ 1470-1472.

¹⁴³ Ο Κ. Δ. Καπράλος ἦταν επίσης και ο γενικός γραμματέας της Εταιρείας από το 1889 ἕως το 1896.

¹⁴⁴ *Ἀπόλλων*, τεύχος 65, Μάρτιος 1890, 1003-1006, Δημοσίευση: «Κ. Δ. Καπράλου, Περιγραφή τοῦ Μουσείου τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, 1890». Πρβλ. Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 408-411.

¹⁴⁵ Στο ἴδιο, 409.

¹⁴⁶ Στο ἴδιο, 410.

γνωρίζεται ἡμῖν ὁ τῆς πολιᾶς ἀρχαιότητος Ἐπίσκοπος οὗτος»¹⁴⁷. Πρόκειται για την ενεπίγραφη επιτύμβια πλάκα του επισκόπου Κληματίου, ο τάφος του οποίου βρισκόταν μπροστά από το Ιερό Βήμα της βασιλικής του Κληματίου, επί της οδού Τσακάλωφ 22 στην Αθήνα. Η επιτύμβια πλάκα καθώς και επίθημα του ναού, αμφότερα του 5ου αιώνα, βρέθηκαν μαζί στα ερείπια της βασιλικής Κληματίου και περιήλθαν στη Συλλογή της ΧΑΕ με αριθμούς ευρετηρίου ΧΑΕ 541 (BXM 410) (εικ. 8)¹⁴⁸ και ΧΑΕ 540 (BXM 20)¹⁴⁹ αντίστοιχα.

Σύμφωνα με τον Γ. Λαμπάκη, η απήχηση του Μουσείου της ΧΑΕ¹⁵⁰ συνέβαλε και στη θεαματική αύξηση της Συλλογής της μέσα λίγους μήνες, με αποτέλεσμα στα τέλη του 1890 να αριθμεί 871 αντικείμενα¹⁵¹. Το 1890 καταχωρήθηκαν στο ευρετήριο της Συλλογής, με τους αριθμούς ΧΑΕ 292 -301, τα δέκα έργα που παραχώρησε στην Εταιρεία το Σχολείο των Τεχνών (Πολυτεχνείο)¹⁵². Σε αυτά ανήκει και η τοιχογραφία της «Παναγίας των Καταλανών», με αριθμό ευρετηρίου ΧΑΕ 292 (BXM 1111)¹⁵³, η οποία, όπως προαναφέρθηκε, αποτοιχίστηκε, με πρωτοβουλία του Λύσανδρου Καυταντζόγλου το 1849, από τον κατεδαφισμένο ναό του Προφήτη Ηλία στο Σταροπάζαρο. Η παράσταση, που πιθανόν προέρχεται από το τύμπανο της θύρας του ναού, έγινε γνωστή με το όνομα αυτό, καθώς θεωρήθηκε ότι οι θυρεοί αριστερά και δεξιά της Παναγίας Βρεφοκρατούσας ανήκουν στους Καταλανούς άρχοντες της Αθήνας κατά τον 14ο αιώνα. Ωστόσο, τα λατινικά αρχικά F. A. και L. S. που πλαισιώνουν τα οικόσημα ταυτίστηκαν με αυτά των ονομάτων, των Φλωρεντινών Δουκών των Αθηνών κατά το διάστημα 1451-1458, Francesco και Franco Acciajuoli και του Γενοβέζου ευγενούς Lorenzo Spinola. Η τοιχογραφία ήταν ήδη εκτεθειμένη στα εγκαίνια του Μουσείου της ΧΑΕ, καθώς στο

¹⁴⁷ Λαμπάκης 1892α, 68.

¹⁴⁸ Βυζαντινές Συλλογές 2008, 101, εικ.61. Mentzos 2011, 48, εικ. 1.

¹⁴⁹ Πάλλας 1989, 867, εικ. 3. Γκρατζιου – Λαζαρίδου 2006, 216, αρ. και εικ. 241 (Ν. Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη).

¹⁵⁰ Από το βιβλίο επισκεπτών του Μουσείου εξάγεται ότι από τον Μάρτιο του 1890 έως την 31η Δεκεμβρίου 1890 το επισκέφθηκαν 766 άτομα. «Γενική Συνέλευσις. 30ης Ίανουαρίου 1891. Προεδρεία Σ. Μητροπολίτου Αθηνών κ. Γερμανοῦ», ΔΧΑΕ, περ. Α΄, Α΄ (1892), 53.

¹⁵¹ Λαμπάκης 1892α, 60, 64. Ο Γ. Λαμπάκης αναφέρει ότι την 4η Μαρτίου 1890 η Συλλογή αριθμούσε 291 αντικείμενα και έως την 31η Δεκεμβρίου 1890 αυξήθηκε κατά 580 αντικείμενα. Ωστόσο, ο αριθμός αυτός, ενώ επιβεβαιώνεται από το ευρετήριο του Μουσείου, δεν είναι ακριβής, καθώς κατά το διάστημα αυτό καταχωρήθηκαν και κάποιες παλαιότερες δωρεές ή αποκτήματα.

¹⁵² Η είδηση δημοσιεύτηκε στον τύπο τον Μάρτιο του 1890, ωστόσο στο Αρχείο της ΧΑΕ υπάρχει έγγραφο του Σχολείου των Τεχνών προς την Εταιρεία για την παραχώρηση των έργων αυτών, το οποίο φέρει ημερομηνία 26 Μαΐου 1886.

¹⁵³ Χατζηδάκη 2000, 255, εικ. 12. Γκρατζιου – Λαζαρίδου 2006, 145-146, αρ. και εικ. 10 (Α. Κατσελάκη). Η τοιχογραφία εκτίθεται στη Μόνιμη Έκθεση των Συλλογών του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, στην ενότητα «Φράγκοι και Λατίνοι στο Βυζάντιο».

δημοσίευμα του Κ. Δ. Καπράλου αναφέρεται ότι «Ὀλίγον περαιτέρω εὐρίσκεται ἐπὶ ἰδίας στηριζομένης βάσεως, εἰκὼν τῆς Θεοτόκου ἐφ' ὕγραῖς ἡμικυκλικῷ σχήματος ἐντὸς ξύλινου πλαισίου, ἀποσπασθεῖσα ἐκ τῆς κατὰ τὸ 1849 κατεδαφισθείσης Ἐκκλησίας τοῦ προφήτου Ἡλιοῦ κειμένης παρὰ τῇ Πύλῃ τῆς ἀγορᾶς»¹⁵⁴, γεγονός που συνηγορεῖ στο ὅτι ἡ δωρεὰ τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς περιήλθε στὴν Ἐταιρεία ἀρκετὰ νωρίτερα ἀπὸ τὴν καταγραφή τῆς στὸ εὐρετήριο. Στὴ δωρεὰ τοῦ Σχολείου τῶν Τεχνῶν ἀνήκαν ἐπίσης καὶ οἱ διασωθεῖσες δεσποτικὲς εἰκόνες τοῦ τέμπλου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα, καθολικοῦ τῆς μονῆς τῆς Οσίας Φιλοθέης¹⁵⁵. Οἱ εἰκόνες τοῦ ἐνθρονου Χριστοῦ Παντοκράτορα καὶ τῆς ἐνθρονῆς Παναγίας βρεφοκρατούσας, οἱ ὁποῖες καταχωρήθηκαν στὸ εὐρετήριο τοῦ Μουσείου τῆς Ἐταιρείας με ἀριθμοὺς ΧΑΕ 296 (ΒΧΜ 1810) (εἰκ. 9)¹⁵⁶ καὶ ΧΑΕ 297 (ΒΧΜ 1564) (εἰκ. 10)¹⁵⁷ ἀντίστοιχα, εἶναι καὶ οἱ δύο ἔργα τοῦ Εμμανουήλ Τζάνε καὶ χρονολογούνται τὸ 1664, ὅταν ὁ Κρητικὸς ζωγράφος ζούσε στὴ Βενετία¹⁵⁸.

Τὸ 1890, λίγους μῆνες μετὰ τὰ εγκαίνια τοῦ Μουσείου τῆς ΧΑΕ, ἡ Ἱερά Σύνοδος καὶ τὸ Υπουργεῖο τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδύσεως ἐξέδωσαν ἐγκυκλίους¹⁵⁹, με τὶς ὁποῖες προέτρεπαν τὰ ἡγουμενοσυμβούλια τῶν μονῶν, τοὺς ἱερεῖς, τοὺς κρατικὸς φορεῖς καὶ τοὺς ιδιώτες γιὰ τὴν παράδοση τῶν ἐκτὸς χρήσεως λειτουργικῶν σκευῶν στὴν Ἐταιρεία. Μάλιστα, στὴν ἐγκύκλιο τῆς Ἱεράς Συνόδου ἀναφέρονταν λεπτομερῶς οἱ κατηγορίες τῶν ἀντικειμένων, προκειμένου νὰ διευκολυνθοῦν οἱ ἱερεῖς καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ συμβούλια: «... ὅπως πάντα τὰ ἄχρηστα διὰ τὰς ἱεράς τελετὰς Ἱερά σκευὴ καὶ Ἱερά ἄμφια, οἷον διαφόρου μεγέθους Ἱεροὶ Σταυροί, Ἱερά ποτήρια, δισκάρια, ἀστερίσκοι, λαβίδες, λόγχοι, διάφορα δοχεῖα τοῦ ζέοντος, πεπαλαιωμένα ἀρτοφόρια, ἀντιμήνια, κολυμβήθραι, μυροθήκαι, ἐπιτραχήλια, ὀράρια, στιχάρια, ὑπομάνικα, ἐπιγονάτια, φαιλῶνια, εἰκόνες, δίπτυχα, ἐπιτάφιοι, καλύμματα, παλαιὰ ἄχρηστα μνηαῖα, τριώδια, Ἱερά Εὐαγγέλια καὶ εἴτι ἕτερον, πάντα ταῦτα καλῶς καὶ ὡς ἐμπρέπει τῇ ἱερότητι τῶν ἱερῶν τούτων κειμηλίων, εὐλαβῶς τοποθετούμενα ἀποστέλλονται πρὸς τὴν Διεύθυνσιν τοῦ

¹⁵⁴ Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, , 411.

¹⁵⁵ Βλ. παρακάτω, σ. 68, σημ. 254.

¹⁵⁶ Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου 1998, ἀρ. 73, 232-233. Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 169, ἀρ. καὶ εἰκ. 87 (Κ.-Φ. Καλαφάτη).

¹⁵⁷ Ἀχειμάστου-Ποταμιάνου 1998, ἀρ. 74, 234-235. Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 169, ἀρ. καὶ εἰκ. 88 (Κ.-Φ. Καλαφάτη).

¹⁵⁸ Γιὰ τὸν Ε. Τζάνε, βλ. Δρανδάκης 1962 σποραδικά. Ὁ ἴδιος 1974, 36-72. Χατζηδάκης – Δρακοπούλου 1997, 408-423 (ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία).

¹⁵⁹ «Ἐγκύκλιον», ΔΧΑΕ, περ. Α', Α' (1892), 84-87.

Χριστιανικοῦ Μουσείου εἰς Ἀθήνας, ἐν ᾧ ταῦτα πάντα ὡς ἔθνικὰ τῆς Πίστεως καὶ Πατρίδος κειμήλια εὐλαβῶς καὶ μετὰ μεγίστου ἐπιστημονικοῦ ἐνδιαφέροντος θέλουσι διαφυλάττεσθαι εἰς αἰῶνα τὸν ἅπαντα, σωζόμενα οὕτως ἀπὸ τοῦ βεβαίου κινδύνου τῆς σήψεως, τῆς καταστροφῆς καὶ τῆς τελείας αὐτῶν ἐξαφανίσεως». Πιθανότατα ο ἀναλυτικός κατάλογος των αντικειμένων να συντάχθηκε ἀπὸ τον Γ. Λαμπάκη, ἐνὼ ἀναμφίβολα ἡ ἐκδοσὴ των ἐγκυκλίων αὐτῶν ἦταν ἀποτέλεσμα των προσπαθειῶν του ἰδίου καὶ των λοιπῶν ἰδρυτικῶν μελῶν τῆς Ἐταιρείας. Σε κάθε περίπτωση κάποια ἀπὸ τα «ἄχρηστα διὰ τὰς ἱερὰς τελετὰς Ἱερὰ σκεύη», τα ὁποῖα βρισκόνταν σε σκευοφυλάκια ἢ ἀποθήκες, ἦταν βυζαντινὰ καὶ μάλλον κινδύνευαν ἀπὸ ἀφανισμό, ἀν ἀναλογιστεῖ κανεῖς τις ἰδεολογικὲς καὶ πολιτικὲς συνθήκες που τότε ἐπικρατοῦσαν στη χώρα¹⁶⁰. Αξίζει ἐπίσης να σημειωθεῖ ὅτι στην ἐγκύκλιο του Υπουργείου των Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως υπενθυμίζεται ἡ ἐξαίρεση των πολύτιμων βιβλίων καὶ χειρόγραφων, τα ὁποῖα σύμφωνα με το ἀρθρο 3 του περὶ ἐπιστημονικῶν συλλογῶν Νόμου τῆς 10ῆς Μαΐου του 1834 παραδίδονταν στην Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη.

Ἐνδιαφέρουσα περίπτωση διάσωσης ἀποτελεῖ ἡ ἀνάγλυφη πλάκα των ἀρχῶν του 17ου αἰῶνα με την παράσταση του ἁγίου Ἰωάννου του Προδρόμου, ἡ ὁποῖα προερχόταν ἀπὸ την ομώνυμη Μονὴ τῆς Ζακύνθου. Το γλυπτό ἐντοπίστηκε το 1895 στα ερείπια του κάστρου τῆς Ζακύνθου ἀπὸ τον φρούραρχο του νησιού, ταγματάρχη Μιχαὴλ Βρονταρίτη, ὁ ὁποῖος με ἐγγράφο του προτείνει τὴ μεταφορὰ του στη ΧΑΕ. Ὡστόσο, παρ' ὅλο που ὁ ὑπουργὸς των Στρατιωτικῶν ἐνέκρινε τὴ μεταφορὰ του στην Ἐταιρεία, ἐνδιαφέρον γιὰ το γλυπτό ἐκδήλωσε καὶ ἡ Δημόσια Βιβλιοθήκη Ζακύνθου, ἐπικαλούμενη σχετικὴ διαταγὴ του Υπουργείου Ἐκκλησιαστικῶν, καθὼς ἐπρόκειτο γιὰ «ἐντόπιον κτῆμα». Ἐτσι ἡ ΧΑΕ χρειάστηκε να διεκδικήσει το ἔργο αὐτὸ ἐπικαλούμενη με τὴ σειρά τῆς ἐγκυκλίου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καὶ του Υπουργείου των Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως, σύμφωνα με τις ὁποῖες κάθε χριστιανικὸ κειμήλιο ἔπρεπε να ἀποστέλλεται στην Ἐταιρεία, προκειμένου να κατατίθεται στο Μουσείο τῆς. Τελικὰ ὁ ἐπόμενος φρούραρχος Ζακύνθου, Θεόδωρος Ἐδιπίδης, ἔστειλε τὴν πλάκα στη ΧΑΕ, ἡ ὁποῖα καταχωρήθηκε στη Συλλογὴ τῆς Ἐταιρείας με τον ἀριθμὸ εὑρετηρίου ΧΑΕ 2208 (BXM 1469) (εἰκ. 11)¹⁶¹.

¹⁶⁰ Γκράτζιου 2006α, 47.

¹⁶¹ Στην ἀνάγλυφη πλάκα ἀπὸ ἀσβεστόλιθο, ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος ἀποδίδεται φτερωτός, σε μετωπικὴ στάση, ἀνάμεσα σε δύο χαμηλοὺς βράχους που δηλώνουν τον χώρο που ἀσκήτεψε, ἐνὼ τὸ κατώτερο μέρος τῆς καταλαμβάνουν τρεῖς θυρεοὶ τῆς Βενετίας, στοιχεῖα που ἐρμηνεύουν τὴ δυτικὴ

Κατά τα έτη που ακολούθησαν η Συλλογή της ΧΑΕ εμπλουτίστηκε και με εκκλησιαστικά κειμήλια από περιοχές των Βαλκανίων, τα οποία συγκεντρώνονταν από τους εκεί ελληνικούς πληθυσμούς, προκειμένου να διασωθούν σε περιόδους πολιτικής έντασης στο πλαίσιο των ευρύτερων αναδιατάξεων στην καταρρέουσα οθωμανική αυτοκρατορία¹⁶². Κάποια μάλιστα από τα αντικείμενα αυτά, τα οποία προέρχονταν από την Ανατολική Ρωμυλία και από τις γειτονικές περιοχές, περιήλθαν στη ΧΑΕ με τη μεσολάβηση του Υπουργείου Εξωτερικών.

Από τα αντικείμενα αυτά ενδιαφέρον παρουσιάζει ο αρχιερατικός σάκκος του 17ου αιώνα από τη Μεσημβρία με αριθμό ερευτηρίου ΧΑΕ 6456 (BXM 1700) (εικ. 12)¹⁶³. Το ερυθρό, μεταξωτό, χρυσοκέντητο και αργυροκέντητο άμφιο φέρει την παράσταση του Χριστού Αμπέλου στην πρόσθια όψη, ενώ στην οπίσθια απεικονίζεται το θέμα Άνωθεν οι Προφήται, με τη Θεοτόκο βρεφοκρατούσα πλαισιωμένη από μορφές προφητών¹⁶⁴.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης τα τρία λειτουργικά χειρόγραφα του 17ου αιώνα, με αριθμούς ευρετηρίου ΧΑΕ 6482 (BXM 19658)¹⁶⁵, ΧΑΕ 6483 (BXM 19660)¹⁶⁶ και ΧΑΕ 6484 (BXM 19677)¹⁶⁷, που δωρήθηκαν στην Εταιρεία το 1908 από την επιτροπή του ναού της Αγίας Αναστασίας της Φαρμακολύτριας στη Μάκρη της Θράκης. Με έγγραφο¹⁶⁸, στο οποίο περιγράφονται οι κίνδυνοι που διατρέχουν τα «κειμήλια τής χριστιανικής ἀρχαιολογίας» στην περιοχή της Μάκρης, ο υποπρόξενος της Ελλάδας στο Δεδέαγατς (σημ. Αλεξανδρούπολη) ενημέρωσε τη ΧΑΕ για την αποστολή των κωδίκων, προκειμένου να «κατατεθῶσιν ἐν τῷ Μουσείῳ αὐτῆς πρὸς φύλαξιν».

Όπως προκύπτει από το Αρχείο της Εταιρείας η πρωτοβουλία για την αποστολή αντικειμένων στη ΧΑΕ ανήκει άλλοτε στις εκεί τοπικές εκκλησιαστικές

επίδραση στην τεχντροπία του γλυπτού. Βλ. Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 229-231, αρ. και εικ. 281.1 (Ν. Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη).

¹⁶² Στο πλαίσιο των ευρύτερων πολιτικών και πληθυσμιακών ανακατατάξεων στα Βαλκάνια και μετά την απόσχιση της Βουλγαρίας από το Πατριαρχείο με τη σύσταση της Εξαρχίας (1870), οι ορθόδοξοι ναοί και τα μοναστήρια στη Μακεδονία, την Ανατολική Ρωμυλία και τις γύρω περιοχές αποτέλεσαν ένα ιδιόμορφο πεδίο ανάπτυξης του ελληνοβουλγαρικού ανταγωνισμού. Βλ. Γκότσης 2006β, 226.

¹⁶³ Περιήλθε στη ΧΑΕ μέσω του Υπουργείου Εξωτερικών, από το υποπροξενείο της Ανατολικής Ρωμυλίας το 1907 μαζί με άλλα 26 αντικείμενα, κυρίως άμφια, τα οποία καταχωρήθηκαν στο βιβλίο εισαγωγής του Μουσείου της Εταιρείας με αριθμούς ευρετηρίου ΧΑΕ 6450- 6476.

¹⁶⁴ Σωτηρίου 1931, 118. Kakavas 2002, 184-187, αρ. 44 (Η. Papastavrou). Εκτίθεται στη Μόνιμη Έκθεση των Συλλογών του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, στην ενότητα «Εκκλησία: Τόπος πίστεως-χώρος κοινωνικής συνοχής».

¹⁶⁵ Πάλλας 1936, στ' -ζ'. *Εκθεση για τα εκατό χρόνια της ΧΑΕ* 1985, 46, αρ. και εικ. 33 (Ο. Γκράτζιου).

¹⁶⁶ Πάλλας ό.π., θ'. Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 241, αρ. και εικ. 312 (Μ. Ευαγγελάτου).

¹⁶⁷ Πάλλας ό.π., κβ'.

¹⁶⁸ Γκράτζιου – Λαζαρίδου ό.π., 241, αρ. και εικ. 311 (Στ. Γκότσης).

αρχές και άλλοτε στο ίδιο το Υπουργείο Εξωτερικών και στις κατά τόπους προξενικές αρχές, ενώ στις περιπτώσεις που η απόκτηση εκκλησιαστικών κειμηλίων συνδεόταν με ζητήματα της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής πιθανώς παραλείπεται εσκεμμένα η προέλευσή τους στο ευρετήριο της Συλλογής.

Το 1891 η ΧΑΕ διοργάνωσε περιοδική έκθεση για περίπου ένα μήνα (10 Νοεμβρίου έως 15 Δεκεμβρίου) σε πέντε αίθουσες του Ζαπείου Μεγάρου, στην οποία παρουσιάστηκαν 111 προσχέδια τοιχογραφιών του Λουδοβίκου Θειρσίου, δωρεά του ίδιου στην Εταιρεία το προηγούμενο έτος¹⁶⁹, 58 υδατογραφίες και σχέδια της Συλλογής Α. Πασπάτη¹⁷⁰, καθώς και 35 αρχιτεκτονικά σχέδια και 44 φωτογραφίες βυζαντινών μνημείων. Στον κατάλογο της έκθεσης, τον οποίο συνέταξε ο Γ. Λαμπάκης, ο Λ. Θείρσιος χαρακτηρίζεται ευεργέτης της εκκλησιαστικής τέχνης, λόγω της συμβολής του στην αναγέννηση της βυζαντινής αγιογραφίας στην Ελλάδα, αλλά και της ΧΑΕ, καθώς η δωρεά του στην Εταιρεία «... είναι ο προάγγελος της ιδρύσεως μεγάλης Χριστιανικής Πινακοθήκης εν τῷ Μουσείῳ τῆς Χριστιανικῆς ἀρχαιολογίας καὶ τέχνης καὶ ἡ διὰ ταύτης παγίωσις ἰδίας Σχολῆς τῆς Βυζαντιακῆς ἀγιογραφίας»¹⁷¹.

Με αφορμή τη δημοτικότητα της περιοδικής έκθεσης, τα μέλη του διοικητικού συμβουλίου της ΧΑΕ, και ιδιαίτερα ο Γ. Λαμπάκης, με διαβήματα προς τα αρμόδια Υπουργεία ζητούσαν την παραχώρηση δημόσιου οικοπέδου για την ανέγερση μόνιμου Μουσείου Χριστιανικής Αρχαιολογίας, καθώς η συλλογή της Εταιρείας αυξανόταν διαρκώς με νέα αποκτήματα, ενώ παράλληλα διεκδικούσαν

¹⁶⁹ Η παραμονή του Γερμανού ζωγράφου Λουδοβίκου Θειρσίου στην Αθήνα μετά από πρόσκληση του Όθωνα, όπου εργάστηκε ως καθηγητής στο Σχολείο των Τεχνών (1852-1855), καθώς και στην εικονογράφηση της Ρωσικής εκκλησίας, υπήρξε καθοριστική για τη μετάδοση της ναζαρινής ζωγραφικής στην Ελλάδα. Το 1890, μετά από μεσολάβηση και προτροπή του ζωγράφου Εμμανουήλ Λαμπάκη, δώρισε στη ΧΑΕ 111 προσχέδια τοιχογραφιών, τα οποία προέρχονται από την εικονογράφηση της Ρωσικής εκκλησίας στην Αθήνα, της Ανακτορικής εκκλησίας του Μεγάλου Δούκα Νικολάι Νικολάγεβιτς στην Αγία Πετρούπολη και από το Προσκυνητάριο της Δούκισσας Μαρίας Μαξιμιλιάνοβνας στην εκκλησία της Αυτοκρατορικής Αυλής στην Καρλσρούη. Βλ. Λαζαρίδου 2006, 219-225.

¹⁷⁰ Πρόκειται για τα πρωτότυπα σχέδια του Α. Μαναράκη, καθώς και φωτογραφίες και αρχιτεκτονικά σχέδια εκκλησιών της Κωνσταντινούπολης, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν για την εικονογράφηση του βιβλίου: Α. Πασπάτης, *Βυζαντινὰ μελέται. Τοπογραφικὰ καὶ ἱστορικὰ*, Κωνσταντινούπολη 1887. Δωρήθηκαν από τον Α. Πασπάτη στη ΧΑΕ και καταχωρήθηκαν στη Συλλογή της στις 14 Αυγούστου 1890 με αριθμούς ευρετηρίου ΧΑΕ 605-662. Βλ. Μπεκιάρης 2006α, 140-143.

¹⁷¹ Λαμπάκης 1891, 14.

χρηματοδότηση μέσω της έκδοσης λαχείου, καθεστώς που είχε θεσπίσει η κυβέρνηση για την οικονομική ενίσχυση της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας¹⁷².

Οι προσπάθειες αυτές των εταίρων όχι μόνο δεν βρήκαν ανταπόκριση, αλλά τον Αύγουστο του 1892, όταν η Ιερά Σύνοδος μεταφέρθηκε σε μικρότερο οίκημα, η Συλλογή της ΧΑΕ βρέθηκε για μία ακόμη φορά χωρίς στέγη¹⁷³. Και ενώ το 1892 ήταν ένα σημαντικό έτος για την Εταιρεία, καθώς εκδόθηκε ο πρώτος τόμος του *Δελτίου* της, από την άλλη η Συλλογή της συσκευάστηκε και τοποθετήθηκε προσωρινά στα υπόγεια του Πολυτεχνείου και στη συνέχεια, τον Νοέμβριο του ίδιου έτους, μεταφέρθηκε στο νέο Μητροπολιτικό Μέγαρο στην οδό Αγίας Φιλοθέης, όπου και παρέμεινε αποθηκευμένη έως τον Απρίλιο του 1893¹⁷⁴.

Τον Απρίλιο του 1893, μετά από τα αλλεπάλληλα διαβήματα του συμβούλου της ΧΑΕ Αντ. Βούρου προς τον Χ. Τρικούπη, με απόφαση του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως το Χριστιανικόν Αρχαιολογικόν Μουσείον βρήκε στέγη σε μία αίθουσα του Εθνικού Μουσείου, ενώ «παρεδόθη εις κοινήν θέαν τῇ 8 Αύγουστου 1893, ἡμέρα Κυριακῇ»¹⁷⁵.

Η έκθεση της ΧΑΕ στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο¹⁷⁶ παρέμεινε στη μία και μοναδική αίθουσα που παραχωρήθηκε στην Εταιρεία, παρά τις συνεχείς προσπάθειες του Γ. Λαμπάκη να παραχωρηθούν δύο ακόμα δωμάτια, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί ένας χώρος ασφυκτικά κατειλημμένος από προθήκες γεμάτες αντικείμενα (εικ. 13)¹⁷⁷, ενώ μεγάλο μέρος της Συλλογής παρέμενε αποθηκευμένο. Ωστόσο, ο περιορισμένος χώρος δεν στάθηκε εμπόδιο στη συλλεκτική δράση του Γ. Λαμπάκη, καθώς η Συλλογή της ΧΑΕ, η οποία κατά τα εγκαίνια της έκθεσής της στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο το 1893 αριθμούσε περί τα 1670 αντικείμενα, έφτασε τον αριθμό των 5000 το 1904. Επιπλέον, το 1906 ο Γ. Λαμπάκης εξέδωσε

¹⁷² «Γενική Συνέλευσις. 19ης Ἰανουαρίου 1892. Προεδρεία Σ. Μητροπολίτου Ἀθηνῶν κ. Γερμανοῦ», *ΔΧΑΕ*, περ. Α', Α' (1892), 91.

¹⁷³ Σύμφωνα με την Ο. Γκράτζιου (2006α, 48) το ότι το Μουσείο της ΧΑΕ δεν μεταφέρθηκε και αυτό στα νέα κτήρια της Ιεράς Συνόδου δεν ήταν μόνο λόγω έλλειψης χώρου. Ο Γ. Λαμπάκης φαίνεται να είχε διαφυλάξει το Μουσείο της ΧΑΕ από τις πιθανές βλέψεις του δραστήριου μητροπολίτη Αθηνών Γερμανοῦ, ο οποίος μάλιστα είχε συγκροτήσει μικρή συλλογή εκκλησιαστικών κειμηλίων προοριζόμενη για το Χριστιανικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Με τον ξαφνικό θάνατό του το 1896 τα κειμήλια αυτά περιήλθαν στην κατοχή των κληρονόμων του, και η Εταιρεία χρειάστηκε να τα διεκδικήσει, αλλά και να ξεπεράσει πολλά γραφειοκρατικά εμπόδια προκειμένου να ενσωματωθούν στη Συλλογή της. Πρβλ. Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 231, αρ. 282-285 (Ρ. Φατώλα).

¹⁷⁴ «Ἐκθεσις τῶν ἐργασιῶν τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου ἀπὸ 1 Ἰανουαρίου 1892 - 31 Δεκεμβρίου 1892», *ΔΧΑΕ*, περ. Α', Β' (1894), 103.

¹⁷⁵ Λαμπάκης 1894β, 32-33.

¹⁷⁶ Μεραμβελιωτάκη 2006δ, 245-246.

¹⁷⁷ Ο τρόπος έκθεσης μας είναι γνωστός από τις φωτογραφίες με αριθμούς ευρετηρίου ΧΑΕ 6669, 6719-6723, στις οποίες αποτυπώνεται το Μουσείο της Εταιρείας κατά το έτος 1903.

επιστημονικό Κατάλογο των εκτεθειμένων έργων του Μουσείου Χριστιανικής Αρχαιολογίας και Τέχνης, τον οποίο αναδημοσίευσε συμπληρωμένο το 1908¹⁷⁸. Σύμφωνα με τον Κατάλογο αυτό, το Μουσείο περιελάμβανε τα εξής τμήματα: το κυρίως Μουσείο, την Πινακοθήκη, τη Βιβλιοθήκη εντύπων και χειρογράφων και του Αρχείου, τη συλλογή σχεδίων των Θειρσίου, Πασπάτη και Χατζηγιαννόπουλου, τη συλλογή αρχιτεκτονικών κατόψεων, τη συλλογή φωτογραφιών διαφόρων ναών, εικόνων και χριστιανικών μνημείων και τη συλλογή γύψινων αποτύπων¹⁷⁹. Μάλιστα, ο Γ. Λαμπάκης δεν παρέλειψε να αναφέρει όλους τους επιμελητές που έως τότε είχαν εργαστεί στο Μουσείο¹⁸⁰. Ανάμεσα σε αυτούς ο Αρχιεπίσκοπος Αθηνών Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, ο οποίος εργάστηκε στο Μουσείο της ΧΑΕ κατά την εποχή που ήταν φοιτητής της Θεολογικής Σχολής, καθώς και ο «χωρομέτρης» Ι. Φιλιππίδης, μετέπειτα μέλος του διοικητικού συμβουλίου της Εταιρείας¹⁸¹.

Οι διαρκείς προσπάθειες της Εταιρείας να θεσμοθετηθεί το Μουσείο της από το Κράτος, έτσι ώστε να επιχορηγείται σε μόνιμη βάση και κυρίως να αποκτήσει δική του στέγη δεν τελεσφόρησαν. Από την άλλη όμως η δράση της ΧΑΕ συνέβαλε στο να ωριμάσει και μέσα στην Αρχαιολογική Υπηρεσία η ανάγκη να επεκταθεί η μέριμνα και στα βυζαντινά μνημεία, καθώς το 1897 εκδόθηκε το διάταγμα «Περὶ συναγωγῆς τῶν χριστιανικῶν ἀρχαιοτήτων καὶ καταρτισμοῦ Βυζαντιακοῦ καὶ Χριστιανικοῦ Μουσείου» (ΥΑ 21 Ιουνίου 1897, ΦΕΚ 61 23 Ιουνίου 1897, τ. Β). Ωστόσο, η ρύθμιση αυτή, για την οποία δεν ακολούθησε κάποια άλλη ενέργεια διότι ήταν η χρονιά του ελληνοτουρκικού πολέμου, ήταν μάλλον ανταγωνιστική παρά ενισχυτική στις προσπάθειες της ΧΑΕ¹⁸².

Το 1903, στη γενική συνέλευση των μελών της στις 23 Ιανουαρίου, αναθεωρείται και πάλι το καταστατικό της Εταιρείας, το οποίο εγκρίνεται με το βασιλικό διάταγμα της 12ης Φεβρουαρίου του ίδιου έτους¹⁸³. Η προσθήκη στο άρθρο

¹⁷⁸ Γ. Λαμπάκης, *Κατάλογος καὶ ἱστορία τοῦ Μουσείου τῆς Χριστιανικῆς Αρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, Αθήνα 1908².

¹⁷⁹ Λαμπάκης 1908γ, 4.

¹⁸⁰ Στο ίδιο, 78.

¹⁸¹ Ο Ι. Φιλιππίδης υπογράφει την πλειονότητα των αρχιτεκτονικών κατόψεων βυζαντινών μνημείων που βρίσκονται στη Συλλογή της ΧΑΕ.

¹⁸² Γκράτζιου 2006α, 48.

¹⁸³ Το αναθεωρημένο καταστατικό, καθώς και μια δεύτερη εγκύκλιος της Εταιρείας δημοσιεύτηκαν σε δεκαεξασέλιδη έκδοση με τίτλο *Χριστιανική Αρχαιολογική Έταιρεία, Καταστατικόν*, Έν Αθήναις 1903, η οποία κοσμείται στο εξώφυλλο με φωτογραφία της μονής Καισαριανής, ενώ ο υπέρτιτλος συνοδεύεται από τη φράση «Υπὸ τὴν Ὑψηλὴν Προστασίαν τῆς Α. Μ. τῆς Βασιλίσσης». Η έκδοση περιελάμβανε ακόμη, το βασιλικό διάταγμα της έγκρισης του καταστατικού, το έγγραφο της 10ης

11, σύμφωνα με την οποία «Ἡ Γενική Συνέλευσις ἀφορῶσα εἰς τὸν ζῆλον, τὴν ἀγάπην καὶ τὴν ἀφοσίωσιν τοῦ ἰδρυτοῦ τοῦ πρώτου ἐν Ἑλλάδι Χριστιανικοῦ Μουσείου κ. Γεωργίου Λαμπάκη παμψηφεί, τιμῆς ἕνεκεν, κηρύσσει αὐτὸν ἰσόβιον διευθυντὴν τοῦ Μουσείου», σε συνδυασμὸ με τὴν ἀνάθεσιν σε αὐτὸν καὶ τῶν καθηκόντων τοῦ γενικοῦ γραμματέα τῆς Εταιρείας, σύμφωνα με τὸ ἀρθρο 6, επιβεβαιώνουν με σαφήνεια τὴν κυριαρχία τοῦ στη ΧΑΕ¹⁸⁴. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν καὶ οἱ τροποποιήσεις στο ἀρθρο 2 ὡς πρὸς τὸν χαρακτηρισμὸ τῶν ἀντικειμένων ποῦ στοχεύει ἡ Εταιρεία νὰ διασώσει, καθὼς περιγράφονται πλέον ὡς «μνημεῖα» καὶ «ἱερά κειμήλια» τῆς χριστιανικῆς ἀρχαιότητος («λείψανα» στο πρῶτο καταστατικὸ καὶ «ἱερά κειμήλια» στο καταστατικὸ τοῦ 1889), ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὸν ἐνστερνισμὸ τοῦ ἰδεολογήματος τῆς συνέχειας τοῦ ἐλληνισμοῦ με τὴν προσθήκη τῆς φράσεως «καθόλου ἐνιαίας» πρὶν ἀπὸ τὸ «πατρῶας ἡμῶν ἱστορίας καὶ τέχνης»¹⁸⁵. Ἀξιοσημείωτη εἶναι ἐπίσης ἡ προσθήκη στο ἀρθρο 3, σύμφωνα με τὴν ὁποία ἡ «ἐθνική» στα προηγούμενα καταστατικὰ περιουσία τῆς ΧΑΕ «ἀνήκει εἰς τὴν Χριστιανικὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἐταιρείαν, κατὰ πλήρες δικαίωμα κατοχῆς καὶ κυριότητος, καὶ εἶναι περιουσία αὐτῆς ἀναφαίρετος καὶ ἀναπαλλοτρίωτος», καθὼς εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς ἀνησυχίας τῆς Εταιρείας ὅτι ὁ προσανατολισμὸς καὶ οἱ ἐνέργειες τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας γιὰ τὴν ἰδρυση κρατικοῦ Μουσείου βυζαντινῶν ἀρχαιοτήτων ἐνδέχεται νὰ πλήξουν τὸ δικό της¹⁸⁶.

Παρ' ὅλο ποῦ τὸ διάταγμα τοῦ 1897 περὶ ἰδρύσεως Βυζαντιακοῦ καὶ Χριστιανικοῦ Μουσείου εἶχε ἐν τῷ μεταξύ ξεχαστεῖ, ἦταν σαφές ὅτι ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία ὑπὸ τὴν ἡγεσία τοῦ Παναγῆ Καββαδία δὲν ἦταν διατεθειμένη νὰ παραχωρήσει στη ΧΑΕ καὶ τὸν Γ. Λαμπάκη τὴ διαχείριση ἐνὸς δημόσιου Μουσείου,

Μαρτίου 1886, με τὸ ὁποῖο ἡ βασίλισσα θέτει ὑπὸ τὴν προστασία τῆς τῆ ΧΑΕ, τὴν ἐγκύκλιον ἰδρύσεως τῆς Εταιρείας, τὶς ἐγκυκλίους τῆς Ἱεράς Συνόδου τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως.

¹⁸⁴ Ἡ συγκέντρωση τῶν καθηκόντων τοῦ διευθυντῆ τοῦ Μουσείου καὶ τοῦ γενικοῦ γραμματέα τῆς ΧΑΕ στο πρόσωπο τοῦ Γ. Λαμπάκη εἶχε ἤδη προβλεφθεῖ κατὰ τὴν τροποποίηση τῶν ἀρθρῶν τοῦ καταστατικοῦ τῆς στη γενικὴ συνέλευσιν τῶν μελῶν τῆς στις 31 Μαρτίου 1900 καὶ εἶχε ἐγκριθεῖ με τὸ Β. Δ. τῆς 14ης Φεβρουαρίου 1901. Βλ. «Ἐκθεσις τῶν ἐργασιῶν τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου ἀπὸ 1 Ἰανουαρίου 1901 - 31 Δεκεμβρίου 1901», ΔΧΑΕ, περ. Α', Δ' (1904), 70-71.

¹⁸⁵ Ἡ πρόσληψη τοῦ ἰδεολογήματος τῆς συνέχειας τοῦ ἐλληνισμοῦ διατυπώνεται σαφέστερα στη δευτέρῃ ἐγκύκλιον τῆς Εταιρείας στὴν ὁποία ἀναφέρεται: «Ἡ ἱστορία τοῦ Ἑλληνισμοῦ δὲν χωρίζεται. Ἡ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος εἶναι μία· εἶναι ἐνιαία. Ὁ πρὸ Χριστοῦ ἐθνικός, ὁ τὰς χεῖρας ἐπὶ τοῦ Παρθενῶνος αἶρων ἦτο Ἕλλην· ἀλλὰ καὶ ὁ χριστιανός, ὁ ὑπὸ τοὺς θόλους τῆς Ἁγίας Σοφίας τὸ σύμβολον τῆς πίστεως ἀναγιγνώσκων ἦτο Ἕλλην· ὁ πρῶτος, Προπάτωρ, ὁ δέ, Πατὴρ ἡμῶν ἀλλ' ἀμφοτέροι Ἕλληνες, ὧν γνήσιοι ἀπόγονοι οἱ ταπεινῶς νῦν ἐν τῇ παλαίστρᾳ τοῦ διεθνοῦς βίου ὑποφαινόμενοι». Βλ. *Καταστατικὸν* (ὀ.π. σ. 49, σημ. 183), 8. Πρβλ. Γκότσης 2006α, 149-150.

¹⁸⁶ Στο ἴδιο, 150.

ούτε μέρος της προστασίας των μνημείων¹⁸⁷. Ο Γ. Λαμπάκης από την άλλη δεν έπαψε ποτέ να προσπαθεί να μετατρέψει σε κρατικό θεσμό το Μουσείο που ουσιαστικά ο ίδιος είχε δημιουργήσει, και μάλιστα υπό τον όρο να διατηρεί τον πλήρη έλεγχο. Μάλιστα, το σχέδιο νόμου «Περί Ίδρύσεως Χριστιανικού Αρχαιολογικού Μουσείου», το οποίο εμφανίζεται επανειλημμένα στην ημερήσια διάταξη της Βουλής από το 1907 έως το 1908, ενδεχομένως οφείλεται και στις πιέσεις του Γ. Λαμπάκη¹⁸⁸. Όπως προκύπτει από το Αρχείο της ΧΑΕ, ήδη από το 1906 ο Γ. Λαμπάκης με επιστολή του στον υπουργό Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως Α. Στεφανόπουλο σχολιάζει επιμέρους θέματα για το υπό κατάρτιση νομοσχέδιο, καθώς και την ανάθεσή στον ίδιο της Διεύθυνσης του υπό ίδρυση Μουσείου¹⁸⁹. Το εν λόγω νομοσχέδιο δεν ψηφίστηκε ποτέ, όπως επίσης δεν εφαρμόστηκαν και ανάλογες διατάξεις ή νομοθετικές ρυθμίσεις¹⁹⁰ κατά τα έτη που ακολούθησαν έως το 1914, οπότε και ιδρύθηκε το κρατικό Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο¹⁹¹.

Εν τω μεταξύ τα προβλήματα της υγείας του Γ. Λαμπάκη μετά το 1910 σε συνάρτηση με την εμπλοκή της Ελλάδας στους Βαλκανικούς πολέμους περιόρισαν σημαντικά τη δράση της ΧΑΕ. Ο θάνατος του ιδρυτή της το 1914 αλλά και του προέδρου Α. Παππούδωφ το 1913 αποτέλεσαν μεγάλο πλήγμα για την Εταιρεία. Στη

¹⁸⁷ Οι σχέσεις του Γ. Λαμπάκη με την Αρχαιολογική Υπηρεσία ήταν γενικώς κακές, και αυτό δεν οφειλόταν μόνο στις διεκδικήσεις της ΧΑΕ. Το 1885 ο Γ. Λαμπάκης είχε διοριστεί έφορος αρχαιοτήτων, «ιδίως τῶν χριστιανικῶν», ενώ το 1888 τοποθετήθηκε στη Λακωνία με έδρα τη Σπάρτη, χωρίς τελικά να αποδεχθεί τη θέση αυτή, καθώς ήταν ήδη γραμματέας της βασίλισσας Όλγας. Σύμφωνα με την Ο. Γκράτζιου (2006α, 48) η τοποθέτηση του πρώτου και μοναδικού υπεύθυνου για τις βυζαντινές αρχαιότητες στη Λακωνία, παρά την ύπαρξη εκεί των μνημείων του Μυστρά, υποδηλώνει την αρνητική στάση του Γενικού Εφόρου Αρχαιοτήτων Π. Καββαδία απέναντι στον Γ. Λαμπάκη και γενικά στη δράση της ΧΑΕ. Πρβλ. Μεραμβελιωτάκη 2006β, 209. Παπουλάκου 2013, 75.

¹⁸⁸ Σύμφωνα με τα αντίτυπα ημερησίων διατάξεων των συνεδριάσεων της Βουλής που φυλάσσονται στο Αρχείο της ΧΑΕ, το σχέδιο νόμου «Περί Ίδρύσεως Χριστιανικού Αρχαιολογικού Μουσείου» αναγράφεται ως θέμα συζήτησης σε τρεις τουλάχιστον συνεδριάσεις του 1907 (7 Απριλίου, 11 Δεκεμβρίου και 19 Δεκεμβρίου) και σε τέσσερις συνεδριάσεις του 1908 (28 Ιανουαρίου, 4 Φεβρουαρίου, 31 Μαρτίου και 4 Απριλίου). Βλ. Γκότσης 2006α, 151.

¹⁸⁹ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι ιδιόχειρες σημειώσεις και διορθώσεις του Γ. Λαμπάκη σε τυπωμένο σχέδιο νόμου «Περί Ίδρύσεως Χριστιανικού Αρχαιολογικού Μουσείου» του έτους 1906 που φυλάσσεται στο Αρχείο της ΧΑΕ. Μεταξύ άλλων σημειώνει ότι το υπό ίδρυση Μουσείο θα έπρεπε να ονομάζεται «Μουσείον Χριστιανικής Αρχαιολογίας και Τέχνης» και να προβλέπεται ρητά ότι η ΧΑΕ θα εξακολουθούσε να λειτουργεί. Επιπλέον διαγράφει ολόκληρο το άρθρο 2 του νομοσχεδίου, στο οποίο περιγράφονταν τα προσόντα και οι προϋποθέσεις διορισμού του εφόρου του υπό ίδρυση Μουσείου, και το αναδιατυπώνει έτσι ώστε να ανταποκρίνεται στα δικά του προσόντα. Βλ. στο ίδιο, 150.

¹⁹⁰ Το 1909 με τον Ν 3392/1909 αποφασίζεται να ιδρυθεί στην Αθήνα Μουσείον Χριστιανικών και Μεσαιωνικών Αρχαιοτήτων, χωρίς ωστόσο να προχωρήσει η υλοποίησή του. Βλ. Χαλκιά 2006, 55.

¹⁹¹ Το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο ιδρύθηκε στην Αθήνα με τον Ν. 401/1914, που δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ 347/Α/25-11-1915. Επιπλέον, με τον νόμο αυτό ρυθμίζονται θέματα σχετικά με την κατοχή και εμπορία αντικειμένων κατασκευασμένων προ του 1821. Βλ. Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 432-434.

γενική συνέλευση των μελών της στις 29 Μαΐου 1914 αναθεωρείται εκ νέου το καταστατικό της, προκειμένου να διευκολυνθεί η συνέχιση της λειτουργίας της. Οι τροποποιήσεις στο καταστατικό του 1914, οι οποίες αφορούσαν αλλαγές στον τρόπο διοίκησης, κρίθηκαν επιβεβλημένες μετά τον θάνατο του Γ. Λαμπάκη, αφού στο πρόσωπό του συγκέντρωνε τις ιδιότητες του γενικού γραμματέα της Εταιρείας και του ισόβιου διευθυντή του Μουσείου της¹⁹².

Οι προσπάθειες ανασυγκρότησης της ΧΑΕ απέδωσαν αρκετά χρόνια αργότερα, όπως προκύπτει από το αναθεωρημένο καταστατικό της που εγκρίθηκε στη γενική συνέλευση των μελών της στις 23 Απριλίου 1923, καθώς η Εταιρεία αναστέλλει τη συλλεκτική της δράση, επαναπροσδιορίζει τους στόχους της και αποφασίζει τη συνέχιση –μετά από πολυετή διακοπή– της έκδοσης του *Δελτίου* της¹⁹³. Συγκεκριμένα, στο άρθρο 2 του καταστατικού του 1923 απουσιάζει η αναφορά στο συλλεκτικό έργο της Εταιρείας και ορίζεται ως αντικείμενο της δράσης της «πᾶσα Ἀρχαιολογική καὶ ἐπιστημονική ἐν γένει ἐργασία ἀποσκοποῦσα εἰς τὴν σπουδὴν, διάσωσιν καὶ διαφύλαξιν τῶν μνημείων καὶ ἱερῶν κειμηλίων τῆς χριστιανικῆς Ἀρχαιότητος καὶ εἰς τὴν μελέτην καὶ διαφώτισιν τῆς ἱστορίας τῆς χριστιανικῆς τέχνης καὶ θρησκείας ἡμῶν», ενώ έναν από τους τρόπους για την επίτευξη του στόχου αυτού αποτελεί η «ἔκδοσις Δελτίου περιέχοντος μελέτας καὶ δημοσιεύματα σχετικὰ πρὸς τὸν καθόλου σκοπόν». Ως προς τη Συλλογή της ΧΑΕ, στο άρθρο 3 προβλέπεται ότι «Ἡ Ἐταιρεία ἔχει τὴν κυριότητα τῆς συλλογῆς της ἐξ εἰκόνων, ἀμφίων καὶ λοιπῶν ἀντικειμένων, ἧτις κηρύσσεται ἀναπαλλοτρίωτος. Ἡ Ἐταιρεία διατηρεῖ Μουσεῖον, ἐλλείψει δὲ Μουσείου παραδίδει τὴν συλλογὴν ὡς παρακαταθήκην εἰς τὰ ὑπὸ τοῦ Κράτους ἐνδεικνύομενα κατάλληλα Μουσεία».

Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι είχε προηγηθεί έγγραφο της 14ης Φεβρουαρίου 1923 του Υπουργείου Εκκλησιαστικῶν και Δημοσίας Εκπαιδύσεως σχετικά με τη μεταφορά της συλλογῆς της ΧΑΕ «ὡς παρακαταθήκη πρὸς φύλαξιν καὶ σπουδὴν» κατά περίπτωση είτε στο Βυζαντινὸ και Χριστιανικὸ Μουσεῖο είτε στο Μουσεῖο Ἑλληνικῶν Χειροτεχνημάτων (το σημερινὸ Μουσεῖο Νεότερου Ἑλληνικοῦ

¹⁹² Το καταστατικό της ΧΑΕ του 1903, όπως τροποποιήθηκε στη συνέλευση της 29ης Μαΐου 1914, δημοσιεύτηκε σε αυτοτελή έκδοση το 1914, στην οποία περιλαμβάνονται όλα τα έγγραφα και οι εγκύκλιοι που περιέχονταν και στην αντίστοιχη του 1903. Η έκδοση του 1914 κοσμείται στο εξώφυλλο και στην πρώτη σελίδα με φωτογραφία της μονῆς Δαφνίου και την ένδειξη «Διασωθεῖσα τῇ φρονίδι τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας».

¹⁹³ «Καταστατικὸν τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας. Τροποποιηθὲν κατὰ τὴν Συνεδρίαν τῆς Γενικῆς Συνελεύσεως τῆς Ἐταιρείας τὴν 23ην Ἀπριλίου 1923», *ΔΧΑΕ*, περ. Β', τόμ. Α', τεύχ. α'-β' (1924), 79-87.

Πολιτισμού)¹⁹⁴. Έτσι, το μεγαλύτερο μέρος της συλλογής της Εταιρείας μεταφέρθηκε από το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, που στεγαζόταν από το 1893, στο ισόγειο της Ακαδημίας Αθηνών, προσωρινή επίσης έδρα του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου.

Η αναστολή της συλλεκτικής δράσης της ΧΑΕ σχετίζεται άμεσα και με την αύξηση του κρατικού ενδιαφέροντος για τις χριστιανικές και μεσαιωνικές αρχαιότητες, καθώς με την ίδρυση του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου και τη συμπλήρωση της σχετικής νομοθεσίας που ακολούθησε κατά τα έτη 1916 και 1920¹⁹⁵ περιορίστηκε σημαντικά η δυνατότητα ανάλογης δραστηριότητας από ιδιώτες και σωματεία. Παράλληλα η ανασυγκρότηση της Εταιρείας, η αλλαγή προσανατολισμού της, καθώς και η αναμόρφωση του *Δελτίου* της¹⁹⁶, το οποίο προσλαμβάνει πλέον αμιγώς επιστημονικό χαρακτήρα, σχετίζονται με την παρουσία στους κόλπους της πλειάδας έγκριτων αρχαιολόγων, όπως οι Α. Αδαμαντίου, Γ. Σωτηρίου, Α. Ορλάνδος, Π. Καστριώτης και Α. Ξυγγόπουλος.

Στη μακρόχρονη πορεία της η Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία, η οποία συνεχίζει έως τις μέρες μας να δραστηριοποιείται ως επιστημονικό σωματείο, συγκέντρωσε γύρω της το σύνολο σχεδόν των βυζαντινολόγων. Αναμφίβολα οι άνθρωποι που την υπηρέτησαν υπήρξαν πρωτοπόροι στην ανακάλυψη του Βυζαντίου, αρχικά μέσω της μελέτης, διάσωσης και περισυλλογής των χριστιανικών καταλοίπων και στη συνέχεια με την έρευνα του συνόλου των μαρτυριών του βυζαντινού παρελθόντος¹⁹⁷.

¹⁹⁴ Το έγγραφο υπογράφει ο υπουργός Ι. Σιώτης και απευθύνεται στον διευθυντή του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου Κ. Κουρουνιώτη, στον διευθυντή του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Α. Αδαμαντίου, στον διευθυντή του Μουσείου Ελληνικών Χειροτεχνημάτων Γ. Δροσίνη, στον έφορο αρχαιοτήτων Π. Καστριώτη και στον γενικό γραμματέα της ΧΑΕ Α. Φιλαδέλφεια. Βλ. Γκότσης 2006γ, 256-257.

¹⁹⁵ Πρόκειται για το Βασιλικό Διάταγμα του 1916 (ΦΕΚ 59/Α'/26-3-1916) με ρυθμίσεις σχετικές με την εισαγωγή και εξαγωγή έργων βυζαντινής τέχνης και για τον Ν. 2674/1920 (ΦΕΚ 146/Α'/18-8-1921), με τροποποιήσεις άρθρων του ιδρυτικού νόμου του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, συμπληρώσεις σχετικές με την κατοχή από ιδιώτες έργων κατασκευασμένων προ του 1830, καθώς και ρυθμίσεις σχετικές με την προστασία των βυζαντινών μνημείων και τη λειτουργία της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων. Βλ. Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 435-440.

¹⁹⁶ Κατά τη Β' περίοδο έκδοσης του *Δελτίου* της ΧΑΕ (1924-1927) εκδόθηκαν συνολικά τέσσερις τόμοι. Κατά την προπολεμική Γ' περίοδο (1933-1939) κυκλοφόρησαν τέσσερις τόμοι με τον τίτλο «Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας». Τα *Πρακτικά* εκδίδονταν ως ανεξάρτητο τέταρτο μέρος των *Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher*, που εξέδιδε ο πρόεδρος της Εταιρείας, από το 1931 έως το 1958 Ν. Βέης, ενώ παράλληλα εκτυπώνονταν και ως αυτοτελή τεύχη. Η Δ' περίοδος έκδοσης του *Δελτίου* ξεκίνησε το 1960 και συνεχίζεται χωρίς διακοπή έως σήμερα.

¹⁹⁷ Κωνστάντιος 2009β, 53.

I. 4. Η ΔΙΑΣΩΣΗ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

Η κρατική μέριμνα

και η συμβολή της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Η προστασία των αρχαιοτήτων και η προώθηση της αρχαιολογικής έρευνας απασχόλησε από νωρίς το νεοσύστατο ελληνικό κράτος. Το 1833 ιδρύθηκε η Αρχαιολογική Υπηρεσία, η οποία υπαγόταν στο Υπουργείο των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως. Ακολούθησε ο πρώτος αρχαιολογικός νόμος, Ν. 10/22 Μαΐου 1834 «Περὶ τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ τεχνολογικῶν συλλογῶν, περὶ ἀνακαλύψεως καὶ διατηρήσεως τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ τῆς χρήσεως αὐτῶν»¹⁹⁸, εμπνευστής του οποίου ήταν ο Georg Ludwig von Mauel, ένας από τα μέλη της Αντιβασιλείας του Όθωνα. Το 1837 αρχίζει να εκδίδεται η «Αρχαιολογική Ἐφημερίς» και το ίδιο έτος ιδρύεται η «ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογική Ἐταιρεία», προκειμένου να «συνδράμη εἰς τὴν ἀνεύρεσιν, ἀνέγερσιν, καὶ συμπλήρωσιν τῶν ἐν Ἑλλάδι ἀρχαιοτήτων», όπως όριζε το διάταγμα της ίδρυσής της¹⁹⁹. Το 1846, επί πρωθυπουργίας Ιωάννη Κωλέττη, ιδρύθηκε η Γαλλική Σχολή Αθηνών, με την οποία εγκαινιάστηκε ο θεσμός των ξένων αρχαιολογικών σχολών στην Ελλάδα, ενώ ακολούθησαν το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο το 1873, η Αμερικανική Σχολή Κλασικῶν Σπουδῶν το 1882, η Βρετανική Σχολή το 1886, το Αυστριακό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο το 1898 και η Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή το 1909²⁰⁰.

Ωστόσο, στα πρώτα χρόνια της βασιλείας του Όθωνα η αρχαιολογική νομοθεσία δεν εφαρμόστηκε αντίστοιχα για τις χριστιανικές αρχαιότητες και για τα μεσαιωνικά μνημεία, τα οποία παράλληλα δεν εκτιμήθηκαν όσο τους άρμοζε, με αποτέλεσμα πολλά να κατεδαφιστούν ή να καταρρεύσουν λόγω της μακροχρόνιας εγκατάλειψης. Επιπλέον, οι διαχειριστές και οι χρήστες των εκκλησιαστικών μνημείων δεν ήταν σε θέση να εκτιμήσουν την ιστορική και πολύ περισσότερο την καλλιτεχνική τους αξία, παρά τις εκκλήσεις του Κράτους για συλλογή και διαφύλαξη

¹⁹⁸ Πετράκος 1982, 19-20.

¹⁹⁹ Σε μια εποχή που το νεοσύστατο ελληνικό κράτος αδυνατούσε λόγω οικονομικών δυσχερειών να προστατεύσει επαρκώς την πολιτιστική του κληρονομιά, η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία βοηθά ουσιαστικά στη διάσωση των μνημείων. Πρώτος πρόεδρος εκλέγεται ο Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός, γραμματέας ο Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής και αντιπρόεδρος ο Ιωάννης Κοκκώνης, βλ. Κόκκου, 1977, 99-100.

²⁰⁰ Λουλοπούλου 2005, 12-17.

των αντικειμένων στα μοναστήρια και τις προσπάθειες για τον έλεγχο των επισκευαστικών εργασιών στους χριστιανικούς ναούς²⁰¹.

Ιδιαίτερα στην Αθήνα, παρά το γεγονός ότι μεγάλος αριθμός εκκλησιών είχε καταστραφεί ή ερημωθεί κατά τη διάρκεια της Επανάστασης, αρκετοί ναοί κατεδαφίστηκαν είτε λόγω της εκτέλεσης του νέου σχεδίου πόλεως είτε γιατί βρέθηκαν σε αρχαιολογικές ζώνες μνημείων της κλασικής αρχαιότητας, η ανάδειξη των οποίων ήταν το κυρίαρχο ζητούμενο της εποχής. Πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι οι δημιουργοί του πρώτου πολεοδομικού σχεδίου της Αθήνας, οι αρχιτέκτονες Σταμάτης Κλεάνθης και Eduard Schaubert, είχαν προτείνει να διατηρηθούν μερικές από τις αθηναϊκές εκκλησίες, έτσι ώστε να δημιουργούν μια ωραία αντίθεση με τα μνημεία της αρχαιότητας²⁰². Σε αυτούς οφείλουμε την πρώτη ακριβή χωροθέτηση των μεσαιωνικών μαρτυριών της Αθήνας, καθώς στο σχέδιο που εκπόνησαν κατά τα έτη 1831 και 1832 είχαν σημειώσει όλα τα λείψανα της αρχαιότητας, το σωζόμενο τότε τείχος του Χασεκλή που περιέβαλε την πόλη, 115 εκκλησίες και πολλά νεότερα κτίσματα²⁰³. Αλλά και στο αναθεωρημένο σχέδιο του 1834 από τον Leo von Klenze, το οποίο επέβαλλε τη σμίκρυνση των δρόμων και των πλατειών καθώς και τον περιορισμό της αρχαιολογικής ζώνης, υπήρχε η πρόταση να διατηρηθούν όλα τα χριστιανικά και τουρκικά μνημεία, όσα περιλαμβάνονταν στον χώρο που είχε οριστεί για τις ανασκαφές. Τα παραπάνω δεν κατέστησαν δυνατά κατά την εκτέλεση του πολεοδομικού σχεδίου της πρωτεύουσας, καθώς κάποιοι ναοί κατεδαφίστηκαν κατά τη διάνοιξη των νέων οδών²⁰⁴, κάποιοι άλλοι καθαιρέθηκαν προκειμένου να εκπονηθούν τα οικόπεδά τους, ενώ παράλληλα τα υλικά δομής τους χρησιμοποιήθηκαν αυθαίρετα από τους περιοίκους για την ανοικοδόμηση των οικιών τους.

Οι συνεχιζόμενες και ανεξέλεγκτες, έως και ανεξήγητες σε κάποιες περιπτώσεις, κατεδαφίσεις των μεσαιωνικών μνημείων, προκάλεσαν την κρατική παρέμβαση με το Β.Δ. της 1/19 Δεκεμβρίου 1837, «Περὶ τῆς διατηρήσεως τῶν ἐν Ἀθήναις λειψάνων τοῦ μεσαίου αἰῶνος». Στο διάταγμα αυτό, το οποίο αναφέρεται αποκλειστικά στα μεσαιωνικά μνημεία, η Κυβέρνηση ζητάει από την «ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίου Ἐκπαιδεύσεως Γραμματεῖαν» να φροντίσει κατά

²⁰¹ Χλέπα 2011, 32.

²⁰² Κόκκου 1977, 112.

²⁰³ Τραυλός 1993, 236.

²⁰⁴ Ο ναός της Καπνικαρέας σώθηκε τότε από βέβαιη κατεδάφιση, προκειμένου να διανοιχτεί η οδός Ερμού, χάρη στο ενδιαφέρον του βασιλιά της Βαυαρίας Λουδοβίκου. Βλ. Ευγγόπουλος 1929, 69.

την εκτέλεση του σχεδίου της Αθήνας να διατηρούνται τα βυζαντινά, βενετικά και τουρκικά κτίσματα, διότι σε συνδυασμό με τις ελληνικές και ρωμαϊκές αρχαιότητες «αυξάνουν τὰ περίεργα τῆς πρωτευούσης»²⁰⁵.

Παράλληλα, αν και σποραδικές, δεν λείπουν και οι ουσιαστικές επιχειρηματολογίες για την προστασία και τη διάσωση των μεσαιωνικών μνημείων. Ο Βαυαρός στρατηγός και μέλος της Αντιβασιλείας του Όθωνα, Karl Wilhelm von Heideck αναφερόμενος στα έργα της Ακρόπολης το 1835, λέει χαρακτηριστικά ότι «οἱ ἀρχαιολόγοι θὰ ἔβαζαν ὅλα τὰ δυνατὰ τους νὰ γκρεμίζουν ὅλα τὰ ἀρχαῖα μνημεῖα καὶ νὰ τὰ ἀναστηλώνουν, καταστρέφοντας ὅλα τὰ γραφικὰ στοιχεῖα τοῦ Μεσαίωνα, ὅπως στὴ Ρώμη»²⁰⁶. Ουσιαστικότερη είναι η παρέμβαση του διορισμένου από το 1844 στην Αρχαιολογική Υπηρεσία αρχιτέκτονα Λύσανδρου Καυταντζόγλου²⁰⁷, ο οποίος σε ομιλία του στις 15 Οκτωβρίου του 1850 στο Πολυτεχνείο, θεωρεῖ υποχρέωσή του να υψώσει «φωνὴ ἰκετικὴν» για τη διατήρηση των βυζαντινών μνημείων που χρησιμεύουν «ὡς γέφυρα στὴν μετάβασιν τῆς κανονικῆς τέχνης καὶ μεγάλως συμβάλλουσιν εἰς τὴν σπουδὴν τῆς ἡμετέρας ἀγιογραφίας»²⁰⁸.

Ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅτι ἀπὸ τὸ σύνολο των 129 βυζαντινῶν και μεταβυζαντινῶν αθηναϊκῶν ἐκκλησιῶν τῆς Αθήνας που σώζονταν ἕως τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, μόνο οἱ 24 διατήρησαν τὴν παλαιὰ τους μορφή. Ἀπὸ τις υπόλοιπες 105 ἄλλες εξαφανίστηκαν εντελῶς, ἄλλες διατηρήθηκαν σε ερείπια, ἐνῶ σε πολλές τα ἔργα ἐπισκευῆς και ἀποκατάστασης ἀλλοίωσαν και παραμόρφωσαν τὴν ἀρχικὴ τους μορφή²⁰⁹. Ἡ ἀνάγκη ὠστόσο «νὰ ἀναθέσῃ ἡ Κυβέρνησις τὰς ἱστορικὰς ταύτας διασωθεῖσας ἐκκλησίας εἰς εἰδικὸν συμβούλιον, μόνιμον, ἐδρεῦον ἐν τῷ ὑπουργείῳ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν ἐξ ἀνδρῶν οὐχὶ ἐκ τῶν συνήθως τὰ πάντα εἰδῶτων, ἀλλ' ἐκ τεχνιτῶν γνωμοδοτούντων ἐκάστοτε περὶ τῶν ἀναγκαίων ἐπισκευῶν τῶν ἀρχαίων ἐκκλησιῶν» εἶχε ἤδη τονιστεῖ ἀπὸ τὸν Λύσανδρο Καυταντζόγλου, σε ἄρθρο του στὴν αθηναϊκὴ εφημερίδα «Αἰών», με ἀφορμὴ τὴν καταστροφὴ των τοιχογραφιῶν τῆς Παναγίας τῆς Γοργοεπηκόου το 1862, πράξι τὴν ὁποία μεταξύ ἄλλων χαρακτήρισε «βανδαλική»²¹⁰. Οἱ πιο ἔντονες ὁμως διαμαρτυρίες για τὴν καταστροφὴ μεσαιωνικῶν μνημείων θα ἐκδηλωθοῦν ἀρκετὰ ἀργότερα, ὅταν ἡ ἐν Αθήναις Αρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, με ἐξοδα του Ἑρρίκου Σλήμαν, κατεδάφισε τὸν Φραγκικὸ Πύργο των

²⁰⁵ Κόκκου 1977, 112.

²⁰⁶ Ross 1976, 103.

²⁰⁷ Για τὸν Λ. Καυταντζόγλου, βλ. Φιλιππίδης 1985, σποραδικά.

²⁰⁸ Καυταντζόγλου 1950, 11-12.

²⁰⁹ Τραυλός 1993, 244.

²¹⁰ Κόκκου 1997, 114-116.

Προπυλαίων το 1875²¹¹, καθώς και τον ναό της Μεγάλης Παναγιάς²¹² κατά την ανασκαφή του χώρου της βιβλιοθήκης του Αδριανού το 1885.

Η ίδρυση της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας το 1882²¹³, και της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, δύο χρόνια αργότερα, το 1884, αποτελούν ορόσημα για τη συνειδητή πλέον στροφή του ενδιαφέροντος και στα νεώτερα μνημεία. Ανάμεσα στους βασικούς στόχους της ΧΑΕ, όπως αυτοί διατυπώθηκαν στο πρώτο καταστατικό της²¹⁴ και στην Εγκύκλιο Ιδρύσεως της Εταιρείας που ακολούθησε²¹⁵, περιλαμβάνονταν μεταξύ άλλων η «περισυναγωγή και διαφύλαξις τῶν τέως τῆδε κάκεισε ἡμελημένων κειμηλίων τῆς χριστιανικῆς τέχνης», η «ἀποτοίχισις ἢ ἀντιγραφή τῶν εἰς διαρροὴν ἢ καταρροὴν ὑποκειμένων ἀγιογραφιῶν καὶ μουσειώσεων», ακόμα και η «ἐπισκευὴ ἀρχαίων βυζαντιακῶν ναῶν κατερρειπουμένων ἡμέρα τῆ ἡμέρα». Ωστόσο, οι προσπάθειες των ιδρυτικών μελών της, προκειμένου να αναλάβει η Εταιρεία με νόμο του Κράτους την ευθύνη για τη διάσωση και αποκατάσταση των βυζαντινῶν μνημείων, αντιμετώπισαν αφενός την αρνητική στάση της Γενικῆς Εφορίας Αρχαιοτήτων, του επίσημου κρατικού φορέα για την προστασία τους, και αφετέρου την ἔλλειψη των χρηματικῶν πόρων που απαιτούσε ἕνα τέτοιο ἔργο²¹⁶.

Οι ενέργειες της ΧΑΕ για την αποκατάσταση του καθολικῆς της μονῆς Δαφνίου, οι οποίες ξεκίνησαν αμέσως μετά την ίδρυσή της και διήρκεσαν δύο δεκαετίες, αποτελούν το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα απόπειρας της Εταιρείας να αναλάβει πρωταγωνιστικό ρόλο στη διάσωση των βυζαντινῶν μνημείων. Το καθολικῆς της μονῆς, αφιερωμένο στην Κοίμηση της Θεοτόκου, είναι μεσοβυζαντινός

²¹¹ Κατά τις πρώτες δεκαετίες της λειτουργίας της η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία ενδιαφέρεται αποκλειστικά για τα αρχαία μνημεία, ενώ σε πολλές περιπτώσεις δεν διστάζει να προχωρήσει στην κατεδάφιση μεσαιωνικῶν κτισμάτων κατά την πρόοδο των ανασκαφῶν της. Ἄλλωστε, τόσο ο πρώτος πρόεδρος Ι. Ρίζος Νερουλός, όσο και ο πρώτος γραμματέας, Α. Ρίζος Ραγκαβῆς, στους λόγους τους στον Παρθενώνα κατά τις ετήσιες συνελεύσεις της Εταιρείας εκφράζονταν αρνητικά για τα μεσαιωνικά και νεώτερα κατάλοιπα των Αθηνῶν. Βλ. Πετράκος 1987, 46-47, 60, 97-98.

²¹² Για τη Μεγάλη Παναγία Αθηνῶν, βλ. Μπούρας 2006, 25-34 (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία).

²¹³ Η Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος ιδρύθηκε με σκοπό τη συλλογή, διαφύλαξη και προβολή των κειμηλίων και μαρτυριῶν του νεώτερου ελληνοισμου. Για την επίτευξη των στόχων της προέβη ἄμεσα στη σύσταση Μουσείου, Αρχείου και Βιβλιοθήκης, ενώ από το 1883 εξέδιδε το *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος* με μελέτες ιστορικού και λαογραφικού περιεχομένου. Βλ. Αικ. Δερμιτζάκη, *Το Ἐθνικό Ἱστορικό Μουσείο της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος: ἰδρυση, συλλεκτικὴ πολιτικὴ καὶ ἄλλες δράσεις (1882-1926)*, Αθήνα 2011, 167-180 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).

²¹⁴ «Καταστατικὸν τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας», *ΔΧΑΕ*, περ. Α', Α' (1892), 6-9.

²¹⁵ «Ἱδρυτικὴ Ἐγκύκλιος τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας», *ΔΧΑΕ*, περ. Α', Α' (1892), 11-13.

²¹⁶ Μερραμβελιωτάκη 2006β, 208.

ναός σύνθετου οκταγωνικού τύπου με νάρθηκα και χρονολογείται στα τέλη του 11ου αιώνα²¹⁷. Σημαντική αρχιτεκτονική προσθήκη στον ναό ήταν ο διώροφος εξωνάρθηκας του 12ου αιώνα σε μορφή ανοικτής στοάς στεγασμένης με σταυροθόλια²¹⁸. Κατά τη διάρκεια της Φραγκοκρατίας ο εξωνάρθηκας μετασκευάστηκε από τους Κιστερκιανούς μοναχούς, στους οποίους περιήλθε η μονή το 1207. Μετά την κατάληψη της Αθήνας από τον Μωάμεθ Β΄ το 1458 το μοναστηριακό συγκρότημα παραδόθηκε και πάλι στους ορθόδοξους μοναχούς, οι οποίοι πραγματοποίησαν νέες επεμβάσεις. Την περίοδο αυτή κατασκευάστηκε το κωδωνοστάσιο στο βόρειο σκέλος του σταυρού του ναού, καθώς και οι χαμηλές τοξοστοιχίες που περιβάλλουν τη νότια πλευρά της αυλής του μοναστηριού²¹⁹. Μετά την Επανάσταση του 1821, κατά την οποία χρησιμοποιήθηκε περιστασιακά ως φρουραρχείο, η μονή ερημώθηκε, ενώ στη συνέχεια στέγασε για μικρό χρονικό διάστημα στρατώνες των Βαυαρικών στρατευμάτων (1838-1839) και το Δημόσιο Ψυχιατρείο (1883-1885).

Ήδη από το 1883, πριν ακόμα ιδρυθεί η ΧΑΕ, ο Γεώργιος Λαμπάκης δημοσίευε πύρινα άρθρα σε περιοδικά της εποχής, διαμαρτυρόμενος για την οικτρή κατάσταση στην οποία είχε περιέλθει το μνημείο λόγω της κρατικής αδιαφορίας. Τον Ιούνιο του 1885, λίγους μήνες μετά την ίδρυσή της, η ΧΑΕ υπέβαλε στο Υπουργείο Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως αναλυτική έκθεση για το μνημείο²²⁰, την οποία υπέγραφε τριμελής Επιτροπή αποτελούμενη από τους Γεώργιο Βρούτο καθηγητή γλυπτικής στη Σχολή Καλών Τεχνών, τον αρχιτέκτονα Γεώργιο Ζέξο και τον ίδιο. Σύμφωνα με την έκθεση αυτή, η επιτροπή πρότεινε, μεταξύ άλλων, για το μεν εξωτερικό του ναού, την πλήρωση των ρηγμάτων στους τοίχους, την κατεδάφιση του κωδωνοστασίου εάν η συντήρησή του αποβεί αδύνατη, και την ανανέωση των κεράμων της στέγης του ιερού Βήματος, για το δε εσωτερικό, τη στερέωση των ψηφοθετημάτων, την πιστή αντιγραφή όλων των μωσαϊκών παραστάσεων, καθώς και την πρόσκληση των ψηφοθετών αδελφών Bonanno από τη Σικελία για την «έπιστημονικὴν καὶ διαρκὴ στερεοποίησιν τῶν εἰς τὴν ταχίστην αὐτῶν καταστροφὴν

²¹⁷ Η μονή Δαφνίου υπέστη πολλές αλλαγές κατά τη διάρκεια της μακραίωνης λειτουργίας της. Για τις ιστορικές κατασκευαστικές φάσεις, τις προσθήκες, μετατροπές, και εργασίες αποκατάστασης που έγιναν στο καθολικό, βλ. Στίκας 1962-1963, 1-47.

²¹⁸ Στο ίδιο, 25-33. Πρβλ. Μπούρας – Μπούρα 2002, 114.

²¹⁹ Χλέπα 2011, 80.

²²⁰ «Ἐνέργειαι τῆς Ἐταιρείας ὑπὲρ τῆς διασώσεως τῆς περιπτύστου Μονῆς Δαφνίου καὶ τῶν ἐν αὐτῇ περιφίμων ψηφοθετημάτων», *ΔΧΑΕ*, περ. Α΄, Α΄(1892), 21-26.

βαιόντων ψηφοθετημάτων». Με απάντησή του στις 12 Ιουλίου του 1885²²¹, ο υπουργός Αντώνιος Ζυγομαλάς καθυσύχασε τη ΧΑΕ, χωρίς ωστόσο να εισακουστούν οι προτάσεις της.

Τον Αύγουστο του 1886 ισχυρός σεισμός έπληξε την Αττική και προξένησε περαιτέρω βλάβες στο μνημείο. Ο Γ. Λαμπάκης, από τη θέση του εφόρου²²² αυτή τη φορά, υπέβαλε εκ νέου λεπτομερή έκθεση των καταστροφών που υπέστη ο ναός προς τη Γενική Εφορεία Αρχαιοτήτων, χωρίς επίσης κανένα αποτέλεσμα, ενώ το επόμενο έτος, το 1887, η Μονή μετατράπηκε σε ποιμνιοστάσιο.

Τελικά οι πρώτες εργασίες στη μονή ξεκίνησαν τον Νοέμβριο του 1888²²³ υπό την εποπτεία της Γενικής Εφορείας Αρχαιοτήτων, κατά τις οποίες επισκευάστηκαν οι στέγες του ναού και του κωδωνοστασίου, ενώ πολλά μέρη του μνημείου καλύφθηκαν με επίχρισμα. Αλλά και αυτή τη φορά ο Γ. Λαμπάκης διαμαρτυρήθηκε έντονα, αρθρογραφώντας στον τύπο της εποχής (*Νέα Εφημερίς*, 3 Δεκεμβρίου 1888), διότι θεωρούσε ότι οι εργασίες αυτές αλλοίωσαν την εξωτερική όψη του ναού. Όταν μάλιστα το επόμενο έτος δύο νέοι σεισμοί στις 10 και 12 Ιανουαρίου έπληξαν την Αττική και το μνημείο, ο ιδρυτής της ΧΑΕ κατηγόρησε τη Γενική Εφορεία Αρχαιοτήτων ότι οι πρόχειρες εργασίες στη στέγη του ναού είχαν ως αποτέλεσμα, μεταξύ άλλων, την καταστροφή του δεξιού τμήματος της παράστασης του Παντοκράτορα που κατέπεσε από τον τρούλο (εικ. 14)²²⁴.

Για την αντιμετώπιση των σοβαρών καταστροφών που υπέστη το μνημείο μετά τους σεισμούς του 1889, το Υπουργείο συγκρότησε επιτροπή εμπειρογνομόνων για την εξέτασή τους και τη λήψη των απαιτούμενων μέτρων²²⁵, ενώ το ίδιο έτος κλήθηκε ο Ιταλός καλλιτέχνης Carlo Novelli, ο οποίος πραγματοποίησε μια προσωρινή στερέωση των ψηφιδωτών του τρούλου, καθώς λόγω των υποχρεώσεών του στη Ραβέννα δεν μπόρεσε να αναλάβει το έργο στο σύνολό του²²⁶.

²²¹ Στο ίδιο, 26.

²²² Βλ. παραπάνω, σ. 53, σημ. 187.

²²³ Λίγους μήνες νωρίτερα, τον Ιούνιο του 1888, το Υπουργείο των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως ζητά από τον αρχιτέκτονα της Γενικής Εφορείας Αρχαιοτήτων Αρμόδιο Βλάχο να εξετάσει το μνημείο και να προτείνει τα αναγκαία μέτρα στερέωσης του ναού, καθώς και τον σχετικό προϋπολογισμό. Βάσει της έκθεσης που υπέβαλε ο αρχιτέκτονας, προκύπτει ότι η τελευταία επισκευή στον ναό είχε γίνει το 1843. Βλ. Χλέπα 2011, 82.

²²⁴ Μεραμβελιωτάκη 2006β, 209.

²²⁵ Στην επιτροπή διορίζονται ο Ε. Ziller, ο Α. Μάιρας και ο Ν. Γαζής. Βλ. Χλέπα 2011, 85.

²²⁶ Ήδη από τον Ιούνιο του 1888 το Υπουργείο είχε ξεκινήσει αλληλογραφία μέσω του Ελληνικού Προξενείου στη Ρώμη με το αρμόδιο Υπουργείο της Ιταλίας, προκειμένου να βρεθεί κατάλληλος Ιταλός τεχνίτης για τις εργασίες στερέωσης των ψηφιδωτών του καθολικού της μονής. Στο ίδιο, 85-86.

Το 1890 η Επιτροπή επί των Αρχαιολογικών Τόπων και Μνημείων, με πρόεδρο τον Υπουργό Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, απεφάνθη για τις απαραίτητες επισκευές στο μνημείο, προτείνοντας την κατεδάφιση και ανακατασκευή του τρούλου, καθώς και του τυμπάνου έως τη βάση του, ενώ για τα ψηφιδωτά του Παντοκράτορα και των Προφητών την αφαίρεση και επανατοποθέτησή τους χωρίς συμπληρώσεις στα ελλείποντα μέρη²²⁷.

Τον Μάιο του 1891, και ενώ είχαν ήδη ξεκινήσει οι εργασίες αποκατάστασης του τρούλου του ναού, για τις οποίες μάλιστα ο τότε Γενικός Έφορος Αρχαιοτήτων Παναγής Καββαδίας επεσήμανε την ανάγκη για προσεκτική εργασία, αλλά και την κατεδάφιση μόνο των απαραίτητων τμημάτων και την ανοικοδόμησή τους με τα ίδια υλικά, νέος ισχυρός σεισμός επέβαλε τελικά την ολοκληρωτική ανακατασκευή του, καθώς κρίθηκε απολύτως αναγκαία. Οι επεμβάσεις του 1891²²⁸, ιδιαίτερα ο νέος τρούλλος και η κατεδάφιση του κωδωνοστασίου, προκάλεσαν θύελλα αντιδράσεων από τη ΧΑΕ²²⁹. Κατά τον Γ. Λαμπάκη οι εργασίες του 1891 «... τοσοῦτον ἐξήθρωσαν, παρεμόρφωσαν καὶ κατέστρεψαν τὴν ἀρχαίαν μορφήν καὶ τὸ ὅλον οἰκοδόμημα τοῦ Ναοῦ τῆς Μονῆς Δαφνίου, ὥστε κυριολεκτικῶς δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ὄσσην παραμόρφωσιν καὶ καταστροφὴν ἐπέφεραν αἱ ἐπισκευαὶ αὗται εἰς τὸν Ναόν, δὲν ἐπέφεραν οἱ δι' ὅλων τῶν αἰώνων δι' αὐτοῦ διελθόντες βάρβαροι», ενώ χαρακτηρίζει τον νέο τρούλο «θολοειδὲς ἐξάμβλωμα»²³⁰. Ωστόσο, ο Γάλλος αρχιτέκτονας Eugene Troump, ο οποίος -ως μέλος της επιτροπής παραλαβῆς του έργου- επισκέφθηκε το μνημείο κατά τις εργασίες ανακατασκευῆς του τρούλου, δεν παρατήρησε κακοτεχνίες.

Οι έντονες αντιδράσεις της ΧΑΕ αυτή τη φορά εισακούστηκαν, καθώς τον Απρίλιο του 1892 ο Υπουργός των Εκκλησιαστικών δέχθηκε την πρόταση του Π. Καββαδία για τη σύσταση επιτροπῆς από τους Κ. Ζησίου, Γ. Λαμπάκη και Δ. Καμπούρογλου, μέλη και οι τρεις της Εταιρείας, προκειμένου να γνωμοδοτήσουν για το μνημείο. Μάλιστα, ο Γ. Λαμπάκης και ο Δ. Καμπούρογλου ζήτησαν από το αρμόδιο Υπουργείο τα αρχιτεκτονικά σχεδιαγράμματα των επιδιορθωθέντων μερών της μονῆς πριν τις επεμβάσεις, τα οποία θεωρούσαν απαραίτητα προκειμένου να εφαρμόσουν τις σύγχρονές τους επιστημονικές προσεγγίσεις στη συγκεκριμένη

²²⁷ Στο ίδιο, 88.

²²⁸ Στο ίδιο, 88-91.

²²⁹ «Αἱ ἐπισκευαὶ τοῦ Δαφνίου», ΔΧΑΕ, περ. Α', Β'(1894), 63-64.

²³⁰ Κατά τον Γ. Λαμπάκη στον νέο τρούλλο δεν τηρήθηκαν οι εξωτερικές διαστάσεις του παλαιού, κατασκευάστηκαν δύο σειρές οδοντωτών ταινιών αντί για μία που είχε πριν, τα παράθυρα έφταναν αρχικά έως τη βάση του, ενώ τα νέα ήταν πολύ χαμηλότερα και κακότεχνα. Λαμπάκης 1899, 3-5.

αποκατάσταση²³¹. Στην έκθεση της τριμελούς επιτροπής, που διαβιβάστηκε από τον Δ. Καμπούρογλου στον Π. Καββαδία στις 12 Σεπτεμβρίου 1892, είναι προφανής τόσο η πρόθεση ανάκτησης της αρχικής μορφής του ναού όσο και ο σεβασμός στις μεταγενέστερες προσθήκες, καθώς η ιδιαίτερη αρχιτεκτονική αξία που αποδίδεται στο μεταγενέστερο κωδωνοστάσιο, αλλά και στη φραγκική στοά συνάδουν με τις αρχές της λεγόμενης σήμερα «ιστορικής» αποκατάστασης²³².

Εν τω μεταξύ τον Αύγουστο του 1892 μετακλήθηκε από τη Βενετία ο συντηρητής Francesco Novato για την επανατοποθέτηση των ψηφιδωτών του τρούλου, καθώς και για τη στερέωση και τον καθαρισμό όλων των παραστάσεων του ναού, ενώ τον ίδιο μήνα ανατέθηκε από το Υπουργείο η επιμέλεια των εργασιών αυτών στον Δ. Καμπούρογλου. Τον Οκτώβριο του 1893 ο Δ. Καμπούρογλου θα ζητήσει από τον Γενικό Έφορο Αρχαιοτήτων και Μουσείων την άδεια για τη συμπλήρωση διαφόρων σημείων με παλαιές διάσπαρτες ψηφίδες, παρά την έκθεση της επιτροπής για μη συμπλήρωση και τοποθέτηση απλού χρώματος, καθώς και για την κατεδάφιση των μεταγενέστερων φραγμένων τόξων του νάρθηκα, κάτω από τα οποία είχαν εντοπιστεί νεότερα ψηφιδωτά. Το επόμενο έτος ο Δ. Καμπούρογλου επέτρεψε στους Γάλλους Gabriel Millet, Henry Convert και Eugene Troump τη μελέτη της τοπογραφίας, της αρχιτεκτονικής και των ψηφιδωτών της μονής, ενώ το ίδιο έτος, και μετά από αλληπάλληλα διαβήματα του αντιπροέδρου της ΧΑΕ Γεωργίου Τυπάλδου Κοζάκη, η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία ανέλαβε τη δαπάνη προκειμένου να συνεχιστούν οι εργασίες αποκατάστασης των ψηφιδωτών από τον F. Novato²³³.

Τον Απρίλιο του 1894 δύο νέοι ισχυροί σεισμοί έγιναν στην Αθήνα και το μνημείο υπέστη σοβαρές βλάβες, καθώς ο τρούλος διεράγη σε πολλά σημεία πάνω από τα παράθυρα, κατέρρευσε τμήμα του δώματος στη νότια πλευρά του νάρθηκα, ενώ κατέπεσε και μέρος της καμάρας πάνω από την παράσταση των Εισοδίων της Θεοτόκου²³⁴. Όπως προκύπτει από το επείγον έγγραφο του διευθυντή Δημοσίων

²³¹ Το αίτημα του Γ. Λαμπάκη και του Δ. Καμπούρογλου προς το Υπουργείο για την παραχώρηση αρχιτεκτονικών σχεδίων της μονής πριν τις επεμβάσεις, ειδικότερα του τρούλλου και του κωδωνοστασίου, αλλά και η μετέπειτα ανάθεση των καταμετρήσεων και σχετικών εργασιών στον αρχιτέκτονα Ιωάννη Φιλίππιδη, καθώς δεν βρέθηκε προηγούμενη σχεδιαστική τεκμηρίωση, υποδηλώνουν την άγνοια και των δύο πλευρών για τη δράση της Βρετανικής Σχολής Αθηνών, από την οποία είχαν εκπονηθεί σχέδια αποτύπωσης των κατεδαφισθέντων στοιχείων του μνημείου από τους R. W. Schultz και S. H. Barnsley μεταξύ των ετών 1888 και 1890. Βλ. Χλέπα 2011, 90, 100.

²³² Στο ίδιο, 91.

²³³ Τυπάλδος-Κοζάκης 1894, 65-70.

²³⁴ Ο δυτικός τοίχος του νάρθηκα και η οροφή του ήταν ήδη σε κακή κατάσταση κατά τα προηγούμενα έτη. Για την έμμεση στερέωσή τους το 1893 τοποθετήθηκαν στον νάρθηκα, καθώς και σε άλλα σημεία του ναού και του εξωνάρθηκα, σιδηροδεσιές από τον μηχανικό Δ. Καλλία. Βλ. Στίκας 1962-1963, 16.

Έργων στις 30 Απριλίου 1894, με το οποίο υποβάλλει έκθεση αυτοψίας για εξακρίβωση των ζημιών στον Παρθενώνα και στη μονή Δαφνίου²³⁵, η κρατική μέριμνα στρέφεται πλέον παράλληλα με το ίδιο ενδιαφέρον τόσο σε ένα κλασικό όσο και σε ένα βυζαντινό μνημείο.

Τον Σεπτέμβριο του ίδιου έτους η Κυβέρνηση αναθέτει σε νέα επιτροπή²³⁶ να εξετάσει το μνημείο, κυρίως τα ψηφιδωτά του νάρθηκα, σημειώνοντας μάλιστα ότι η ανάληψη της δαπάνης από την εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία διευκολύνει την εκτέλεση των εργασιών. Η επιτροπή υποδεικνύει την κατεδάφιση και ανακατασκευή του δυτικού τοίχου του νάρθηκα, καθώς και την αφαίρεση του μεταγενέστερου κυλινδρικού τρούλλου και άλλων προσθηκών, προκειμένου να αναδειχθεί η αρχική όψη του εσωτερικού του ναού, ενώ αναθέτει την εποπτεία των εργασιών στον αρχιτέκτονα της Γαλλικής Σχολής Ε. Troump. Για τον μεταγενέστερο βυζαντινό εξωνάρθηκα, ο οποίος διατηρούσε ακόμη το βόρειο σταυροθόλιο και στέγαζε το παρεκκλήσιο της Αγίας Παρασκευής, η επιτροπή αποφάσισε την καθαίρεση όλων των τμημάτων που δεν ανήκαν στην πρώτη περίοδο κατασκευής. Με την ολοκλήρωση των εργασιών αυτών²³⁷ «ὄχι μόνον ἐστερεώθη ἀσφαλῶς ὁ ναός, ἀλλ' ἐπανήλθε καὶ εἰς τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ μορφήν, ἣν εἶχεν ὅτε τὸ πρῶτον ᾠκοδομήθη, πάσης ὑστερωτέρας προσθήκης καὶ παντὸς νεωτέρου κτίσματος ἀφαιρεθέντος»²³⁸, σύμφωνα με τις τότε αντιλήψεις της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας για την αποκατάσταση των μνημείων, τις οποίες άλλωστε υιοθετούσε και στις αναστηλώσεις των κλασσικών αρχαιοτήτων.

Το 1897 ο F. Nono ολοκληρώνει τις εργασίες στερέωσης των ψηφιδωτών της μονής και επιστρέφει στην Ιταλία²³⁹. Ωστόσο, όπως αποδείχθηκε στη συνέχεια, ο F. Nono έκανε σημαντικότερα λάθη κατά την επανατοποθέτηση των ψηφιδωτών στο τύμπανο του τρούλου, καθώς στη θέση του Μωυσή τοποθέτησε τον Δαβίδ, με

²³⁵ Χλέπα, 2011, 93-94.

²³⁶ Η επιτροπή αποτελούνταν από τον νομομηχανικό Δ. Καλλία, τον διευθυντή Δημοσίων Έργων Ξ. Βλαχόπουλο, τον διευθυντή της Σχολής των Τεχνών Α. Θεοφίλα, τους αρχιτέκτονες Ε. Τσίλερ και Ε. Τρουμπ, τους μηχανικούς Ε. Κελλέκη και Π. Ματυέν, τον διευθυντή του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Γ. Δαίρπεφελντ και από τον αντιπρόεδρο της ΧΑΕ Γ. Τυπάλδο Κοζάκη. Στο ίδιο, 95, σημ. 210.

²³⁷ Κατά την εκτέλεση των εργασιών αποκατάστασης του νάρθηκα, αποκαλύφθηκαν στον δυτικό τοίχο του οι ψηφιδωτές παραστάσεις της Προσευχής της Αγίας Άννας και της Προδοσίας του Ιούδα. Οι παραστάσεις αυτές αφαιρέθηκαν από τον ψηφοθέτη F. Nono και επανατοποθετήθηκαν μετά την αναστήλωση του δυτικού τοίχου και των σταυροθολίων του νάρθηκα. Βλ. Στίκας 1962-1963, 16.

²³⁸ ΠΑΕ 1895 (1896), 16.

²³⁹ Τον Φεβρουάριο του 1895 προσελήφθη ως βοηθός του F. Nono ο Επαμεινώνδας Τριανταφύλλης, απόφοιτος της Ακαδημίας των Τεχνών της Βενετίας. Βλ. Λαμπάκης 1899, 11-12.

αποτέλεσμα να αλλάξουν όλες οι αρχικές θέσεις των Προφητών²⁴⁰. Λάθη επίσης έγιναν όταν ο Ιταλός ψηφοθέτης προέβη στη διόρθωση των χωρίων των Προφητειών, αλλά και των ονομάτων των αγίων και, καθώς δεν γνώριζε ελληνικά, παράλλαξε διάφορα γράμματα των επιγραφών²⁴¹. Επίσης, και σε αντίθεση με την έκθεση της επιτροπής, προέβη σε ευρείας κλίμακας συμπληρώσεις σε διάφορες παραστάσεις. Συγκεκριμένα, στην παράσταση των Εισοδίων της Θεοτόκου, στο νότιο τμήμα του εσωνάρθηκα, συμπλήρωσε το κεφάλι του Ιωακείμ αντιγράφοντας την παρακείμενη παράσταση της Ευλογησης των Ιερέων²⁴². Στην παράσταση της Προδοσίας του Ιούδα, στο βόρειο τμήμα του εσωνάρθηκα, πραγματοποίησε πολλές συμπληρώσεις σε τμήματα που έλειπαν. Στην παράσταση της Βάπτισης, στο νοτιοδυτικό ημιχώνιο του κυρίως ναού, συμπλήρωσε το κεφάλι του Ιωάννη. Στην παράσταση της Μεταμόρφωσης του Χριστού στο βορειοδυτικό ημιχώνιο συμπλήρωσε το κεφάλι του Θεανθρώπου. Στην παράσταση της Ψηλάφησης του Θωμά, στον δυτικό τοίχο της νότιας κεραίας του σταυρού, συμπλήρωσε το κεφάλι του Ιησού αντιγράφοντας την απέναντι παράσταση της εις Άδου Καθόδου (εικ. 15)²⁴³. Οι εργασίες συντήρησης στη μονή Δαφνίου συνεχίστηκαν, με διαστήματα διακοπών, έως το 1907, οπότε και αναφέρονται στερεωτικές επεμβάσεις υπό την εποπτεία του μετέπειτα εφόρου Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Α. Αδαμαντίου²⁴⁴.

Η ΧΑΕ, όσο κι αν προσπάθησε να συμμετέχει ενεργά στο έργο διάσωσης και αποκατάστασης της μονής, περιορίστηκε μόνο στον ρόλο του απλού γνωμοδότη στην καλύτερη περίπτωση, καθώς τις περισσότερες φορές τα πορίσματα και οι προτάσεις της αγνοήθηκαν, ενώ τα μέλη της που διαδραμάτισαν πρωταγωνιστικό ρόλο χρησιμοποίησαν περισσότερο την ιδιότητά τους ως πολιτικών προσώπων ή άλλων θέσεων που κατείχαν. Ωστόσο, παρά τις προσπάθειές της, η ΧΑΕ το 1894 παραδεχόταν ότι «ἐλλείψει χρηματικῶν μέσων δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀναλάβῃ τὸ ἀνήκον αὐτῇ μέρος εἰς τὸ ἔθνικὸν τοῦτον ἔργον»²⁴⁵. Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι στις

²⁴⁰ Στίκας 1962-1963, 15. Για την αρχική θέση των προφητών, βλ. Λαμπάκης 1889, 128-133.

²⁴¹ Λαμπάκης 1899, 11-14.

²⁴² Ο Γ. Λαμπάκης (στο ίδιο, 23) αναφέρεται στη συμπλήρωση αυτή και όχι μόνο δεν την σχολιάζει αρνητικά, αλλά τη θεωρεί επιτυχημένη.

²⁴³ Ενδεικτική ως προς τη σημασία που έδινε ο Γ. Λαμπάκης στην πρωτοποριακή για την εποχή του φωτογραφική τεκμηρίωση είναι η αναφορά του στην ύπαρξη φωτογραφίας της παράστασης πριν από τη συντήρηση και συμπλήρωσή της από τον F. Novo. Πρόκειται για τη φωτογραφία με αριθμό ευρετηρίου ΧΑΕ 2008, η οποία δωρήθηκε στην Εταιρεία, μαζί με άλλες εννέα φωτογραφίες της μονής Δαφνίου, από τον G. Millet και καταχωρήθηκε στο ευρετήριο της Συλλογής της ΧΑΕ το έτος 1894. Λαμπάκης 1899, 46, σημ. 1

²⁴⁴ Αδαμαντίου 1908, 129-146.

²⁴⁵ Τυπάλδος-Κοζάκης 1894, 70.

αρχές του 20ού αιώνα, και καθώς εντεινόταν η διένεξη για την προστασία των βυζαντινών μνημείων, η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, η οποία το 1903 ανέλαβε κάθε δαπάνη για τα αναγκαία έργα στο Δαφνί²⁴⁶, αντικρούοντας τις κατηγορίες για το αποκλειστικό ενδιαφέρον της για τα αρχαία μνημεία, θα απαντήσει ότι «ή Έταιρεία οὐδέποτε παρέλειπεν νὰ πράξη ὅ,τι δυνατὸν ὑπὲρ τῶν βυζαντιακῶν μνημείων καὶ οὐδεμίαν διάκρισιν ποιεῖται μεταξὺ τῶν μνημείων τούτων καὶ τῶν τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος, ἔχουσα πάντοτε ὑπ' ὄψει ὅτι ὁ ἐθνικὸς ἡμῶν βίος εἶνε ἀδιαίρετος»²⁴⁷. Στη συνείδηση πάντως του Γ. Λαμπάκη και των λοιπών εταίρων επικρατούσε η πεποίθηση ότι η διάσωση του μνημείου οφειλόταν στις δικές τους ενέργειες. Στο εξώφυλλο μάλιστα του αναθεωρημένου καταστατικού της Εταιρείας το 1914, υπάρχει φωτογραφία της μονής Δαφνίου, η οποία υπομνηματίζεται με τη λεζάντα «Διασωθεῖσα τῇ φροντίδι τῆς Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Ἐταιρείας».

Η ΧΑΕ, παράλληλα με το Δαφνί, κινητοποιήθηκε για την προστασία και την αναστήλωση πολλών άλλων ναών, τόσο στην Αττική (καθολικό μονής Οσίας Φιλοθέης, ναός Σώτειρας Νικοδήμου, Παναγία «Χελωνού», Αγία Αικατερίνη στην Πλάκα, Άγιος Αθανάσιος στον Κάλαμο), όσο και στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο (ναοί Μυστρά, Εκατονταπυλιανή στην Πάρο, Παρηγορήτισσα στην Άρτα, Άγιοι Θεόδωροι στις Σέρρες, βασιλική Αγίας Παρασκευής Χαλκίδας), χωρίς ωστόσο ουσιαστικό αποτέλεσμα τις περισσότερες φορές²⁴⁸. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι τον Δεκέμβριο του 1899, ο τότε πρόεδρος της Εταιρείας, Αριστείδης Παππούδωφ, κοινοποίησε στο Υπουργείο Εσωτερικών, στον νομάρχη Αττικής, στη Γενική Εφορεία Αρχαιοτήτων και στον δήμαρχο Αθηναίων την απόφαση του διοικητικού συμβουλίου να συστήσει τριμελή επιτροπή από τους Γ. Κ. Ρώμα, Ε. Ραγκαβή και Γ. Λαμπάκη, προκειμένου να αναλάβουν δράση «μερίμνη τῆς τε Σ. Κυβερνήσεως καὶ τῶν οἰκείων ἀρχῶν» για τη διάσωση των αττικών χριστιανικών μνημείων²⁴⁹, ενώ παρόμοιες τοπικές επιτροπές αποφασίστηκε να συσταθούν και στους νομούς Αχαΐας, Ηλείας και Λακωνίας²⁵⁰.

Η περίπτωση του ναού του Αγίου Ανδρέα, καθολικού της μονής της Οσίας Φιλοθέης, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα ἑλλειψης ανταπόκρισης στις

²⁴⁶ Χλέπα 2011, 96.

²⁴⁷ «Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων τῆς Ἐταιρείας κατὰ τὸ ἔτος 1907», *ΠΑΕ* 1907 (1908), 69.

²⁴⁸ Μεραμβελιωτάκη 2006β, 210-211.

²⁴⁹ Στο ίδιο, 208.

²⁵⁰ «Ἐκθεσις τῶν ἐργασιῶν τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου. Ἀπὸ 1 Ἰανουαρίου 1899 – 31 Δεκεμβρίου 1899», *ΔΧΑΕ*, περ. Α', Δ' (1904), 5.

προσπάθειες της ΧΑΕ για τη διάσωση των χριστιανικών μνημείων. Η εν λόγω μονή στην Πλάκα οικοδομήθηκε στα μέσα του 16ου αιώνα από την οσία Φιλοθέη, Αθηναία γόνο μιας από τις σημαντικότερες οικογένειες της περιοχής, αυτής των Μπενιζέλων. Ο ναός ανήκε στον τύπο της βασιλικής και σύμφωνα με τα ελάχιστα αρχαιολογικά κατάλοιπα, καθώς και την περιγραφή του Γάλλου Ιησουίτη προσκυνητή Père Babin, το εσωτερικό του ήταν ιδιαίτερα λαμπρό²⁵¹. Σύμφωνα με τον Γ. Λαμπάκη, ο ναός ήταν διακοσμημένος με τοιχογραφίες εξαιρετικής τέχνης²⁵², ενώ πολύτιμες μαρτυρίες για το εικονογραφικό του πρόγραμμα αποτελούν τα σχέδια του Γάλλου μελετητή Paul Durand²⁵³. Η μονή του Αγίου Ανδρέα εγκαταλείφθηκε κατά τα χρόνια της Επανάστασης και παρέμεινε ερειπωμένη έως τα τέλη του 19ου αιώνα. Μάλιστα, το 1836 ο Σπυρίδων Μπενιζέλος, ως εκλεγμένος επίτροπος της μονής, παραχώρησε τις εικόνες και τα σκεύη της στην Επισκοπή Αττικής, προκειμένου να τα προστατεύσει²⁵⁴. Όταν το 1891 αποφασίστηκε η ανέγερση στον χώρο του περιβόλου της του νέου μητροπολιτικού μεγάρου και των γραφείων της Ιεράς Συνόδου, η ΧΑΕ προσπάθησε να αποτρέψει την καταστροφή των τοιχογραφιών του καθολικού, καθώς και της τράπεζας της μονής. Οι εκκλήσεις όμως του διοικητικού συμβουλίου της Εταιρείας, κυρίως προς τον μητροπολίτη Αθηνών Γερμανό Καλλιγά, δεν εισακούστηκαν και οι τοιχογραφίες, εκτός από ένα μικρό τμήμα στην κόγχη του ναού, καταστράφηκαν, ενώ ελάχιστα τμήματα από αυτές αποτοιχίστηκαν από τη Γενική Εφορεία Αρχαιοτήτων, υπό την εποπτεία του Π. Καββαδία, και μεταφέρθηκαν στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο²⁵⁵, για να καταλήξουν αρκετά χρόνια αργότερα στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο²⁵⁶. Παράλληλα, καθώς η Εταιρεία δεν

²⁵¹ Ο Ρ. Babin, ο οποίος επισκέφθηκε τον ναό του του Αγίου Ανδρέα κατά το δεύτερο μισό του 17ου αιώνα, εξήρε τη λαμπρότητα του εσωτερικού του καθολικού και ιδιαίτερα των εικόνων του τέμπλου. Βλ. Ευγγόπουλος 1929, 108-110.

²⁵² Λαμπάκης 1894γ, 136-146.

²⁵³ Ο Ρ. Durand (1806-1882) επισκέφθηκε την Αθήνα τέσσερις φορές μεταξύ των ετών 1839 και 1864, οπότε και αποτύπωσε σχεδιαστικά πολλούς βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς ναούς της πόλης. Για το καθολικό του Αγίου Ανδρέα σώζονται 18 σχέδια του μελετητή, τα οποία καλύπτουν όλο σχεδόν το εικονογραφικό του πρόγραμμα. Βλ. Καλαντζοπούλου 2002, 28-35.

²⁵⁴ Από τις εικόνες της μονής που παραχώρησε ο Σπ. Μπενιζέλος στην Επισκοπή Αττικής διασώθηκαν ο ένθρονος Χριστός και η ένθρονη Παναγία του τέμπλου, έργα και οι δύο του Εμμανουήλ Τζάνε, ο οποίος τις φιλοτέχνησε το 1664, όταν ο ζωγράφος ζούσε στη Βενετία. Η επιλογή του Ε. Τζάνε έγινε από τον έμπορο Ιωάννη Σολδάκη, ο οποίος εκπροσωπούσε τα συμφέροντα της οικογένειας των Μπενιζέλων στη Βενετία. Βλ. Δημητρακόπουλος – Χρόνη 2013, 103-104. Οι εικόνες περιήλθαν στο Σχολείο των Τεχνών και κατόπιν, το 1890, στη ΧΑΕ, όπου και καταχωρήθηκαν στο ευρετήριο της Συλλογής της με αριθμούς ΧΑΕ 296 και 297 αντίστοιχα. Σήμερα φυλάσσονται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο (ΒΧΜ 1810, 1564), βλ. παραπάνω, σ. 46, σημ. 156, 157.

²⁵⁵ «Μονή τῆς Ὁσίας Φιλοθέης», *ΔΧΑΕ*, περ. Α΄, Β΄ (1894), 129-131.

²⁵⁶ Σήμερα φυλάσσονται στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο τέσσερα συνολικά σπαράγματα τοιχογραφιών της μονής. Τα δύο προέρχονται από το καθολικό και πιθανώς ανήκαν στον εκτεταμένο

κατάφερε να εμποδίσει την κατεδάφιση του ναού του Αγίου Ανδρέα, ο Γ. Λαμπάκης φρόντισε να αποτυπώσει φωτογραφικά το εσωτερικό του, ενώ ανέθεσε στον μηχανικό Ιωάννη Φιλίππιδη να εκπονήσει λεπτομερέστατο αρχιτεκτονικό σχέδιο της μονής (εικ. 16)²⁵⁷.

Αλλά και στην περίπτωση του ναού της Εκατονταφυλιανής στην Πάρο οι προσπάθειες του Γ. Λαμπάκη και της ΧΑΕ αποδείχθηκαν επίσης άκαρπες²⁵⁸. Το 1901 ο επίσκοπος Νάξου Γρηγόριος με επιστολή του προς τον Γ. Λαμπάκη τον πληροφορούσε για τον κίνδυνο κατάρρευσης του κιβωρίου του ναού²⁵⁹, ενώ παράλληλα ζητούσε τη μεσολάβηση της ΧΑΕ στο αρμόδιο Υπουργείο, προκειμένου να οριστεί ειδικός μηχανικός, ο οποίος θα εξέταζε το μνημείο και θα πρότεινε τα απαιτούμενα μέτρα για τη διάσωσή του. Η ανταπόκριση της Εταιρείας ήταν άμεση, καθώς με έγγραφό της προς το Υπουργείο των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως υπέδειξε την ανάγκη άμεσης επισκευής του κιβωρίου²⁶⁰. Και παρά το γεγονός ότι το Υπουργείο πληροφόρησε εγγράφως την Εταιρεία ότι απέστειλε στην Πάρο τον νομομηχανικό Κυκλάδων, ο οποίος υπέβαλε έκθεση των εργασιών που έπρεπε να εκτελεστούν και τον απαιτούμενο προϋπολογισμό²⁶¹, πέντε χρόνια μετά την πρώτη του επιστολή ο επίσκοπος Νάξου Γρηγόριος επανήλθε στο θέμα του κιβωρίου, καθώς προφανώς δεν είχε ακόμη επισκευαστεί.

Ανάλογη ήταν και η περίπτωση του ναού της Παρηγορήτισσας στην Άρτα, για τον οποίο το δημοτικό συμβούλιο της πόλης απέστειλε το 1905 μέσω του δημάρχου στην Εταιρεία ψήφισμα για τη διάσωσή του. Το ψήφισμα αυτό, σύμφωνα με το οποίο το μνημείο «λόγω σπουδαίων ρωγμών εν ταῖς πλευραῖς τῶν τοίχων καὶ λόγω ἄλλων

κύκλο σκηνῶν του βίου του αγίου Ανδρέα, που κοσμούσε τη ζώνη, επάνω από το υπέρθυρο του ναού. Από αυτά το ένα (BXM 1746) απεικονίζει τη Συνάντηση Χριστού με τον Πρόδρομο, ενώ το άλλο (BXM 21502) αποτελεί τμήμα από την Εμφάνιση του Χριστού στη Λίμνη της Τιβεριάδας. Οι δύο αυτές σκηνές πλαισιώναν την παράσταση της Σταύρωσης του αγίου και βρίσκονταν σε κόγχη επάνω από τη θύρα του ναού. Από την τράπεζα της μονής διασώθηκε σπάραγμα, στρογγυλού σχήματος, στο οποίο εικονίζεται σε προτομή η αγία Αικατερίνη (BXM 1747), καθώς και ένα ακόμη με την κεφαλή αταύτιστης αγίας (BXM 21501). Ο Γ. Λαμπάκης (1894γ, 136-146), σύμφωνα με τις γνώσεις της εποχής, είχε χρονολογήσει τις τοιχογραφίες της μονής στον 15ο αιώνα, σήμερα όμως τοποθετούνται στον 16ο αιώνα, βλ. Garidis 1989, 249.

²⁵⁷ Οι φωτογραφίες του ναού του Αγίου Ανδρέα, καθώς και το αρχιτεκτονικό σχέδιο της μονής καταχωρήθηκαν το έτος 1893 στο βιβλίο εισαγωγής του Μουσείου της ΧΑΕ, με αριθμούς ευρετηρίου ΧΑΕ 1792- 1796 και ΧΑΕ 1847 αντίστοιχα. Το εν λόγω σχέδιο της Συλλογής της ΧΑΕ δημοσίευσε ο Α. Ξυγγόπουλος, 1929, 108.

²⁵⁸ Μεραμβελιωτάκη 2006β, 210.

²⁵⁹ Για το κιβώριο της Εκατονταφυλιανής, βλ. Μητσάνη 1997, 319-334.

²⁶⁰ «Ἐκθεσις τῶν ἐργασιῶν τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου. Ἀπὸ 1 Ἰανουαρίου ἕως 31 Δεκεμβρίου 1902» ΔΧΑΕ, περ. Α', Ε' (1905), 4.

²⁶¹ Επιστολή του Υπουργού των Εκκλησιαστικών, 12 Ιανουαρίου 1902. Ιστορικά και Φωτογραφικά Αρχεία ΒΧΜ, Αρχείο ΧΑΕ. Πρβλ. Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 214, αρ. και εικ. 237 (Ε. Μεραμβελιωτάκη).

οικοδομικῶν σπουδαίων ἐλαττωμάτων» κινδύνευε να καταπέσει²⁶², στάλθηκε ταυτόχρονα στη Βουλή των Ελλήνων, στη βασίλισσα Όλγα και στον διάδοχο, καθώς και στους υπουργούς Εσωτερικών και Παιδείας και Εκκλησιαστικών. Ενδιαφέρον για το μνημείο εκδήλωσε επίσης και ο τότε πρωθυπουργός Θεόδωρος Δηλιγιάννης, ο οποίος έδωσε εντολή να αποσταλεί μηχανικός προκειμένου να φροντίσει για την επισκευή του, ενώ παράλληλα ζήτησε την έγκριση του Π. Καββαδία για τις προτεινόμενες αναστηλωτικές εργασίες στον ναό. Ωστόσο, όταν λίγο αργότερα κατά το ίδιο έτος, ο Π. Καββαδίας επισκέφθηκε το μνημείο και έκανε επιτόπια έρευνα, έκρινε ότι ο ναός δεν διέτρεχε κίνδυνο άμεσης καταστροφής²⁶³.

Η μετάβαση του Γ. Λαμπάκη, μετά από έγγραφη εντολή του Υπουργείου Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως, τον Αύγουστο του 1902 στις Σέρρες, προκειμένου να φροντίσει «περὶ τοῦ ἐκεῖ ἐν τῷ Μητροπολιτικῷ ναῷ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων ὑπάρχοντος καὶ κινδυνεύοντος χριστιανικοῦ ψηφοθετήματος»²⁶⁴, αποτελεί μία από τις ελάχιστες περιπτώσεις που η ΧΑΕ φαίνεται να αναγνωρίζεται από το Κράτος ως αρμόδια για τη συντήρηση βυζαντινῶν μνημείων. Ο Γ. Λαμπάκης φρόντισε για τη στερέωση και τον καθαρισμό του ψηφιδωτού της «Κοινωνίας των Αποστόλων»²⁶⁵, το οποίο κοσμούσε τον ημικύλινδρο της αψίδας του Βήματος του Μητροπολιτικού ναού των Αγίων Θεοδώρων, αναθέτοντας τις εργασίες σε έμπειρο τεχνίτη από τη Σικελία, ενώ παράλληλα τεκμηρίωσε φωτογραφικά την παράσταση (εικ. 17)²⁶⁶. Στην περίπτωση μάλιστα της Μητρόπολης Σερρών οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν «δαπάνη τῆς Ἑταιρείας».

Παρά τις έντονες προσπάθειες των μελών της και ιδιαίτερα του Γ. Λαμπάκη, η ΧΑΕ δεν αναγνωρίστηκε ποτέ από το Κράτος ως ο επίσημος αρμόδιος φορέας για τη διάσωση των μεσαιωνικῶν μνημείων. Η σύσταση επιτροπῶν εμπειρογνομῶνων, οι οποίες συνήθως αποτελούνταν από επιφανή μέλη της, και η υποβολή γνωμοδοτικῶν

²⁶² Ψήφισμα, 31 Μαΐου 1905, Ιστορικά και Φωτογραφικά Αρχεῖα ΒΧΜ, Αρχεῖο ΧΑΕ. Πρβλ. στο ἴδιο, 215, αρ. και εικ. 239 (Ε. Μεραμβελιωτάκη).

²⁶³ Μεραμβελιωτάκη 2006β, 211.

²⁶⁴ «Ἐκθεσις τῶν ἐργασιῶν τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου. Ἀπὸ 1 Ἰανουαρίου ἕως 31 Δεκεμβρίου 1902» ΔΧΑΕ, περ. Α', Ε' (1905), 4.

²⁶⁵ Στρατή 1986, 88-102. Μαντάς 2001, 255-256. Drandaki – Papanikola-Bakirtzi – Tourta 2013, 126-127, αρ. και εικ. 47 (St. Dadaki). Kalavrezou 2013, 219-223.

²⁶⁶ Πρόκειται για τις φωτογραφίες με αριθμούς ευρετηρίου ΧΑΕ 3363-3372. Η φωτογραφική τεκμηρίωση της παράστασης, αποτελεί πολύτιμη μαρτυρία, καθώς, μετά την καταστροφή του ναού το 1913, διασώθηκε μόνο η μορφή του απόστολου Ανδρέα, που σήμερα εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σερρών. Παράλληλα ο Γ. Λαμπάκης κατέγραψε και αποτύπωσε φωτογραφικά και άλλα χριστιανικά μνημεία των Σερρών, καθώς και την παρακείμενη μονή του Τιμίου Προδρόμου. Βλ. Λαμπάκης 1905γ, 43-84.

εκθέσεων για την κατάσταση των χριστιανικών μνημείων αποτελούσε σταθερή τακτική της Εταιρείας και σχετίζεται άμεσα και με την επιθυμία να αναλάβει ως μόνη αρμόδια το έργο της προστασίας τους, παρά το γεγονός ότι –σε αντίθεση με την εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία– δεν διέθετε τους οικονομικούς πόρους που απαιτούνταν για ένα τέτοιο εγχείρημα. Ωστόσο, η μεταστροφή του κρατικού ενδιαφέροντος, αλλά και της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας προς τα χριστιανικά μνημεία από τα τέλη του 19ου αιώνα, σχετίζεται άμεσα και με τη συνολική δράση και κινητοποίηση της ΧΑΕ για τη μελέτη και την προστασία τους.

II. 1. ΟΙ ΠΕΡΙΗΓΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΛΑΜΠΑΚΗ

Κατά την περίοδο των ετών 1891-1909²⁶⁷ ο Γ. Λαμπάκης πραγματοποίησε σειρά περιηγήσεων στην Ελλάδα και σε περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όπου άνθησε ο βυζαντινός πολιτισμός, καθώς και σε άλλα κέντρα του ελληνικού και χριστιανικού κόσμου²⁶⁸. Οι περιηγήσεις αυτές υπήρξαν θεμελιώδεις για τη συλλεκτική δράση του και κυρίως για την καταγραφική και φωτογραφική τεκμηρίωση των χριστιανικών αρχαιοτήτων, όπως και ο ίδιος με γλαφυρό τρόπο σημειώνει: «Ὡς τις μύρμηξ ζητῶν κόκκον, οὕτως ἀνὰ πάσας τὰς διευθύνσεις τοῦ ὀρίζοντος περιφερόμεθα, καὶ πανταχοῦ τρέχομεν, ὅπως ἔστω καὶ τμημα κόκκου τῆς ἐπιστήμης εἰς τὸ Μουσεῖον ἡμῶν εἰσενέγκωμεν. Καὶ τί μὲν ὑφιστάμεθα ἀνὰ τὰ ὄρη καὶ τὰς ἐρήμους τρέχοντες, φόρτον τὴν φωτογραφικὴν μηχανὴν ἡμῶν καὶ τὴν τροφὴν ἡμῶν περιφέροντες, οὔτε λέγεται οὔτε εὐκόλως περιγράφεται...»²⁶⁹.

Ο Γ. Λαμπάκης ταξίδευε κάθε χρόνο²⁷⁰, συνήθως τους θερινούς μήνες, ενώ από το 1905 συνοδοιπόρος του ήταν η σύζυγός του. Πολλές από τις περιηγήσεις του χρηματοδοτούνταν από τη βασίλισσα Όλγα, καθώς σε αρκετές περιπτώσεις σχετίζονταν με την πολυσχιδή δράση της, αλλά και από την ίδια τη ΧΑΕ²⁷¹. Μερικοί από τους πιο σημαντικούς προορισμούς των περιουσιών του ήταν τα Μετέωρα το 1894, η Ιταλία το 1900, η Θεσσαλονίκη, η Βέροια και το Άγιον Όρος το 1901, η Μακεδονία, η Θράκη και η Κωνσταντινούπολη το 1902, οι Κυκλάδες το 1904, οι Άγιοι Τόποι το 1905, η Μικρά Ασία το 1906 και το 1907. Ωστόσο, ο κατάλογος των τόπων που επισκέφθηκε, καθώς και των μονών και των μνημείων που εξέτασε είναι εκτενέστατος. Ο ίδιος κατά τον απολογισμό του έργου του το 1904, με αφορμή την εικοσαετηρίδα της ΧΑΕ, αναφέρει: «Ἦδη δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἐξητάσαμεν

²⁶⁷ Το χρονικό αυτό διάστημα αντιστοιχεί στις καταγεγραμμένες από τον ίδιο τον Γ. Λαμπάκη περιηγήσεις του στο *Δελτίον* της ΧΑΕ. Ωστόσο οι περιηγήσεις για τη μελέτη των χριστιανικών μνημείων πιθανόν να είχαν ξεκινήσει από την εποχή που εκπονούσε τη διατριβή του με θέμα τις χριστιανικές αρχαιοτήτες της Αττικής, ενώ, όπως προκύπτει από τη σωζόμενη αλληλογραφία του στο Αρχείο Οικογένειας Λαμπάκη, πιθανόν συνεχίστηκαν και το 1910. Πρβλ. Πάλλης 2016, 302.

²⁶⁸ Μπορμπουδάκη 2006β, 179-180. Χόρτη 2007, 10-13.

²⁶⁹ Λαμπάκης 1894α, 6.

²⁷⁰ Μοναδική εξαίρεση ήταν το έτος 1897 λόγω του ελληνοτουρκικού πολέμου, καθώς όπως χαρακτηριστικά αναφέρει: «ἐφροντίσαμεν μᾶλλον ὅπως χορτάσωμεν τὰ πεινῶντα καὶ ἀνὰ τὰ ὄρη γυμνητεύοντα τέκνα τῶν προσφύγων, ἢ ὅπως ταξιδεύοντες σπουδάσωμεν τὰς προσφιλεῖς ἡμῖν Χριστιανικὰς Ἀρχαιοτήτας. Βλ. Λαμπάκης 1903δ, 53.

²⁷¹ Μπορμπουδάκη 2006β, 180.

ἅπασαν σχεδὸν τὴν καθόλου Χριστιανικὴν Ἑλλάδα, ὡς ἐμφαίνεται ἐκ τῆς κατ' ἀλφάβητον συστηματοποιήσεως τῶν διαφορῶν μερῶν, ἅτινα ἡμεῖς αὐτοί, κατὰ τὸ ὑπερικοσαετὲς τοῦτο διάστημα ἐπεσκέφθημεν, τῶν ἱερῶν Μονῶν, τῶν ἐρειπίων καὶ ναῶν, οὓς ἡμεῖς αὐτοὶ περιεγράψαμεν, καταμετρήσαμεν, ἐφωτογραφήσαμεν καὶ τὰς διαφορῶν αὐτῶν ἐπιγραφάς, εἴτε ἐπὶ μαρμάρων εἴτε ἐπὶ ἱερῶν σκευῶν, εἴτε ἐπὶ ἀμφίων, εἴτε δι' ἀκίδος, εἴτε ἐν βιβλίοις ὡς χρονογραφικὰ σημειώματα, ἰδίᾳ χειρὶ ἀντεγράψαμεν»²⁷².

Στις ετήσιες εκθέσεις του προς τη γενική συνέλευση της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, τις οποίες δημοσίευε στο *Δελτίον* της Εταιρείας, παρουσίαζε τις κατά τόπους περιοδείες του, ενίοτε συνοπτικά και συνηθέστερα εκτενώς. Ἐτσι, δημοσίευε στο *Δελτίον* της ΧΑΕ τις επιστημονικές παρατηρήσεις του για τα μνημεία που εξέταζε, πλήθος επιγραφῶν, αρχιτεκτονικές κατόψεις και φωτογραφίες, αλλά και κάθε είδους πληροφορία που σχετιζόταν με τις ταξιδιωτικές του εμπειρίες και εντυπώσεις²⁷³. Για τις εκθέσεις του στους εταίρους της ΧΑΕ, για τη σύνταξη των λεπτομερῶν περιγραφῶν των περιοδειῶν του στα ἐκάστοτε *Δελτία* της ΧΑΕ, καθώς και για τις λοιπές επιστημονικές δημοσιεύσεις του βασίστηκε στα ταξιδιωτικά ημερολόγια του²⁷⁴ και στις ποικίλες σημειώσεις που κρατούσε κατὰ τὴ διάρκεια των περιηγήσεών του²⁷⁵. Παράλληλα, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ προσωπικὸ του ἀρχεῖο, ἀρχειοθετοῦσε με ἐπιμέλεια τις σημειώσεις του ἀνά μνημεῖο, ἐνῶ ἀντέγραφε σε ξεχωριστὰ τεύχη τις ἐπιγραφές που εἶχε καταγράψει χωρίζοντάς τες στις ἀκόλουθες κατηγορίες: Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαί, Ἐπιγραφαὶ δι' ἀκίδος, Ἐπιγραφαὶ εἰκόνων καὶ τῶν ἐφ' ὕγραϊς διακοσμήσεων, Ἐπιγραφαὶ κειμηλίων,

²⁷² Λαμπάκης 1906γ, 4.

²⁷³ Για τὸ σύνολο των σχετικῶν με τις περιηγήσεις του δημοσιεύσεων του Γ. Λαμπάκη στο *Δελτίον* της ΧΑΕ, βλ. Λαμπάκης 1892β, 95-113. Λαμπάκης 1894α, 6-31. Λαμπάκης 1894β, 34-58. Λαμπάκης 1903α, 8-11. Λαμπάκης 1903β, 20-31. Λαμπάκης 1903γ, 38-49. Λαμπάκης 1903ε, 64-110. Λαμπάκης 1904α, 9-17. Λαμπάκης 1904β, 29-66. Λαμπάκης 1904γ, 74-84. Λαμπάκης 1905α, 8-10. Λαμπάκης 1905β, 19. Λαμπάκης 1905γ, 29-88. Λαμπάκης 1906α, 10-14. Λαμπάκης 1906β, 22-48. Λαμπάκης 1906δ, 16-25. Λαμπάκης 1906ζ, 96. Λαμπάκης 1908α, 3-41. Λαμπάκης 1908β, 80. Λαμπάκης 1910α, 101. Λαμπάκης 1910β, 103. Λαμπάκης 1911, 3-52.

²⁷⁴ Ἐχουν διασωθεῖ και φυλάσσονται στο Ἀρχεῖο Οικογένειας Λαμπάκη 74 ταξιδιωτικά ημερολόγια του Γ. Λαμπάκη, με ἀριθμηση 209-283. Πρόκειται για σχετικά μικρά ἀλλὰ πολυσέλιδα σημειωματάρια, τα οποία ἐκτὸς ἀπὸ τις σημειώσεις του περιηγητῆ περιλαμβάνουν ἐπιγραφές, σχέδια και κατόψεις μνημείων. Η μελέτη τους ὡστόσο εἶναι ἀρκετὰ δύσκολη, καθώς περιέχουν διάσπαρτες, και ὄχι πάντα ευανάγνωστες, σημειώσεις, χωρίς να καθίσταται πάντα σαφές σε ποιο μνημεῖο ἢ ἀντικείμενο ἀναφέρονται.

²⁷⁵ Ο Γ. Λαμπάκης ἀντιστοίχισε τις πόλεις, τις μονές και τους τόπους τους οποίους ἐπισκέφθηκε και ἐξέτασε με τα, ἀριθμημένα ἀπὸ τον ἴδιο, ταξιδιωτικά του ημερολόγια. Τον, ἀλφαβητικὸ κατὰ τόπους, κατάλογο αὐτὸν δημοσίευσε στο *Δελτίον* της Εταιρείας. Βλ. Λαμπάκης 1906στ, 87-93.

Ἐπιτύμβιοι χριστιανικαὶ ἐπιγραφαί, Αἱ ἐν τῷ Μουσεῖῳ τοῦ Παλέρμου χριστιανικαὶ ἐπιγραφαί²⁷⁶.

Αντίστοιχα, με την ἴδια ἐπιμέλεια καὶ συνέπεια, κατέγραφε στο βιβλίον εἰσαγωγῆς τοῦ Μουσείου τῆς ΧΑΕ τὰ πολυάριθμα ἀντικείμενα ποὺ συνέλεγε, ἐνὸς τεκμηρίωνε με σχολαστικότητα τὴν προέλευση καὶ τὸν τρόπο ἀπόκτησής τους. Ὁ Γ. Λαμπάκης κατέθετε στο Μουσεῖο τῆς Εταιρείας καὶ τὶς φωτογραφίες ποὺ συγκέντρωνε κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ταξιδιῶν του. Κάποιες ἀπὸ αὐτὲς προέρχονταν ἀπὸ ἀγορὲς ἢ δωρεές, ἐνῶ οἱ περισσότερες ελήφθησαν ἀπὸ τὸν ἴδιο, ὁ ὁποῖος χρησιμοποίησε τὴ φωτογραφία ὡς μέσο ἀξιόπιστης τεκμηρίωσης καὶ ταυτόχρονα ὡς μέσο καλλιτεχνικῆς ἐκφράσεως. Πρωτοπόρος τῆς φωτογραφικῆς τεκμηρίωσης, ἀπαθανάτισε τὰ χριστιανικὰ μνημεῖα με ἐπιστημονικὴ σχολαστικότητα, λογιεσύνη, ρομαντισμὸ καὶ κυρίως εὐλάβεια. Συχνὰ ὁ φακὸς του ξέφευγε ἀπὸ τὰ μνημεῖα καὶ ἀποτύπωνε μπροστὰ σε αὐτὰ σκηνές καὶ πρόσωπα τῆς καθημερινότητος με μιὰ ἐμπνευσμένη σκηνογραφικὴ ἀντίληψη. Προέκυψε ἔτσι ἓνα πολύτιμο φωτογραφικὸ ἀρχεῖο, παλαιοχριστιανικῶν, βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν μνημείων, με ἐξαιρετικῆς ποιότητος λήψεις, χρονολογημένες καὶ σχολιασμένες ἀπὸ τὸν ἴδιο, τὸ ὁποῖο ἐπιπλέον προσφέρει μιὰ ολοζώντανη εἰκόνα τοῦ κοινωνικοῦ βίου στο γύρισμα τοῦ 19οῦ αἰῶνα²⁷⁷.

Ἡ ἐπιστημονικὴ, συλλεκτικὴ καὶ περιηγητικὴ δραστηριότητα τοῦ Γ. Λαμπάκη σε περιοχές τοῦ ἐυρύτερου βαλκανικοῦ καὶ μικρασιατικοῦ χώρου ποὺ υπάγονταν στὴν Ὀθωμανικὴ Αυτοκρατορία, με τὴ στήριξη μάλιστα τῆς βασίλισσας Ὀλγας καὶ τοῦ παλατιοῦ σε ὀρισμένες περιπτώσεις, πιθανόν νὰ μὴν ἦταν ἀσχετὴ με τὶς πολιτικὲς ἐξελίξεις καὶ κυρίως με τὶς ἰδεολογικὲς ζυμώσεις τῆς ἐποχῆς. Στὸ πλαίσιο αὐτό, ἡ σύνδεση τῶν χριστιανικῶν μνημείων τῆς σύγχρονης ἐλληνικῆς ἐπικράτειας καὶ τῆς Ανατολῆς με τὸ παρελθόν τῶν Ἑλλήνων, τὴν ὁποία ἐνίσχυε καὶ ὁ Γ. Λαμπάκης με τὴ συνολικὴ του δράση, ἐξυπηρετοῦσε τὸ ἔθνος στὸν προσδιορισμὸ τῆς ταυτότητάς του καὶ τὸ Κράτος στὶς διεκδικήσεις του, καθὼς αὐτὲς θὰ ἀποκτούσαν καὶ ἱστορικὴ νομιμότητα μέσω τῆς προβολῆς καὶ τῆς μελέτης τοῦ παρελθόντος²⁷⁸.

²⁷⁶ Για τὸ ἀρχεῖο ἐπιγραφῶν τοῦ Γ. Λαμπάκη, τὸ ὁποῖο φυλάσσεται στο Ἀρχεῖο Οικογένειας Λαμπάκη, βλ. Τσιμπούκης 2020, 681-694.

²⁷⁷ Χόρτη 2007, 13-15.

²⁷⁸ Κωνσταντῖος 2009, 34-35.

Μονή Δουσίκου

Στις 23 Σεπτεμβρίου του 1895 ο Γ. Λαμπάκης επισκέφθηκε τη μονή Δουσίκου, όπου αντέγραψε πλήθος επιγραφών, μελέτησε «πολλά ἐπὶ μεμβράνης λειτουργικά εἰλητάρια», ενώ το ενδιαφέρον του στράφηκε κυρίως στα τεκμήρια που σχετίζονταν με τον άγιο Βησσαρίωνα Λαρίσης²⁷⁹. Μάλιστα, έπεισε τους μοναχούς να του παραχωρήσουν για το Μουσείο της ΧΑΕ εικόνα, η οποία αποτελεί μία από τις παλαιότερες απεικονίσεις του αγίου Βησσαρίωνα, κτήτορα της μονής και ιδιαίτερα τιμώμενου στη Θεσσαλία. Η εικόνα, με αριθμό ευρετηρίου ΧΑΕ 2122 (BXM 11264) (εικ. 18)²⁸⁰, ζωγραφίστηκε περί το 1592 στη Μόσχα από Ρώσο ζωγράφο κατά παραγγελία του επισκόπου Ελασσόνας Αρσενίου, ο οποίος πιθανότατα υπαγόρευσε και την εικονογραφία της και στη συνέχεια την απέστειλε ως ευλογία στη μονή Δουσίκου, όπου νέος είχε μονάσει. Το κέντρο της εικόνας καταλαμβάνει η ένθρονη Θεοτόκος, αριστερά της εικονίζεται ο άγιος Βησσαρίων και δεξιά της ο διάδοχός του στον μητροπολιτικό θρόνο της Λάρισας Νεόφυτος, ενώ σε μικρότερη κλίμακα στο κάτω μέρος δέονται ο ίδιος ο Αρσένιος και ο επίσκοπος Σταγών, Ιωάσαφ. Η εικόνα είναι εξαιρετικής τέχνης, ενώ όπως προκύπτει από τη θεματογραφία της πρόκειται για προσπάθεια καθιέρωσης των δύο μητροπολιτών της Λάρισας ως αγίων, χωρίς ωστόσο αυτό να επιτευχθεί και για τον Νεόφυτο.

Στη μονή, εκτός από την εικόνα, φυλάσσονταν τα άμφια του αγίου Βησσαρίωνα, καθώς και έγγραφα που σχετίζονταν με αυτόν. Ο Γ. Λαμπάκης φωτογράφησε κάποια από τα έγγραφα αυτά, αλλά και ένα πολυσταύριο φελόνιο του τοπικού αγίου αφού ζήτησε από έναν μοναχό να το ενδυθεί. Τη φωτογραφία κατέγραψε στο ευρετήριο της Συλλογής της ΧΑΕ με αριθμό ΧΑΕ 2155, ενώ με τον αριθμό ΧΑΕ 2123²⁸¹ καταχώρησε τεμάχιο υφάσματος από ένα δεύτερο φελόνιο του αγίου Βησσαρίωνα, το οποίο οι μοναχοί έκοβαν μικρά κομμάτια και τα έδιναν στους προσκυνητές ως ευλογία. Μάλιστα, για να τεκμηριώσει καλύτερα την αυθεντικότητα και την ιερή προέλευση του τεμαχίου αυτού, ζήτησε από το ηγουμενοσυμβούλιο και έλαβε λίγους μήνες αργότερα έγγραφη πιστοποίηση ότι το ύφασμα προέρχεται από το γνήσιο άμφιο²⁸².

²⁷⁹ Λαμπάκης 1903β, 27-30.

²⁸⁰ Λαμπάκης 1908γ, 72-73. Σωτηρίου 1924β, 81. Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 182-183, αρ. και εικ. 134.1 (Ο. Γκράτζιου). Boycheva 2015, εικ. 12.

²⁸¹ Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 183, αρ. και εικ. 135.1 (Ο. Γκράτζιου).

²⁸² Στο ίδιο, 183-184, αρ. και εικ. 131 (Ο. Γκράτζιου).

Η συνολική δωρεά της μονής Δουσίκου στο Μουσείο της ΧΑΕ καταχωρήθηκε στο ευρετήριο της Συλλογής του με αριθμούς ΧΑΕ 2119-2136²⁸³. Από τη δωρεά αυτή αξίζει επίσης να αναφερθούν το περγαμινό ειλητό του 13ου αιώνα, με αριθμό ευρετηρίου ΧΑΕ 2119 (ΒΧΜ 1047)²⁸⁴, το οποίο περιέχει τη Λειτουργία του Μεγάλου Βασιλείου, καθώς και το ειλητό της Λειτουργίας του Ιωάννου του Χρυσοστόμου, με αριθμό ευρετηρίου ΧΑΕ 2120 (ΒΧΜ 1045)²⁸⁵.

Θεσσαλονίκη - Βέροια - Άγιο Όρος

Τον Αύγουστο του 1901 ο Γ. Λαμπάκης επισκέφθηκε τη Θεσσαλονίκη, τη Βέροια και το Άγιο Όρος, συνδέοντας την περιοδεία του αυτή με ένα είδος περιηγητικού προσκυνήματος στα βήματα του Αποστόλου Παύλου.

Στις 7 Αυγούστου ο περιηγητής με συνοδοιπόρο τον αρχιμανδρίτη Ελευθέριο Καστήρησιο αναχώρησαν από τον Πειραιά με το ατμόπλοιο «Πηνειός» για τη Θεσσαλονίκη, όπου έφτασαν στις 9 του μηνός και παρέμειναν μέχρι τον Δεκαπενταύγουστο²⁸⁶. Όπως ο ίδιος αναφέρει, εξέτασε «πᾶσαν τὴν Χριστιανικὴν Ἀρχαιολογίαν τοῦ τόπου πρὸ παντὸς τὸν τόπον ὅπου ἡ ἐπιτόπιος παράδοσις ἀναφέρει ὅτι ἐκήρυξεν ὁ Ἀπόστολος Παῦλος» και «πάντας τοὺς ἀρχαίους ναοὺς»²⁸⁷, και κυρίως τον Άγιο Δημήτριο (εικ. 19), τον Άγιο Γεώργιο, τους Αγίους Αποστόλους και την Αγία Σοφία, ενώ παράλληλα κατέγραψε πλήθος χριστιανικών επιγραφών. Μάλιστα, καθώς η περιγραφή της εν λόγω περιοδείας του στο *Δελτίον* ήταν σχετικά σύντομη, τις επιστημονικές παρατηρήσεις του και την αναλυτική παρουσίαση των σημαντικότερων μνημείων της πόλης δημοσίευσε και σε επόμενο *Δελτίον* της ΧΑΕ²⁸⁸. Την επίσκεψή του στη Θεσσαλονίκη τεκμηρίωσε φωτογραφικά και τις λήψεις κατέγραψε στις 29 Δεκεμβρίου του 1901 στο βιβλίο εισαγωγής του Μουσείου

²⁸³ Λαμπάκης 1903β, 32.

²⁸⁴ Βέης 1906, 56. Το περγαμινό χειρόγραφο της Λειτουργίας του Μεγάλου Βασιλείου εκτίθεται σήμερα στη Μόνιμη Έκθεση των Συλλογών του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου στην ενότητα «Λατρεία και Τέχνη». Για λόγους συντήρησης εναλλάσσεται στην Έκθεση με το προαναφερθέν ειλητό της Λειτουργίας του Ιωάννου του Χρυσοστόμου, το οποίο επίσης προέρχεται από τη δωρεά της μονής Δουσίκου στη ΧΑΕ.

²⁸⁵ Το ειλητό αποτελείται από δέκα κολλήματα και χρονολογείται στον 12ο αιώνα. Ωστόσο, τα δύο πρώτα κολλήματα χρονολογούνται μάλλον κατά τον 13ο αιώνα, καθώς έχουν γραφεί σε λευκότερη περγαμινή και με πιο μαύρο μελάνι. Βέης 1906, 55-56. Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 182, αρ. και εικ. 133.1 (Α. Λαζαρίδου).

²⁸⁶ Λαμπάκης 1904γ, 76-79.

²⁸⁷ Στο ίδιο, 77.

²⁸⁸ Λαμπάκης 1905γ, 29-41.

της ΧΑΕ ως «συλλογή φωτογραφιών Θεσσαλονίκης» με αριθμούς ευρετηρίου ΧΑΕ 3113-3147²⁸⁹. Το φωτογραφικό υλικό που κατάφερε να συγκεντρώσει ο Γ. Λαμπάκης από τη Θεσσαλονίκη είναι πολύτιμο, καθώς μας προσφέρει όψεις των μνημείων και της πόλης πριν από την απελευθέρωσή της το 1912. Οι φωτογραφίες αυτές αποτελούν μέγιστη απόδειξη της συμβολής του στην τεκμηρίωση των βυζαντινών μνημείων και πολύτιμο εργαλείο της έρευνας έως σήμερα. Χαρακτηριστικά αναφέρονται αυτές των ψηφιδωτών του Αγίου Γεωργίου, «πρὸ τῆς ἐπιδιορθώσεως» και «μετὰ τὴν ἐπιδιόρθωσιν»²⁹⁰, με αριθμούς ευρετηρίου ΧΑΕ 3132 (εικ. 20) και ΧΑΕ 3144 αντίστοιχα, καθώς όπως σημειώνει «τὰ ψηφοθετήματα ταῦτα ἐν ἀθλίᾳ καταστάσει διατελοῦντα ἐπεδιορθώθησαν τῷ 1889»²⁹¹, ή εκείνες του εξωτερικού και του εσωτερικού του ναού της Αγίας Σοφίας «πρὸ τῆς πυρκαϊᾶς» του 1890²⁹², με αριθμούς ευρετηρίου ΧΑΕ 3129 και ΧΑΕ 3115.

Στις 15 Αυγούστου ο Γ. Λαμπάκης αναχώρησε σιδηροδρομικώς από τη Θεσσαλονίκη για τη Βέροια, «ἔκτιν ταύτην ἐν Μακεδονίᾳ πόλιν, ἣν ἀπὸ Θεσσαλονίκης ὁ Παῦλος νύκτωρ διωκόμενος κατέλαβεν»²⁹³. Ὅπως ο ἴδιος αναφέρει, επισκέφθηκε και μελέτησε και τις 50 περίπου εκκλησίες και παρεκκλήσια της πόλης, ενώ ἔδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον ερειπωμένο βυζαντινό ναό του Αγίου Νικολάου του Φραντζή²⁹⁴, ο οποίος επρόκειτο να κατεδαφιστεί, προκειμένου να κτιστεί στη θέση του σχολεῖο. Ο Γ. Λαμπάκης φωτογράφησε τον ανατολικό τοῖχο του ναού, τον οποίο χαρακτήρισε «ἔξοχον ἀληθῶς μνημεῖον ἀρχιτεκτονικῆς κεραμοπλαστικῆς τέχνης», με την ἐλπίδα ὅτι θα διασωθεῖ «ἀπὸ τῆς ἀνεπανορθώτου αὐτοῦ καταστροφῆς»²⁹⁵. Η φωτογραφία του, με ἀριθμὸ ευρετηρίου ΧΑΕ 3151 (εικ. 21), ἀποτελεῖ σπάνια μαρτυρία για τον ναό του 14ου αἰῶνα²⁹⁶, ο οποίος τελικὰ κατεδαφίστηκε μερικά χρόνια ἀργότερα. Επιπλέον, ἀπὸ τὴν ἐπίσκεψη του Γ.

²⁸⁹ Στο ευρετήριο της Συλλογῆς της ΧΑΕ ὑπάρχουν τόσο παλαιότερες ὅσο και μεταγενέστερες καταγραφές φωτογραφιῶν της Θεσσαλονίκης, οἱ ὁποῖες προφανῶς δεν σχετίζονται με τὴν ἐπίσκεψη του Γ. Λαμπάκη στὴν πόλη το 1901.

²⁹⁰ Λαμπάκης 1905γ, 31.

²⁹¹ Στο ἴδιο, 30. Πρόκειται για τὶς ἐπεμβάσεις στο ἀνατολικὸ διάχωρο τῆς τρίτης ζώνης του διακόσμου του θόλου, ὅπου τὰ κατεστραμμένα τμήματα του ψηφιδωτοῦ συμπληρώθηκαν με ελαιογραφία του Ἰταλοῦ ζωγράφου S. Rossi το 1889, βλ. Χρυσάφη 2012, 55.

²⁹² Ο Γ. Λαμπάκης ἀναφέρει τὴν πυρκαγιά και στὴ δημοσίευσή του για τὸ μνημεῖο, καθώς σημειώνει ὅτι «τῷ δὲ 1890 δεινῶς κατεστράφη ἐκ τῆς ἐνσκηψάσης μεγάλης πυρκαϊᾶς». Λαμπάκης 1905γ, 34.

²⁹³ Λαμπάκης 1904γ, 79.

²⁹⁴ Για τὸν ναό, βλ. Παπαζώτος 1994, 214-215. Ανδρούδης 2007, 273-278.

²⁹⁵ Το μνημεῖο εἶχε ὑποστεί σοβαρὲς ζημιές ἀπὸ μεγάλη πυρκαγιά που ἐπληξε τὴ Βέροια το 1862, οἱ ὁποῖες ὠστόσο, σύμφωνα με τὴν ἐκτίμησή του Γ. Λαμπάκη, θα μπορούσαν να ἀποκατασταθοῦν, βλ. Ανδρούδης 2007, 273-274.

²⁹⁶ Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ φωτογραφία του Γ. Λαμπάκη, ναός ἦταν μονόχωρη ξυλόστεγη βασιλική με μεγάλη τρίπλευρη ἀψίδα ἱεροῦ με πλούσιο κεραμοπλαστικὸ διάκοσμο. Στο ἴδιο, 274.

Λαμπάκη στη Βέροια το Χριστιανικό Αρχαιολογικό Μουσείο εμπλουτίστηκε με 77 αντικείμενα εκκλησιαστικής χρήσης (σταυρούς, κηροψάλιδα, λόγχες, δίσκους αντιδώρου, στέφανα γάμου, μυροθήκες κλπ), τα οποία καταχωρήθηκαν στο ευρετήριο της Συλλογής του με αριθμούς ΧΑΕ 2893-2969 ως δωρεά της ορθόδοξης κοινότητας της πόλης.

Στις 19 Αυγούστου αναχώρησε από τη Βέροια για τον επόμενο σταθμό της περιήγησής του, το Άγιο Όρος. Η άφιξή του στο επίνειο του Όρους, Δάφνη, συνέπεσε με τις εκεί εορταστικές εκδηλώσεις της επετείου της ανόδου του Σουλτάνου στον θρόνο. Το πρωί της 21ης Αυγούστου, «μετὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Καϊμακάμη, τοῦ μόνου ἐν Ἁγίῳ Ὄρει ἀντιπροσώπου τῆς Α.Μ. τοῦ Σουλτάνου», μετέβη στην Ιερά Σύνοδο του Πρωτάτου, όπου, μετά από μία σύντομη εισαγωγή για τις σπουδές της χριστιανικής αρχαιολογίας, ανέπτυξε τον σκοπό της αφιξέως του στο Όρος. Στη σχετικά σύντομη δημοσίευση της περιήγησής του²⁹⁷ οι επιστημονικές παρατηρήσεις είναι ελάχιστες, ενώ την περιγραφή του διανθίζει με λεπτομέρειες σχετικές με την εκεί παραμονή του. Μεταξύ άλλων αναφέρει ότι κατά την επίσκεψή του στη μονή Ξενοφώντος «...καὶ τῶν ἀχράντων ἐκοινωνήσαμεν μυστηρίων ἐν τῇ ἱερᾷ ταύτῃ Μονῇ, τὸν ἀχειρίδωτον μανδύαν ὑπὸ τῆς Ἀδελφότητος περιβληθέντες, ὡς τὴν ἐλάχιστην κουρὰν τοῦ ἀναγινώσκοντος ἔχοντες καὶ ὡς Σταυροφόρος τοῦ Παναγίου Τάφου»²⁹⁸.

Κατὰ την παραμονή του στη χερσόνησο του Ἄθω επισκέφθηκε και μελέτησε τις περισσότερες μονές, ενώ παράλληλα συνέλεξε πλήθος αντικειμένων, τα οποία έχουν καταχωρηθεί στο ευρετήριο του Μουσείου της ΧΑΕ με αριθμούς καταγραφής ΧΑΕ 2972-3110 ως δωρεές των μονών ή των μοναχών. Από τα αντικείμενα αυτά ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα χαρακτηριστικά με απεικονίσεις μονών του Αγίου Όρους, τα οποία καταχωρήθηκαν στο ευρετήριο της Συλλογής της Εταιρείας με αριθμούς ΧΑΕ 3048- 3068. Ιδιαίτερο επίσης ενδιαφέρον παρουσιάζει το σπάραγμα τοιχογραφίας με αριθμό ευρετηρίου ΧΑΕ 3034 (BXM 1744) (εικ. 22), το οποίο καταγράφηκε ως δωρεά της μονής Κωνσταμονίτου. Η τοιχογραφία με κεφαλή αγίου, πιθανόν του Ευθυμίου, χρονολογείται στο πρώτο μισό του 16ου αιώνα και λόγω της υψηλής ποιότητας της ζωγραφικής της αποδίδεται στον Κρητικό ζωγράφο Θεοφάνη, που εργάστηκε κατά τον 16ο αιώνα στα Μετέωρα και στον Ἄθω. Αποτελεί το μοναδικό

²⁹⁷ Λαμπάκης 1904γ, 79-84.

²⁹⁸ Στο ίδιο, 84.

σωζόμενο τμήμα από τον μνημειακό διάκοσμο της μονής, ο οποίος καταστράφηκε από πυρκαγιά στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα²⁹⁹.

Ο Γ. Λαμπάκης παρέμεινε στο Άγιον Όρος έως τις 10 Σεπτεμβρίου, οπότε και αναχώρησε με οθωμανικό ατμόπλοιο για τη Θεσσαλονίκη. Το πλούσιο φωτογραφικό υλικό που συγκέντρωσε καταχωρήθηκε ως «συλλογή φωτογραφιών Άγιου Όρους», με αριθμούς ευρετηρίου ΧΑΕ 3161-3215³⁰⁰. Η πρώτη καταγραφή έγινε στις 29 Δεκεμβρίου του 1901 και η τελευταία στις 8 Φεβρουαρίου του επόμενου έτους.

Κυκλάδες

Το έτος 1904, από τον μήνα Ιούλιο έως τον Οκτώβριο, ο Γ. Λαμπάκης περιηγήθηκε στις Κυκλάδες, επισκεπτόμενος τη Σίφνο, τη Μήλο, την Κίμωλο, τη Σέριφο, την Αμοργό, τη Σύρο, τη Μύκονο, τη Δήλο, την Τήνο και την Άνδρο³⁰¹. Στην περιοδεία αυτή παρέλειψε την Πάρο και τη Σίκινο, τα χριστιανικά μνημεία των οποίων είχε εξετάσει και καταγράψει σε προηγούμενο ταξίδι του το 1891³⁰². Τη Σύρο, την Τήνο, τη Μύκονο και τη Δήλο επισκέφθηκε ξανά το έτος 1905 στην επιστροφή του από το ταξίδι του στους Αγίους Τόπους³⁰³. Από την περιοδεία του Γ. Λαμπάκη στις Κυκλάδες το 1904 η συλλογή της ΧΑΕ εμπλουτίστηκε με πλήθος αντικειμένων, τα οποία καταχωρήθηκαν στο βιβλίο εισαγωγής του Μουσείου της Εταιρείας στις 24, 27 και 28 Δεκεμβρίου του ίδιου έτους με αριθμούς ευρετηρίου ΧΑΕ 4522-5176. Επιπλέον, από την περιοδεία αυτή προέκυψε ένα πλούσιο φωτογραφικό υλικό, το οποίο ο περιηγητής κατέθεσε στο Χριστιανικό Αρχαιολογικό Μουσείο και κατέγραψε στο ευρετήριο της Συλλογής στις 21 και 22 Μαρτίου του επόμενου έτους, με αριθμούς ΧΑΕ 5218-5345.

Καθώς η αναφορά της εν λόγω περιοδείας του στον *Δελτίον* της ΧΑΕ είναι σύντομη³⁰⁴, πολύτιμες είναι οι πληροφορίες για τα μνημεία που επισκέφθηκε τόσο

²⁹⁹ Kakavas 2002, 136-137, αρ. 23 (Α. Katselaki). Η τοιχογραφία σήμερα εκτίθεται στη Μόνιμη Έκθεση των Συλλογών του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, στην ενότητα «Μονές. Άνθηση και ακτινοβολία».

³⁰⁰ Στο ευρετήριο της Συλλογής της ΧΑΕ υπάρχουν και μεταγενέστερες καταχωρήσεις φωτογραφιών του Αγίου Όρους, οι οποίες προήλθαν από αγορές ή δωρεές.

³⁰¹ Λαμπάκης 1906α, 10-13. Πρβλ. Μπορμπουδάκη 2006γ, 192-203.

³⁰² Λαμπάκης 1892β, 96, 101-112.

³⁰³ Λαμπάκης 1906δ, 20.

³⁰⁴ «Ἐνταῦθα δημοσιεύομεν συντομοτάτην περίληψιν τῶν περιοδειῶν ἡμῶν, ἢ μᾶλλον σημειοῦμεν τὴν γραμμὴν τῶν ταξειδίων ἡμῶν, ἐπιφυλασσόμενοι εἰς τὰ μετέπειτα Δελτία νὰ δημοσιεύσωμεν ἐν ἐκτάσει

από τις καταγραφές του στο ευρετήριο της Συλλογής για την ακριβή προέλευση των αντικειμένων που συγκέντρωσε όσο και από τις φωτογραφικές αποτυπώσεις που κατέθεσε στο Μουσείο της Εταιρείας. Μάλιστα, φωτογράφησε ακόμα και το πλοίο με το οποίο πραγματοποίησε το ταξίδι του, και τη φωτογραφία κατέθεσε στο Μουσείο της ΧΑΕ με τη λεζάντα: «Τὸ ἀτμόπλοιον Ὑδρα δι' οὗ ἐγένοντο αἱ εἰς Κυκλάδας περιηγήσεις»³⁰⁵.

Από τις 24 Ιουλίου έως τις 10 Αυγούστου ο Γ. Λαμπάκης επισκέφθηκε τη Σίφνο, πρώτο σταθμό της περιοδείας του. Στη «λαμπρὰν ταύτην πινακοθήκην τῆς χριστιανικῆς τέχνης»³⁰⁶, το ενδιαφέρον του επικεντρώθηκε πρωτίστως στις σχολές του Παναγίου Τάφου και του Χρυσοστόμου, οι οποίες «ἐφώτιζον τὴν πατρίδα κατὰ τοὺς πικροὺς καὶ σκοτεινοὺς χρόνους τῆς δουλείας»³⁰⁷. Ἐτσι, φωτογράφησε τη Σχολή του Παναγίου Τάφου στο Κάστρο και το μοναστήρι του Χρυσοστόμου, στο οποίο λειτούργησε το πρώτο ελληνικό σχολεῖο του νησιού περί το 1650, καθώς και πλήθος ἄλλων μνημείων. Τα αντίστοιχα «φωτογραφικὰ ἀπότυπα» κατέγραψε στο βιβλίο εισαγωγῆς του Μουσείου με αριθμούς ευρετηρίου ΧΑΕ 5218-5256. Ἰδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η φωτογραφία με αριθμὸ ευρετηρίου ΧΑΕ 5234, στην οποία ἀπαθανατίζονται κάτοικοι με εορταστικὴ περιβολή στις προσόψεις των σπιτιῶν στη συνοικία Χανδάκη στο Κάστρο³⁰⁸, καθώς ἀποτελεῖ μια σπάνια ἀπεικόνιση του οικισμού και των ἀνθρώπων της ἐποχῆς.

Ἐκτός ἀπὸ τὴν φωτογραφικὴ ἀποτύπωση των μνημείων που ἐπισκέφθηκε, ο Γ. Λαμπάκης συγκέντρωσε 207 αντικείμενα για τὸ Μουσείο της Εταιρείας, τα οποία κατέγραψε με αριθμούς ευρετηρίου ΧΑΕ 4522-4728. Τα αντικείμενα προέρχονταν ἀπὸ διάφορες μονές και ναοὺς, ὅπως ἀπὸ τὴ μονὴ Βρύσεως³⁰⁹, τοὺς ναοὺς της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, της Παναγίας Ἐλεούσας, των Ἁγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων και της Ὑπαπαντῆς ἢ Θεοσκεπάστης στο Κάστρο, καθώς και ἀπὸ δωρεές του Δήμου Σιφναίων. Ἐπίσης, ἡ Συλλογὴ της ΧΑΕ ἐμπλουτίστηκε ἀπὸ τις δωρεές του

τὰς ἐν ἑκάστῳ μέρει σπουδὰς καὶ παρατηρήσεις ἡμῶν», βλ. Λαμπάκης 1906α, 10. Ἡ πρόθεση του Γ. Λαμπάκη να δημοσιεύσει ἐκτενὴ περιγραφὴ της περιοδείας του αὐτῆς, κάτι που τελικὰ δὲν κατὰφερε να πραγματοποιήσει, ἐπιβεβαιώνεται και ἀπὸ τις ἐκτενείς σημειώσεις του στα σχετικὰ με τις Κυκλάδες ταξιδιωτικὰ ἡμερολόγια του, τα οποία φυλάσσονται στο Ἀρχεῖο Οἰκογένειας Λαμπάκη. Πρόκειται για τα ἡμερολόγια με αριθμοὺς ταξινόμησης 239-242 και αριθμοὺς ἀρχειοθέτησης 31-34, τα οποία ὠστόσο εἶναι ἀρκετὰ κωδικοποιημένα και δυσανάγνωστα.

³⁰⁵ Πρόκειται για τὴ φωτογραφία με αριθμὸ ευρετηρίου ΧΑΕ 5299.

³⁰⁶ Λαμπάκης 1906α, 10.

³⁰⁷ Στο ἴδιο, 11.

³⁰⁸ Για τὸ Κάστρο της Σίφνου, βλ. Φίλιππα-Αποστόλου 2009, 479-504.

³⁰⁹ Για τὴ δωρεὰ της μονῆς Βρύσεως στη ΧΑΕ, βλ. Γερογιώργη 2005, 177-190.

Αρχιμανδρίτη Φιλοθέου από τον ναό της Θεοτόκου στα Εξάμπελα, του Γ. Κολλαράκη, εφημέριου και σκευοφύλακα του ναού των Ταξιαρχών στην Απολλωνία, αλλά και πολλών ιδιωτών, όπως της Αγγ. Σεριάνη, ιδιοκτήτριας του ναού της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στην Απολλωνία, του Αν. Βαφειάδη, ιδιοκτήτη του ναού του Αγίου Λουκά, του Αβερκίου Γεροντόπουλου, των αδελφών Γρυπάρη, καθώς και από κειμήλια που είχε περισυλλέξει ή αγοράσει ο ίδιος ο Γ. Λαμπάκης³¹⁰. Από τα αντικείμενα αυτά, ενδιαφέρον παρουσιάζει ο σταυροπηγιακός σταυρός, ο οποίος εισήχθη στη Συλλογή με αριθμό ευρετηρίου ΧΑΕ 4627 (ΒΧΜ 2079)³¹¹, ως δωρεά της μονής Βρύσεως. Στην πρόσθια όψη του σταυρού είναι χαραγμένη επιγραφή, σύμφωνα με την οποία η μονή ανακηρύχθηκε σταυροπηγιακή το έτος 1664, όταν Οικουμενικός Πατριάρχης ήταν ο Παρθένιος Α΄ και έξαρχος Κυκλάδων ο Αθανάσιος. Επίσης, ιδιαίτερα σημαντικό έργο είναι η εικόνα του Επιτάφιου Θρήνου με αριθμό ευρετηρίου ΧΑΕ 4620 (ΒΧΜ 1560) (εικ. 23)³¹², η οποία παραχωρήθηκε στο Χριστιανικό Αρχαιολογικό Μουσείο από τη μονή Βρύσεως. Η εικόνα φέρει την υπογραφή του Κρητικού ζωγράφου Εμμανουήλ Λαμπάρδου, ο οποίος έδρασε στα τέλη του 16ου και στις αρχές του 17ου αιώνα³¹³.

Ο επόμενος σταθμός της περιόδου του Γ. Λαμπάκη ήταν Μήλος, την οποία επισκέφθηκε από τις 10 έως τις 23 Αυγούστου. Στο νησί αυτό, όπως ήταν φυσικό, το ενδιαφέρον του επικεντρώθηκε στις κατακόμβες³¹⁴, τις οποίες μελέτησε, καταμέτρησε και φωτογράφησε. Σε ανακοίνωσή του με θέμα τις κατακόμβες της Μήλου στο πρώτο Διεθνές Αρχαιολογικό Συνέδριο στην Αθήνα το 1905³¹⁵ παρουσίασε τη σχεδιαστική αποτύπωση της νεκρόπολης³¹⁶, ενώ έδειξε τέσσερις από

³¹⁰ Τα συνολικά 21 αντικείμενα που περισυνέλεξε ή αγόρασε ο ίδιος ο Γ. Λαμπάκης από τη Σίφνο και τα υπόλοιπα νησιά των Κυκλάδων που επισκέφθηκε κατά την περιόδοι του αυτή, εισήχθησαν στο ευρετήριο με την ένδειξη «φροντίδι της Διεθύνσεως».

³¹¹ Γερογιώργη 2005, 181-182, εικ. 17. Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 193, αρ. και εικ. 156 (Σ. Γερογιώργη).

³¹² Σωτηρίου 1924β, 78. Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1998, αρ. 66, 216-219. Kakavas 2002, 106-107, αρ. 17 (Κ.-Ph. Kalafati).

³¹³ Πρόκειται πιθανώς για τον Ε. Λαμπάρδο τον πρεσβύτερο, καθώς με το όνομα αυτό υπήρχαν δύο ζωγράφοι, συγγενείς μεταξύ τους (θείος και ανηψιός) και μέλη μιας πολυάριθμης οικογένειας αγιογράφων, που υπέγραφαν και ζωγράφιζαν με τον ίδιο τρόπο. Για το θέμα, βλ. Καζανάκη-Λάππα 1981, 177-267, ειδ. 181, 216-217. Χατζηδάκης – Δρακοπούλου 1997, 141-149. Δρανδάκη – Βρανοπούλου – Καλλιγά 2000, 189-220, ειδ. 193-194.

³¹⁴ Για τις κατακόμβες της Μήλου, βλ. Βόγκλη 2017, 497-508 (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία).

³¹⁵ Λαμπάκης 1906ε, 29-34.

³¹⁶ Ο Γ. Λαμπάκης θεωρούσε ότι έως τότε δεν είχε δημοσιευθεί καμία άλλη αρχιτεκτονική κάτοψη των κατακομβών, καθώς αγνοούσε αυτή του Γάλλου αρχαιολόγου Ch. Bayet το 1878, την οποία ωστόσο στη συνέχεια δημοσίευσε μαζί με τη δική του. Λαμπάκης 1906ε, 30-31, εικ. 1-2. Το σχέδιο Γ. Λαμπάκη, το οποίο θεωρήθηκε πιστότερο από αυτό του Ch. Bayet, χρησιμοποιήθηκε στη συνέχεια από

τις λήψεις του³¹⁷, μία εξωτερική, στην οποία εικονίζεται και ο ίδιος, και τρεις εσωτερικές (εικ. 24)³¹⁸.

Εκτός από τις κατακόμβες, φωτογράφησε και άλλα χριστιανικά μνημεία του νησιού και τις φωτογραφίες αυτές κατέγραψε στο βιβλίο εισαγωγής του Μουσείου της Εταιρείας με αριθμούς ευρετηρίου ΧΑΕ 5259-5282. Επίσης, το ενδιαφέρον του στράφηκε και στο «ἀρχαιότατον καὶ περίσεμνον χριστιανικὸν βαπτιστήριον» στη θέση Κήπος στο βόρειο τμήμα του νησιού, για το οποίο αναφέρει χαρακτηριστικά «πολλαχῶς κατεμετρήσαμεν καὶ ἐφωτογραφήσαμεν»³¹⁹. Μάλιστα, παρουσίασε και αυτό το μνημείο στο Διεθνές Αρχαιολογικό Συνέδριο, συγκρίνοντας εύστοχα τη μαρμάρινη σταυρόσχημη κολυμβήθρα του με αυτή στο βαπτιστήριον της Καταπολιανής της Πάρου. Στη δημοσίευση της ανακοίνωσής του στο *Δελτίον* της ΧΑΕ συμπεριέλαβε τη φωτογραφία του με αριθμό ευρετηρίου ΧΑΕ 5272 (εικ. 25), καθώς και μία κάτοψη του μνημείου και μία τομή κατά μήκος³²⁰. Πρόκειται για τον σημερινό ναό της Παναγίας, στο εσωτερικό του οποίου βρίσκεται μαρμάρινη σταυρόσχημη κολυμβήθρα του 5ου αιώνα³²¹. Καθώς η εκκλησία της Παναγίας, η οποία στο ανατολικό τμήμα της καταλάμβανε τον χώρο του παλαιοχριστιανικού βαπτιστηρίου, ανακαινίστηκε το 1911, η συμβολή του περιηγητή με τη φωτογραφική και σχεδιαστική τεκμηρίωση του μνημείου³²² λίγα χρόνια πριν αλλάξει ξανά η μορφή του είναι ιδιαίτερα σημαντική. Από τη Μήλο, τέλος, ο Γ. Λαμπάκης συγκέντρωσε 46 αντικείμενα για το Μουσείο της ΧΑΕ, κυρίως άμφια και αντικείμενα μικροτεχνίας, τα οποία κατέγραψε με αριθμούς ευρετηρίου ΧΑΕ 4729-4774³²³.

τον Γ. Σωτηρίου, ουσιαστικά πρώτο συστηματικό μελετητή των κατακομβών, καθώς και από τους μεταγενέστερους ερευνητές. Σωτηρίου 1928, 33-46.

³¹⁷ Οι εννέα συνολικά φωτογραφίες του Γ. Λαμπάκη, με αριθμούς ευρετηρίου ΧΑΕ 5259-5267 αποτελούν πιθανότατα τις πρώτες φωτογραφικές αποτυπώσεις των κατακομβών της Μήλου.

³¹⁸ Πρόκειται για τις φωτογραφίες με αριθμούς ευρετηρίου ΧΑΕ 5259, 5260, 5266 και 5267. Στην οπίσθια όψη του υποστρώματος των συγκεκριμένων φωτογραφιών έχει σημειωθεί με μολύβι: «Ἐπεδείχθη ἐν τῷ Διεθν. Ἀρχ. Συνεδρίῳ ἐν τῇ αἰθούσῃ τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκῃς τῆς 29 Μαρτ. 1905».

³¹⁹ Λαμπάκης 1906α, 11.

³²⁰ Λαμπάκης 1906ε, 29-37.

³²¹ Για το μνημείο, βλ. Βολανάκης 1976, 108-109. Pallas 1977, 215. Πρβλ. Γκιολές – Πάλλης 2014, 360.

³²² Ο Γ. Λαμπάκης κατέγραψε το μνημείο ως βαπτιστήριον Αγίου Θεοδώρου, βασιζόμενος στην επιγραφή στο εσωτερικό του: ΑΓΙΕ ΘΕΟΔΩΡΕ ΦΡΟΝΤΙΖΕ ΗΜΩΝ.

³²³ Ανάμεσα στα αντικείμενα αυτά, με την ένδειξη «φροντίδι τῆς Διεθύνσεως», συμπεριλαμβάνονται καταγραφές όπως «Χῶμα καὶ τεμάχια ὀστῶν ἐκ τῶν κατακομβῶν τῆς Μήλου» (ΧΑΕ 4764), «Ἀσβεστόλιθος ἐκ τοῦ Βαπτιστηρίου τοῦ Ἁγίου Θεοδώρου τῆς Μήλου» (ΧΑΕ 4770).

Στη συνέχεια, από τις 24 έως τις 25 Αυγούστου, ο περιηγητής επισκέφθηκε την «πλήρη μεσαιωνικῶν ἀναμνήσεων» Κίμωλο³²⁴, την οποία στο ταξιδιωτικό του ημερολόγιο αναφέρει ως «ώραία καὶ γραφικὴ»³²⁵. Τα «φωτογραφικὰ ἀπότυπα» ἀπὸ την Κίμωλο κατέθεσε στο Μουσείο της Εταιρείας με ἀριθμούς ευρετηρίου ΧΑΕ 5283- 5288. Απὸ αὐτὰ ἰδιαίτερο λαογραφικὸ ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ φωτογραφία με ἀριθμὸ ΧΑΕ 5288 (εἰκ. 26), στην οποία ἀποτυπώνεται πλῆθος κόσμου στο ἐσωτερικὸ του κάστρου της Κιμῶλου, καὶ ἀποτελεῖ μία ἀπὸ τις ωραιότερες λήψεις του περιηγητή.

Απὸ την Κίμωλο περιήλθαν στη Συλλογὴ της ΧΑΕ 89 ἀντικείμενα, τα οποία καταχωρήθηκαν στο ευρετήριο με ἀριθμούς ΧΑΕ 4775-4863. Ανάμεσά τους ἰδιαίτερο σημαντικό ἔργο εἶναι ἡ εἰκόνα του Ἁγίου Ἀντωνίου, ἡ οποία καταχωρήθηκε στο ευρετήριο με ἀριθμὸ ΧΑΕ 4801 (BXM 2038) (εἰκ. 27)³²⁶ ὡς δωρεὰ του Εμμ. Α. Λακάκη, ἰδιοκτῆτη του ναοῦ της Ζωοδόχου Πηγῆς. Ἡ εἰκόνα φέρει την υπογραφή του ζωγράφου Μιχαὴλ Δαμασκηνού³²⁷ καὶ χρονολογεῖται στο δεῦτερο μισὸ του 16ου αἰῶνα. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἐπίσης ὁ ξυλόγλυπτος, ναόσχημος ἐπιτάφιος, με ἀριθμὸ ευρετηρίου ΧΑΕ 4775 (BXM 1617) (εἰκ. 28), ὁ οποίος κοσμεῖται με τρεῖς παραστάσεις ἀπὸ τον βίον της Θεοτόκου, την προσευχὴ δηλαδὴ της Παναγίας στο ὄρος των Ελαιῶν, την Κοίμησιν καὶ τὴ Μετάστασίν Της³²⁸. Ὁ ἐπιτάφιος, ὁ οποίος προέρχεται ἀπὸ δωρεὰ του Γ. Λογοθέτη, κτήτορα του ναοῦ του Ευαγγελισμοῦ στην Κίμωλο, ἕως το 1858 χρησιμοποιεῖτο για την περιφορά της εἰκόνας της Θεοτόκου την ἡμέρα του εορτασμοῦ της Κοίμησίν Της, ἔθιμο σύνηθες στα νησιά των Κυκλάδων. Τεχνοτροπικὰ στοιχεῖα του εἰκονογραφικοῦ διακόσμου του τον συνδέουν με την καλλιτεχνικὴ παραγωγὴ του ζωγράφου Δευτερεύοντος Σιφνίου, που ἔδρασε στα τέλη του 18ου καὶ στις ἀρχές του 19ου αἰῶνα³²⁹. Αξίζει ἐπίσης να αναφερθεῖ τὸ ἐντυπο ἀντιμήγισιο του 1725 με την παράσταση του Μελισμοῦ, τὸ ὁποῖο καταχωρήθηκε με

³²⁴ Λαμπάκης 1906α, 11.

³²⁵ Ἀρχεῖο Οἰκογένειας Λαμπάκη, ἀρ ταξινόμησιν 240.

³²⁶ Σωτηρίου 1924β, 76-77. Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1998, ἀρ. 53, 178-179. Kakavas 2002, 94-97, ἀρ. 12 (G. Kakavas).

³²⁷ Για τον ζωγράφον, βλ. Χατζηδάκης 1987, 241-253. Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, *Μιχαὴλ Δαμασκηνός (1530/35 - 1592/93). Συμβολὴ στη μελέτη της ζωγραφικῆς του*, Ἀθήνα 1989, 16-57 (ἀδημοσίευτη διδακτορικὴ διατριβή).

³²⁸ Για τον ἐπιτάφιο, βλ. Καλαφάτη – Κατσελάκη 2001, 261-262, εἰκ. 8, 9. Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 234, ἀρ. καὶ εἰκ. 294 (Α. Κατσελάκη). Ὁ ἐπιτάφιος ἐκτίθεται σήμερα στη Μόνιμη Ἐκθεση των Συλλογῶν του Βυζαντινοῦ καὶ Χριστιανικοῦ Μουσείου στην ἐνότητα «Ἡ πολυμορφία του 18ου αἰῶνα».

³²⁹ Για τον ζωγράφον, βλ. Χατζηδάκης 1987, 261-263. Καστρινάκης 2007, 91-93 (ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία).

αριθμό ευρετηρίου ΧΑΕ 4818 (ΒΧΜ 1639)³³⁰, ως δωρεά του Δ. Σακελλαρίου-Αφεντάκη και με προέλευση από τον ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου.

Επόμενος σταθμός του Γ. Λαμπάκη, από τις 31 Αυγούστου έως τις 7 Σεπτεμβρίου, ήταν η «πετρώδης» Σέριφος, στην οποία ο περιηγητής θαύμασε όχι μόνο τα «ἐν τῇ Μονῇ τῶν Ταξιαρχῶν περισωθέντα ἔργα τῆς τέχνης», αλλά και τα «ἐπὶ τῶν κατοίκων λείψανα ἡθῶν καὶ συνηθειῶν τῆς πολιᾶς ἀρχαιότητος»³³¹. Κατά την παραμονή του στο νησί φωτογράφησε το λιμάνι και τη χώρα της Σερίφου, καθώς και τη μονή των Ταξιαρχών, ενώ κατέγραψε τα «φωτογραφικὰ ἀπότυπα» στο βιβλίο εισαγωγής του Χριστιανικού Αρχαιολογικού Μουσείου, στις 22 Μαρτίου του επόμενου έτους, με αριθμούς ευρετηρίου ΧΑΕ 5289-5294. Επίσης, η Συλλογή της ΧΑΕ εμπλουτίστηκε με 67 αντικείμενα από τη Σέριφο, τα οποία καταχωρήθηκαν με αριθμούς ευρετηρίου ΧΑΕ 4864-4930.

Στη συνέχεια, από τις 7 έως τις 10 Σεπτεμβρίου, ο Γ. Λαμπάκης επισκέφθηκε τη Σύρο, η οποία αποτέλεσε ενδιάμεσο σταθμό του ταξιδιού του, καθώς την χρησιμοποιούσε ως ορμητήριο κατά διαστήματα από τον Αύγουστο ως τον Οκτώβριο.

Από τις 10 έως τις 18 Σεπτεμβρίου περιηγήθηκε στην Αμοργό, «τὴν πολλὰ ἔν τε τῇ ἐπιστήμῃ καὶ τῷ Μουσείῳ εἰσενεγκοῦσαν καὶ ἐφ' ἧς ἡ διάσημος τῆς Χοζοβιώτισσης Μονῆ»³³². Ο Γ. Λαμπάκης αποτύπωσε φωτογραφικά τη μονή, καθώς και άλλα χριστιανικά μνημεία του νησιού και τις φωτογραφίες κατέθεσε στο Μουσείο της Εταιρείας με αριθμούς ευρετηρίου ΧΑΕ 5300-5315. Από τη μονή Χοζοβιώτισσας περιήλθαν στη Συλλογή της ΧΑΕ 61 αντικείμενα, με αριθμούς ευρετηρίου ΧΑΕ 4255-4556 και ΧΑΕ 4931-4989, των οποίων η παράδοση στην Εταιρεία αναφέρθηκε και στον τύπο της εποχής³³³. Επίσης, ο ηγούμενος της μονής Ζαχαρίας Θ. Νομικός διέθεσε 13 ακόμη αντικείμενα, κυρίως άμφια, τα οποία καταχωρήθηκαν με αριθμούς ευρετηρίου ΧΑΕ 4990-5002. Αξίζει να σημειωθεί ότι ένα χρόνο νωρίτερα, το 1903, το ηγουμενοσυμβούλιο της μονής Χοζοβιώτισσας είχε απορρίψει την πρόταση του ηγουμένου να παραχωρηθούν στη ΧΑΕ λειτουργικά αντικείμενα εκτός χρήσης. Η

³³⁰ Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 196, αρ. και εικ. 174 (Ε. Παπασταύρου).

³³¹ Λαμπάκης 1906α, 12.

³³² Στο ίδιο, 12.

³³³ Έστια 21-04-1904 και Άστν 22-04-1904. Πρβλ. Μπορμπουδάκη 2006γ, 198.

Εταιρεία χρειάστηκε να επικαλεστεί τις σχετικές εγκυκλίους, που είχαν εκδοθεί το 1890 από το Υπουργείο των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδύσεως και την Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδος, όταν με έγγραφό της προέτρεψε τελικά τη μονή να της παραδώσει αντικείμενα³³⁴. Από τα αντικείμενα της δωρεάς της μονής ενδιαφέρον παρουσιάζει η μίτρα, με αριθμό ευρετηρίου ΧΑΕ 4255 (BXM 20601) (εικ. 29), η οποία φέρει παράσταση της Αγίας Τριάδας και της Ουράνιας Λειτουργίας. Η μίτρα προέρχεται πιθανότατα από γεωργιανό εργαστήριο και χρονολογείται στον 17ο αιώνα³³⁵. Η συλλογή της Εταιρείας εμπλουτίστηκε και με άλλα αντικείμενα που προσέφερε ο δήμος Αμοργού, ο δήμαρχος, ο ιερέας Ν. Πλατής, καθώς και ιδιώτες, τα οποία καταχωρήθηκαν με αριθμούς ευρετηρίου ΧΑΕ 5003-5032.

Από τις 19 έως τις 20 Σεπτεμβρίου ο Γ. Λαμπάκης παρέμεινε για άλλη μια φορά στη Σύρο, όπου «έν τῇ αἰθούσῃ τῆς “Ἀλληλοβοηθείας”» μίλησε για τις χριστιανικές αρχαιότητες της Σίφνου, της Μήλου, της Κιμώλου και της Σερίφου³³⁶.

Στη συνέχεια, από τις 21 έως τις 26 Σεπτεμβρίου, ο Γ. Λαμπάκης επισκέφθηκε τη «μυροβόλον, ὀμαλὴν καὶ ἄγαν προσφιλῆ νῆσον Μύκονον»³³⁷, στην οποία εντυπωσιάστηκε από τον «πλουῦτον καὶ τὴν ταξιθέτησιν τῶν ἐν τῇ Μονῇ Τουρλιανῆς ἱερῶν σκευῶν»³³⁸. Στις πέντε ημέρες της παραμονής του στο νησί συγκέντρωσε για το Μουσείο της ΧΑΕ 18 αντικείμενα, κυρίως ἄμφια και εκκλησιαστικά σκεύη, εκ των οποίων τα 14 προέρχονταν από το μοναστήρι της Τουρλιανής. Τα αντικείμενα κατέθεσε στο Μουσείο με αριθμούς ευρετηρίου ΧΑΕ 5038-5055. Αντίστοιχα, οι λήψεις του Γ. Λαμπάκη από τη Μύκονο, στην πλειονότητά τους από τη μονή Τουρλιανής, καταχωρήθηκαν με αριθμούς ευρετηρίου ΧΑΕ 5316-5327 (εικ. 30). Στις 27 Σεπτεμβρίου επισκέφθηκε τη Δήλο και «τὴν ἐγγύς Ῥίνειαν»³³⁹. Τη μία και μοναδική φωτογραφία με γενική ἄποψη της Δήλου κατέγραψε στο βιβλίο εισαγωγής του Μουσείου της ΧΑΕ στις 22 Μαρτίου 1905 με αριθμό ευρετηρίου ΧΑΕ 5328.

³³⁴ Μπορμπουδάκη 2006γ, 198. Κωνσταντῖος 2009, 34-35, εικ. 22-23.

³³⁵ Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 198, αρ. και εικ. 181 (Ε. Παπασταύρου).

³³⁶ Λαμπάκης 1906α, 12.

³³⁷ Στο ίδιο, 12.

³³⁸ Για τις δωρεές στη μονή, βλ. Βερτόπουλος 1877, 38-45.

³³⁹ Λαμπάκης 1906α, 12.

Από τις 28 Σεπτεμβρίου έως τις 3 Οκτωβρίου του 1904, ο Γ. Λαμπάκης επισκέφθηκε την «ίερὰν καὶ προσφιλή» νήσο Τήνο³⁴⁰, τόπο καταγωγῆς τῆς μητέρας του. Ο ναός τῆς Ευαγγελίστριας σχεδόν μονοπώλησε τὸ φωτογραφικὸ ενδιαφέρον του περιηγητῆ, καθὼς οἱ περισσότερες λήψεις του προέρχονται ἀπὸ αὐτόν. Μία ἀπὸ τὶς πιο ενδιαφέρουσες εἶναι αὐτὴ με ἀριθμὸ ευρετηρίου ΧΑΕ 5331, στὴν ὁποία πολυπληθῆς ομάδα φωτογραφίζεται μπροστὰ στὸν ναό. Πρόκειται γιὰ σκηνογραφημένο στιγμιότυπο που τεκμηριώνει τὴν ἐκκλησιαστικὴ καὶ κοινωνικὴ ζωὴ του τόπου. Οἱ φωτογραφίες ἀπὸ τὴν Τήνο καταχωρήθηκαν στὸ ευρετήριό του Μουσείου τῆς ΧΑΕ με ἀριθμοὺς ΧΑΕ 5329-5337. Ἀπὸ τὴν Τήνο ὁ Γ. Λαμπάκης συγκέντρωσε 16 ἀντικείμενα, κυρίως ἀμφια καὶ λειτουργικὰ σκεύη, τὰ ὁποία καταχωρήθηκαν στὸ ευρετήριό τῆς Συλλογῆς τῆς Εταιρείας με ἀριθμοὺς ΧΑΕ 5056-5071.

Ἀπὸ τὶς 3 ἕως τὶς 6 Οκτωβρίου ὁ ερευνητῆς ἐπανήλθε στὴ Σύρο, ὅπου ἔδωσε δύο ἀκόμα διαλέξεις γιὰ τὶς χριστιανικὲς ἀρχαιότητες τῆς Ἀμοργού, τῆς Μυκόνου καὶ τῆς Τήνου. Παράλληλα, ὅπως ὁ ἴδιος ἀναφέρει³⁴¹, φωτογράφησε τὰ ἐσωτερικὰ τῶν ναῶν τοῦ Ἁγίου Νικολάου, τῆς Μεταμόρφωσης καὶ τῆς Κοίμησης τῆς Θεοτόκου. Τὰ «φωτογραφικὰ ἀπότυπα» ἀπὸ τὴ Σύρο κατέθεσε στὸ Μουσεῖο τῆς ΧΑΕ με ἀριθμοὺς ευρετηρίου ΧΑΕ 5338-5343.

Ὁ τελευταῖος σταθμὸς τῆς περιοδείας τοῦ Γ. Λαμπάκη στὶς Κυκλάδες ἦταν τὸ Μπασι τῆς Ἄνδρου, ὅπου ἔφτασε στὶς 7 Οκτωβρίου³⁴². Στὸ νησί ἐπισκέφθηκε τὴ μονὴ τῆς Ζωοδόχου Πηγῆς ἢ Ἁγίας³⁴³, γιὰ τὴν ὁποία σημειώνει ὅτι κατείχε «μέγιστον θησαυρὸν χειρογράφων, ἀμφίων καὶ ἄλλων ἔργων τῆς χριστιανικῆς τέχνης»³⁴⁴. Μάλιστα, σε υπομνηματισμὸ του, ἀναφέρεται στὸν κατάλογο τῶν χειρογράφων τῆς μονῆς που ἐξέδωσε ὁ Σπυρίδων Λάμπρος τὸ 1898³⁴⁵, καθὼς ἡ Ἁγία ἦταν γνωστὴ ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 19οῦ αἰῶνα στὸς κύκλους τῶν μελετητῶν γιὰ τὸν πλοῦτο τῶν κειμηλίων τῆς, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν προθυμία τῶν μοναχῶν νὰ τὰ θέσουν στὴ διάθεση τῆς ἐρευνας.

³⁴⁰ Στὸ ἴδιο, 12.

³⁴¹ Στὸ ἴδιο, 12.

³⁴² Στὸ ἴδιο, 13.

³⁴³ Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς μονῆς, βλ. Πασχάλης 1961, 11-172.

³⁴⁴ Γιὰ τὰ κειμήλια που σώζονται ἕως τὶς μέρες μας καὶ φυλάσσονται στὴ μονὴ Ἁγίας, βλ. Φύσσας 2007, 111-197.

³⁴⁵ Σπ. Λάμπρος, «Κατάλογος τῶν ἐν τῇ κατὰ τὴν Ἄνδρον μονῇ τῆς Ἁγίας κωδίκων», *Ἐπετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσοῦ Β'* (1898), 134-244. Τὸ ἴδιο ἔτος ὁ κατάλογος ἐκδόθηκε καὶ αὐτοτελῶς.

Οι δύο συνολικά φωτογραφίες του Γ. Λαμπάκη από το νησί³⁴⁶, οι οποίες καταχωρήθηκαν στο ευρετήριο του Μουσείου της ΧΑΕ με αριθμούς ΧΑΕ 5344-5345, αποτυπώνουν άμφια και κώδικες από το σκευοφυλάκιο της μονής.

Επιπλέον, ο Γ. Λαμπάκης έγινε παραλήπτης μιας ιδιαίτερα μεγάλης δωρεάς κειμηλίων της μονής, για την οποία σχολιάζει ότι «λίαν δὲ φιλοτίμως οἱ ἐκεῖσε πατέρες πολύτιμα κειμήλια ὑπὲρ τοῦ Μουσείου ἡμῶν ἐδωρίσαντο», όπως άλλωστε επιβεβαιώνεται και από το ευρετήριο της Συλλογής της Εταιρείας, στο οποίο καταγράφηκε η προσφορά 105 αντικειμένων με αριθμούς ΧΑΕ 5072-5176³⁴⁷. Μεγάλο μέρος της δωρεάς συνίσταται από χρυσοκέντητα εκκλησιαστικά άμφια εξαιρετικής τέχνης, όπως το επιγονάτιο του 17ου αιώνα, με αριθμό ευρετηρίου ΧΑΕ 5076 (BXM 20813) με παράσταση του Νιπτήρα³⁴⁸, το επιτραχήλιο του 16ου αιώνα, με αριθμό ευρετηρίου ΧΑΕ 5089 (BXM 1697) (εικ. 31) με παράσταση του Ευαγγελισμού, προτομές αγίων και σταυρούς σε μετάλλια³⁴⁹, το ζεύγος επιμάνικων του 18ου αιώνα, με αριθμό ευρετηρίου ΧΑΕ 5095 (BXM 20719, 20720) με παράσταση του αρχάγγελου Γαβριήλ από τη σκηνή του Ευαγγελισμού στο πρώτο και της Θεοτόκου στο δεύτερο³⁵⁰. Εκτός από τα άμφια η δωρεά περιελάμβανε λειτουργικά σκεύη και ξυλόγλυπτα. Από τα τελευταία ενδιαφέρον παρουσιάζει ο ξυλόγλυπτος σταυρός του 17ου αιώνα, με αριθμό ευρετηρίου ΧΑΕ 5121 (BXM 1512) (εικ. 32), ο οποίος διακοσμείται με παραστάσεις από την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη³⁵¹.

Ο Γ. Λαμπάκης επέστρεψε από την Άνδρο στην Αθήνα και μετά από μικρή ανάπαυλα συνέχισε έως τις 10 Νοεμβρίου τις περιηγήσεις του για το έτος 1904. Κλείνοντας την περιγραφή του για τις περιηγήσεις του έτους αυτού αναφέρει στο *Δελτίον* της Εταιρείας: «Μετὰ τὰς σπουδὰς ἡμῶν ταύτας, Κυρίου εὐδοκοῦντος, ἐπανήλθομεν εἰς τὰ ἴδια».

³⁴⁶ Στο ευρετήριο της Συλλογής της ΧΑΕ υπάρχουν και μεταγενέστερες καταγραφές φωτογραφιών της Άνδρου, οι οποίες όμως δεν σχετίζονται με την επίσκεψη του Γ. Λαμπάκη στο νησί το 1904.

³⁴⁷ Για τη δωρεά της μονής Αγίας στο Μουσείο της ΧΑΕ, βλ. Πάλλης 2018, 106-115.

³⁴⁸ Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 201-202, αρ. και εικ. 197 (Ε. Παπασταύρου).

³⁴⁹ Σωτηρίου 1931, 116. Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 202, αρ. και εικ. 198 (Ε. Παπασταύρου).

³⁵⁰ Kakavas 2002, 196-197, αρ. 49 (Η. Ραπαstavrou). Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 201, αρ. και εικ. 195 (Ε. Παπασταύρου).

³⁵¹ Kakavas 2002, 148-149, αρ. 28 (S. Gerogiorgi). Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 203, αρ. και εικ. 203 (Σ. Γερογιώργη).

II. 2. Η ΣΥΛΛΟΓΗ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Η συγκρότηση της Συλλογής του Μουσείου της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας αποτελεί το μέγιστο έργο του Γ. Λαμπάκη. Η συνέπεια με την οποία υπηρέτησε τον στόχο του για τη δημιουργία του Χριστιανικού Αρχαιολογικού Μουσείου δεν περιορίστηκε στη σύλληψη της ιδέας και στην τεράστια συλλεκτική του προσπάθεια, αλλά ολοκληρώθηκε με την υποδειγματική τεκμηρίωση της Συλλογής. Η συστηματική καταγραφή και τεκμηρίωση των αντικειμένων που εισέρχονταν στο Μουσείο της ΧΑΕ, καθόλου αυτονόητη για την εποχή εκείνη, σε συνδυασμό με τις πληροφορίες για την προέλευσή τους, καθιστούν τη Συλλογή του μοναδική, καθώς τέτοια στοιχεία λείπουν από σημαντικά μουσεία, ακόμα και από αυτά τα οποία ήταν πρότυπα για τον Γ. Λαμπάκη και τους σύγχρονούς του, και κυρίως από τα νεώτερα που αποκτούν μέρος των συλλογών τους μέσω του εμπορίου³⁵².

Το σύστημα καταγραφής των αντικειμένων στο ευρετήριο της Συλλογής, το οποίο παράλληλα αποτελούσε και το βιβλίο εισαγωγής του Μουσείου της ΧΑΕ, υπήρξε ενιαίο και τηρήθηκε με συνέπεια από την πρώτη καταχώρηση το 1885 έως και τις τελευταίες το 1910, οπότε ο Γ. Λαμπάκης αποσύρθηκε και η δραστηριότητα της Εταιρείας ανεστάλη. Κάθε αντικείμενο αποκτούσε ως μοναδική ταυτότητα τον αριθμό εισαγωγής, με τον οποίο καταγραφόταν, τις περισσότερες φορές από τον ίδιο τον Γ. Λαμπάκη, στο ευρετήριο της Συλλογής³⁵³. Εκεί δινόταν μια σύντομη περιγραφή του αντικειμένου, η προέλευσή του, ο χρόνος και ο τρόπος απόκτησης και η ημερομηνία καταγραφής, ενώ σε μια στήλη παρατηρήσεων ο Γ. Λαμπάκης έγραφε ποικίλα σχόλια, συνήθως σχετικά με τις συνθήκες εντοπισμού του ή επεξηγηματικά ως προς τη σημασία του σε σχέση με το Μουσείο. Παράλληλα με το σύστημα αυτό καταγραφής, οι εισαγωγές αντικειμένων στη Συλλογή, οι δωρεές, καθώς και τα σπουδαιότερα ή άξια λόγου αντικείμενα ανακοινώνονταν για κάθε έτος, άλλοτε εκτενώς και άλλοτε σύντομα, στο *Δελτίον* της ΧΑΕ, το περιεχόμενο του οποίου άλλωστε επικεντρωνόταν κατά κύριο λόγο στο Μουσείο.

³⁵² Γκράτζιου 2006, 50.

³⁵³ Ο αριθμός ευρετηρίου αναγραφόταν παράλληλα και στο ίδιο το αντικείμενο. Οι ετικέτες που χρησιμοποιήθηκαν για την αναγραφή του αριθμού ευρετηρίου στα αντικείμενα της Συλλογής της ΧΑΕ ήταν ομοιόμορφες σε όλη τη διάρκεια της συλλεκτικής δράσης της Εταιρείας.

Όπως προκύπτει από τη μελέτη των καταλοίπων του, Γ. Λαμπάκης υπήρξε ένας ιδιαίτερα μεθοδικός και συστηματικός άνθρωπος και αναμφίβολα πρωτοπόρος της τεκμηρίωσης³⁵⁴. Για αυτόν ωστόσο, λαμβάνοντας υπ' όψιν το ιδεολογικό υπόβαθρο της δράσης του και τον τρόπο με τον οποίο προσλάμβανε τη χριστιανική αρχαιολογία, η ανάγκη για τη συστηματική τεκμηρίωση της Συλλογής της ΧΑΕ υπαγορευόταν πρωτίστως από τις απόψεις του για τον χαρακτήρα και τον ρόλο του μουσείου που οραματίστηκε να δημιουργήσει³⁵⁵.

Όπως έχει ήδη σημειωθεί, αντίστοιχο των ιδεολογικών και επιστημονικών προσανατολισμών του Γ. Λαμπάκη ήταν και το εύρος της Συλλογής της ΧΑΕ, η οποία περιελάμβανε αντικείμενα παλαιοχριστιανικής, βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης, φωτογραφίες και αρχιτεκτονικά σχέδια, αλλά και κάθε είδους μαρτυρία της χριστιανικής πίστης και λατρείας. Οι προσανατολισμοί του, καθώς και ο τρόπος με τον οποίο ταξινομήσε τη Συλλογή, διαφαίνονται με σαφήνεια και στον επιστημονικό Κατάλογο των εκτεθειμένων έργων του Μουσείου Χριστιανικής Αρχαιολογίας και Τέχνης, τον οποίο εξέδωσε το 1906 και αναδημοσίευσε συμπληρωμένο το 1908. Μένοντας πιστός στις αντιλήψεις του για τη χριστιανική αρχαιολογία, δεν είχε χρονολογικούς περιορισμούς για τα αντικείμενα που τον ενδιέφεραν, ενώ επεδίωξε να παρουσιάσει στο Μουσείο όλους τους τομείς της³⁵⁶, και κατά συνέπεια όλες τις εκφάνσεις της εκκλησιαστικής ζωής, αφενός για λόγους τεκμηρίωσης και αφετέρου για να παρουσιαστούν στον επισκέπτη ως εύληπτο εποπτικό υλικό³⁵⁷. Έτσι, δημιούργησε νέα μουσειακά αντικείμενα, καθώς, όπως προκύπτει από τον Κατάλογο του Μουσείου, εξέθεσε μεταξύ άλλων και τα ποικίλα ενθυμήματα που περισυνέλεγε ο ίδιος από τις περιηγήσεις του σε ιερούς τόπους, όπως «λίθοι, έμπλάσεις και λοιπά αντικείμενα» από τους Φιλίππους, τις Κεγχρεές, την Ιερουσαλήμ, το όρος των Ελαιών κλπ, «αγιάσματα» από τον ποταμό των Φιλίππων «έν ᾧ έβαπτίσθη η πρώτη χριστιανή τής Εύρώπης Λυδία», από τον Ιορδάνη, από τον τόπο εύρεσης της εικόνας της Ευαγγελιστρίας στην Τήνο κλπ³⁵⁸. Αντίστοιχα, σε ειδική ενότητα με τίτλο

³⁵⁴ Με αντίστοιχη μεθοδικότητα αρχειοθετούσε την αλληλογραφία της ΧΑΕ, τα αποκόμματα των εφημερίδων που σχετίζονταν με τη δράση της Εταιρείας ή του ίδιου, καθώς και το σύνολο του προσωπικού του αρχείου.

³⁵⁵ Γκράτζιου 2006, 50.

³⁵⁶ Σύμφωνα με τον Γ. Λαμπάκη η χριστιανική αρχαιολογία περιελάμβανε την αρχαιολογία του πολιτεύματος, της λατρείας, του βίου και της χριστιανικής τέχνης. Βλ. παραπάνω, σ. 31, σημ. 82.

³⁵⁷ Γκράτζιου 2006, 50.

³⁵⁸ Λαμπάκης 1908γ, 20-21.

«Άρωματική» παρουσίασε στο Μουσείο την «Άρωματική τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης» και την «Άρωματική τῆς Νέας Διαθήκης», εκθέτοντας δείγματα αρωματικών υλών, υλικών και αντικειμένων που αναφέρονται στις Γραφές ή χρησιμοποιούνται σε τελετές της Εκκλησίας³⁵⁹.

Ωστόσο, τόσο από τη Συλλογή όσο και από την έκθεση του Μουσείου δεν έλειπαν και τα σημαντικά έργα παλαιοχριστιανικής, βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης. Από τη συλλογή χειρογράφων κωδίκων και εγγράφων της ΧΑΕ³⁶⁰ αξίζει καταρχάς να αναφερθεί το χρυσόβουλο που εξέδωσε το 1301 ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος (1282-1328), προκειμένου να παραχωρήσει προνόμια στον μητροπολίτη Μονεμβασίας Νικόλαο. Το χειρόγραφο περγαμινό ειλητό, με αριθμό ευρετηρίου ΧΑΕ 3570 (ΒΧΜ 534) (εικ. 33)³⁶¹, αποτελείται από τέσσερα κολλήματα και κοσμείται στην αρχή του από μικρογραφία του αυτοκράτορα που παραδίδει το χρυσόβουλο στον Χριστό. Πρόκειται για ένα από τα πρωιμότερα σωζόμενα έγγραφα του είδους που κοσμείται με μικρογραφική παράσταση του εκδότη αυτοκράτορα, ενώ παράλληλα αποτελεί αξιόλογο δείγμα της εκλεπτυσμένης τέχνης της αυλής των Παλαιολόγων, καθώς και ιδιαίτερο ιστορικό τεκμήριο. Δωρήθηκε στη ΧΑΕ το 1903 από τον επίσκοπο Κυθήρων Ευθύμιο Καββαθά³⁶².

Άξιο αναφοράς είναι επίσης το σπάραγμα Ευαγγελίου, με αριθμό ευρετηρίου ΧΑΕ 820 (ΒΧΜ 1611), το οποίο δωρήθηκε στην Εταιρεία από τον επίσκοπο Ναυπακτίας Δαβίδ το 1890. Το σπάραγμα περιλαμβάνει αποσπάσματα των ευαγγελίων του Ματθαίου και του Μάρκου, από τα οποία μόνο το πρώτο είναι εικονογραφημένο με δώδεκα μικρογραφίες που παρεμβάλλονται στο κείμενο. Ο

³⁵⁹ Λαμπάκης 1908γ, 51-54. Μεραμβελιωτάκη 2006γ, 243-244.

³⁶⁰ Βέης 1906, 49-120. Πάλλας 1936, α΄-σα΄.

³⁶¹ Βέης 1906, 111-119. Λαμπάκης 1908γ, 59-61, εικ. 8. *Έκθεση για τα εκατό χρόνια της ΧΑΕ* 1985, 45-46, αρ. και εικ. 32 (Στ. Παπαδάκη-Ökland). Ευαγγελάτου – Παπασταύρου – Σκώττη 2001, 144-146, αρ. 53 (Μ. Ευαγγελάτου). Το χρυσόβουλο εκτίθεται στη Μόνιμη Έκθεση των Συλλογών του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, στην ενότητα «Εξουσία και Διοίκηση».

³⁶² Στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδας φυλάσσεται αντίγραφο του χρυσόβουλου του Ανδρόνικου Β΄ με χρονολογία 1293, βάσει της οποίας χρονολογήθηκε αυτό της Συλλογής της ΧΑΕ από τον Ν. Βέη και τον Γ. Λαμπάκη αρχικά, καθώς και από τον Γ. Σωτηρίου όταν το δημοσίευσε στον κατάλογο της πρώτης έκθεσης του Βυζαντινού Μουσείου στην Ακαδημία Αθηνών. Βέης 1906, 116-119. Λαμπάκης 1908γ, 60. Σωτηρίου 1924α, 84. Ωστόσο, το έγγραφο της Εθνικής Βιβλιοθήκης πλαστογραφήθηκε το 1570, προκειμένου να συμπεριλάβει επιπλέον προνόμια ώστε να χρησιμοποιηθεί από τον μητροπολίτη Μονεμβασίας Μακάριο Μελισσηνό στις σχετικές διεκδικήσεις του ενώπιον του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Το πλαστό χρυσόβουλο παρέμεινε έως τον 19ο αιώνα στη μητρόπολη Μονεμβασίας, ενώ το γνήσιο μεταφέρθηκε στα Κύθηρα κατά το πρώτο μισό του 18ου αιώνα. Ευαγγελάτου – Παπασταύρου – Σκώττη 2001, 146.

κώδικας εντάσσεται σε ομάδα χειρογράφων που συνδέονται με την καλλιτεχνική παραγωγή της Παλαιστίνης και της Κύπρου κατά το δεύτερο μισό του 12ου αιώνα³⁶³.

Ιδιαίτερο επίσης ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα δύο φύλλα χειρογράφων, του 16ου και 18ου αιώνα αντίστοιχα, με αριθμό ευρετηρίου ΧΑΕ 5578 (BXM 1633)³⁶⁴, τα οποία, αν και είχαν διαφορετική προέλευση, συνενώθηκαν με τρίτο φύλλο χαρτιού στις αρχές του 20ού αιώνα από τον δωρητή τους στην Εταιρεία Ν. Γ. Μυστακίδη. Το πρώτο φύλλο, το οποίο είναι σκισμένο κατά μήκος, περιέχει δίστηλο κείμενο με χωρίο από το Ευαγγέλιο του Ματθαίου. Το άλλο κοσμείται με παράσταση ορεινού οικισμού που, σύμφωνα με επιγραφή στην όα, είναι το χωριό Τσερκουβίτσα κοντά στο Δέλβινο, στην περιοχή Αργυροκάστρου (εικ. 34)³⁶⁵. Στην περιοχή αυτή, στη μονή Δίβρεως, ανακάλυψε τα σπαράγματα ο δωρητής τους στην Εταιρεία, σύμφωνα με το ιδιόχειρο σημειώμά του στο παράφυλλο που τα συνδέει. Η σημασία της παράστασης του χωριού Τσερκουβίτσα έγκειται στο ότι συνδυάζει την παραδοσιακή σχηματοποίηση που χαρακτηρίζει τα προσκυνητάρια του 17ου-18ου αιώνα με την προσπάθεια του ζωγράφου να στηρίζει το έργο του στην παρατήρηση της φύσης. Ο τρόπος αυτός απεικόνισης της πραγματικότητας εμφανίζεται στα τουρκοκρατούμενα Βαλκάνια από τον 18ο αιώνα³⁶⁶.

Από τη συλλογή εικόνων της Εταιρείας ως ιδιαίτερα σημαντικά ενυπόγραφα έργα έχουν ήδη αναφερθεί η εικόνα του Αγίου Αντωνίου, με αριθμό ευρετηρίου ΧΑΕ 4801 (BXM 2038)³⁶⁷, η οποία φέρει την υπογραφή του ζωγράφου Μιχαήλ Δαμασκηνού και χρονολογείται στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα, η εικόνα του Επιτάφιου Θρήνου, με αριθμό ευρετηρίου ΧΑΕ 4620 (BXM 1560) του ζωγράφου Εμμανουήλ Λαμπάρδου, που έδρασε στα τέλη του 16ου και στις αρχές του 17ου αιώνα³⁶⁸, καθώς και οι φιλοτεχνημένες από τον Εμμανουήλ Τζάνε το 1664 δεσποτικές εικόνες του Χριστού Παντοκράτορα και της Παναγίας βρεφοκρατούσας, με αριθμούς ευρετηρίου ΧΑΕ 296 (BXM 1810)³⁶⁹ και ΧΑΕ 297 (BXM 1564)³⁷⁰ αντίστοιχα.

³⁶³ Βέης 1906, 97. *Έκθεση για τα εκατό χρόνια της ΧΑΕ* 1985, 43-44, αρ. και εικ. 30 (Στ. Παπαδάκη-Ökland). Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 168, αρ. και εικ. 83 (Μ. Ευαγγελάτου).

³⁶⁴ *Έκθεση για τα εκατό χρόνια της ΧΑΕ* 1985, 49-50, αρ. 37 (Ο. Γκράτζιου). Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 233-234, αρ. και εικ. 293 (Μ. Ευαγγελάτου).

³⁶⁵ Το σπάραγμα με την παράσταση του χωριού Τσερκουβίτσα εκτίθεται στη Μόνιμη Έκθεση των Συλλογών του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, στην ενότητα «Όψεις καθημερινής ζωής».

³⁶⁶ Βλ. Γκράτζιου – Λαζαρίδου ό.π., 234.

³⁶⁷ Βλ. παραπάνω, σ. 84, σημ. 326.

³⁶⁸ Βλ. παραπάνω, σ. 82, σημ. 312, 313.

³⁶⁹ Βλ. παραπάνω, σ. 46, σημ. 156.

Ως σημαντικό ανυπόγραφο έργο αξίζει να αναφερθεί η εικόνα της αγίας Μαρίας, με αριθμό ευρετηρίου ΧΑΕ 3965 (BXM 1546) η οποία δωρήθηκε στη ΧΑΕ το 1903 από τον Γ. Κόκκινο, ιερέα και κτήτορα του ναού του Αγίου Γερασίμου στην Κεφαλλονιά. Η εικόνα φιλοτεχνήθηκε στο καλλιτεχνικό περιβάλλον της Κρήτης στα τέλη του 14ου ή στις αρχές του 15ου αιώνα από ζωγράφο άμεσα συνδεδεμένο με εργαστήρια της Κωνσταντινούπολης³⁷¹.

Αξίζει επίσης να αναφερθεί η ρωσική εικόνα του Ζώντος Σταυρού³⁷², με αριθμό ευρετηρίου ΧΑΕ 1722 (BXM 10613) (εικ. 35), καθώς –εκτός από δείγμα υψηλής τέχνης– αποτελεί ενδιαφέρουσα περίπτωση μεταφοράς εκκλησιαστικών κειμηλίων από τη Ρωσία στην Ελλάδα. Η εικόνα χρονολογείται στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα και σε αυτήν αναπτύσσεται μία περίπλοκη αλληγορική σύνθεση, η οποία συνδυάζει στοιχεία της δυτικής και της ρωσικής εικονογραφίας της Σταύρωσης και του Ανθίζοντος Σταυρού³⁷³. Δωρήθηκε στην Εταιρεία από τον Μητροπολίτη Αργολίδος Νίκανδρο το 1892, ενώ ανήκε στον ναό της Αγίας Σοφίας στο Ναύπλιο, πιθανότατα ως ένα από τα πολλά εκκλησιαστικά κειμήλια που αφιέρωσε ο Ιωάννης Καποδίστριας σε εκκλησίες της πόλης³⁷⁴.

Από τη συλλογή αμφίων της Εταιρείας, εκτός από αυτά που έχουν ήδη αναφερθεί, ιδιαίτερα σημαντικό είναι το μεταξωτό χρυσοκέντητο επιγονάτιο του 14ου-15ου αιώνα με την παράσταση της εις Άδου Καθόδου από τη μονή Οσίου Δαυίδ του Γέροντος στην Εύβοια, με αριθμό ευρετηρίου ΧΑΕ 1143 (BXM 1021) (εικ. 36), καθώς αποτελεί σπάνιο σωζόμενο δείγμα κεντητικής της βυζαντινής περιόδου³⁷⁵.

Επίσης, εξαιρετικής τέχνης είναι το επιγονάτιο, με αριθμό ευρετηρίου ΧΑΕ 1348 (BXM 1702) (εικ. 37), το οποίο προέρχεται από τον Πύργο της Ανατολικής Ρωμυλίας και περιήλθε στη ΧΑΕ το 1892 με τη μεσολάβηση του Υπουργείου Εξωτερικών. Το ερυθρό μεταξωτό χρυσοκέντητο επιγονάτιο με παράσταση του

³⁷⁰ Βλ. παραπάνω, σ. 46, σημ. 157.

³⁷¹ Σωτηρίου 1924β, 80. Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1998, αρ. 22, 84-85. Συνομιλία με το Θείον 1998, 115-118, αρ.18 (Χρ. Μπαλτογιάννη). Kakavas 2002, 70-71, αρ. 1 (G. Kakavas).

³⁷² Το εικονογραφικό θέμα του Ζώντος Σταυρού εμφανίστηκε στις αρχές του 15ου αιώνα στη βόρεια Ιταλία και στην κεντρική Ευρώπη. Βασίζονταν στην παραδοσιακή Σταύρωση, στην οποία ενσωματώθηκαν αναφορές ιερών κειμένων που συνέδεαν τον Σταυρό με το δέντρο της ζωής παρουσιάζοντάς τον ως ζωντανό ον, αναδεικνύοντας έτσι το σωτηριολογικό νόημα της παράστασης. Βλ. Καστρινάκης – Κωνσταντίος – Boycheva 2014, 9.

³⁷³ Καστρινάκης – Κωνσταντίος – Boycheva 2014, 8-17, εικ. 12. Boycheva 2015, 223, εικ.8. Kastrinakis – Konstantios 2016, 229-284.

³⁷⁴ Καστρινάκης – Κωνσταντίος – Boycheva 2014, 13.

³⁷⁵ Evans 2004, 304-305, αρ. και εικ. 180 (Η. Papastavrou). Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 254, αρ. 358 (Ε. Παπασταύρου). Το επιγονάτιο εκτίθεται στη Μόνιμη Έκθεση των Συλλογών του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, στην ενότητα «Λατρεία και τέχνη».

Χριστού Παντοκράτορα φέρει κεντημένη επιγραφή, σύμφωνα με την οποία κατασκευάστηκε το 1689 από την περίφημη κεντήστρα της Κωνσταντινούπολης Δεσποινέτα του Αργύρη³⁷⁶.

Από τη συλλογή μικροτεχνίας της ΧΑΕ ιδιαίτερα σημαντικό έργο είναι το ελεφαντοστέινο μετάλλιο του βου αιώνα, με αριθμό ευρετηρίου ΧΑΕ 3097 (ΒΧΜ 835) (εικ. 38), το οποίο ήταν δωρεά του Γ. Λαμπάκη στην Εταιρεία το 1901. Στο μετάλλιο παριστάνεται ανάγλυφη προτομή του Χριστού, αγένειου και με σγουρή κόμη, με ένσταυρο σκήπτρο στο αριστερό χέρι και το δεξιό σε χειρονομία ευλογίας³⁷⁷. Όπως έχει παρατηρηθεί, αντιγράφει την αντίστοιχη στηθαία μορφή του Χριστού μέσα σε μετάλλιο, επάνω από τον έφιππο αυτοκράτορα στο δίπτυχο Barberini, ένα από τα σημαντικότερα έργα μικροτεχνίας της εποχής του Ιουστινιανού³⁷⁸.

Ο Γ. Λαμπάκης συγκέντρωνε συστηματικά και φωτογραφίες, οι οποίες έπαιρναν αριθμό εισαγωγής, καταγράφονταν και σχολιάζονταν στο ευρετήριο της Συλλογής του Μουσείου, όπως κάθε άλλο αντικείμενο³⁷⁹. Πρόκειται κυρίως για φωτογραφίες παλαιοχριστιανικών, βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων, αρχαιολογικών τόπων και προσκυνημάτων, καθώς και σημαντικών κειμηλίων και έργων χριστιανικής τέχνης που δεν ήταν δυνατόν να αποκτηθούν στη Συλλογή.

Ενδιαφέρουσες και ενδεικτικές ως προς την υψηλή αισθητική των λήψεων του ερευνητή είναι οι φωτογραφίες, με αριθμό ευρετηρίου ΧΑΕ 1464 (εικ. 39)³⁸⁰ και ΧΑΕ 6689 (εικ. 40)³⁸¹, οι οποίες αποτυπώνουν τον ίδιο αρχαιολογικό τόπο, καθώς καταγράφονται, κατά τη συνήθη τακτική του δημιουργού τους, με ακρίβεια ως προς

³⁷⁶ Λαμπάκης 1894α, 3. Kakavas 2002, 190-191, αρ. 46 (Η. Ραπαstavrou). Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 235-236, αρ. και εικ. 297 (Ε. Παπασταύρου). Το επιγονάτιο εκτίθεται στη Μόνιμη Έκθεση των Συλλογών του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, στην ενότητα «Οι κοινότητες των Ρωμίων».

³⁷⁷ Ευαγγελάτου – Παπασταύρου – Σκώτη 2001, 116, αρ. 44 (Ε. Χαλκιά). Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 251, αρ. και εικ. 342 (Ε. Μεραμβελιωτάκη). Εκτίθεται στη Μόνιμη Έκθεση των Συλλογών του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, στην ενότητα «Εξουσία και διοίκηση».

³⁷⁸ Για το δίπτυχο Barberini, βλ. Weitzmann 1979, 33-35, no 28 (J. D. Breckenridge). *Byzance* 1992, 63-66, no 20 (D. Gaborit-Chopin).

³⁷⁹ Όπως έχει σημειωθεί, ο Γ. Λαμπάκης πιθανότατα μυήθηκε στην φωτογραφία από τον μεγαλύτερο αδερφό του Ιωάννη, ο οποίος ήταν από τους πρώτους επαγγελματίες φωτογράφους της Αθήνας, ενώ υπήρξε και ενεργό μέλος της ΧΑΕ. Ενδέχεται κάποιες από τις φωτογραφίες της Συλλογής της Εταιρείας να αποτελούν λήψεις του επαγγελματία Ιωάννη, το μεγαλύτερο μέρος τους όμως ανήκει στον ερασιτέχνη Γεώργιο, όπως άλλωστε και ο ίδιος σημειώνει στο *Δελτίον* της Εταιρείας. Βλ. «Κατάλογος φωτογραφιών της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας», *ΔΧΑΕ*, περ. Α', Θ' (1910), 2. Ωστόσο, η εμφάνισή και η εκτύπωσή τους γίνονταν πιθανότατα στο φωτογραφικό εργαστήριο του Ι. Λαμπάκη. Μάλιστα σε αρκετά από τα τυπώματα της Συλλογής υπάρχει η σφραγίδα του εργαστηρίου του στην πίσω όψη. Παράλληλα η Συλλογή εμπλουτιζόταν από φωτογραφίες που προέρχονταν από δωρεές ή αγορές.

³⁸⁰ Λαμπάκης 1904δ, 101.

³⁸¹ *Ο Κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου* 2004, 464, αρ. 464.

το θέμα: «Αθήναι, Ἀκρόπολις. Ἄρειος Πάγος. Ἐρείπια ναοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου». Παρά τη χρονική διαφορά καταγραφῆς τους στο ευρετήριο, οι φωτογραφίες ελήφθησαν πιθανότατα την ίδια μέρα, ενώ αξιοσημείωτη είναι η έντεχνη χρήση ενός θωρακίου³⁸² που βρισκόταν στον χώρο προκειμένου να σκηνογραφηθούν οι λήψεις, καθώς επιπλέον αποτελεί σημαντική μαρτυρία και για το ίδιο το γλυπτό. Οι φωτογραφίες τεκμηριώνουν τη θέση που πρώτος εντόπισε ο Γ. Λαμπάκης³⁸³, πριν από την ανασκαφή που διενήργησε εκεί ο Γ. Σωτηρίου τον Δεκέμβριο του 1915, κατά την οποία αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια τρίκλιτου ναού με ἄμβωνα και διπλό νάρθηκα³⁸⁴. Σύμφωνα με τον ανασκαφέα της Γ. Σωτηρίου, η εκκλησία ήταν αφιερωμένη στον ἅγιο Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη και ιδρύθηκε στα τέλη του 7ου ή στις αρχές του 8ου αιώνα, ενώ ανακαινίστηκε κατά τον 10ο-11ο αιώνα³⁸⁵. Ωστόσο, μετά τις ανασκαφικές εργασίες της Αμερικανικής Σχολῆς Κλασικῶν Σπουδῶν της Αθήνας στη θέση αυτή το 1963, με επικεφαλῆς τον Ιωάννη Τραυλό και την Alison Frantz, υποστηρίχθηκε ὅτι πρόκειται για μεταβυζαντινὸ μνημεῖο, με αρχική κατασκευαστική φάση στον 16ο αιώνα, το οποίο κτίστηκε ως καθεδρικός ναός της Αθήνας³⁸⁶.

Ενδεικτικῆ ὡς προς το κριτήριό του Γ. Λαμπάκη να τεκμηριώνει φωτογραφικά σημαντικὰ χριστιανικά κειμήλια που δεν μπορούσε να αποκτήσει για τη Συλλογὴ της Εταιρείας, είναι η φωτογραφία, με ἀριθμὸ ευρετηρίου ΧΑΕ 3440³⁸⁷, στην οποία εικονίζεται ἀρτοφόριο ἀπὸ τον μητροπολιτικὸ ναὸ της Ἀδριανούπολης. Το ἀρτοφόριο, το οποίο ο Γ. Λαμπάκης φωτογράφησε τον Αύγουστο του 1902 κατά την περιήγησή του στην Ἀνατολικὴ Θράκη, ἦταν ἀνάμεσα στα ἐκκλησιαστικὰ κειμήλια που διασώθηκαν και περιήλθαν στην κατοχὴ του Βυζαντινοῦ και Χριστιανικοῦ Μουσείου μετὰ τη Μικρασιατικὴ καταστροφή. Το ἐννιάπλευρο ξύλινο ἀντικείμενο, εἶναι ἐπενδεδυμένο με πλακίδια ἀπὸ ἐπιχρυσωμένο ἄργυρο, που κοσμούνται με σκηνές Δωδεκαῶρτου, προφητῶν, των ἀποστόλων Πέτρου και Παύλου και της Θεοτόκου, ἐνῶ, σύμφωνα με την ἐπιγραφή που περιτρέπει σε δύο

³⁸² Travlos – Frantz 1965, 169, πίν 44d. Σύμφωνα με το δελτίο καταγραφῆς του στα Ἀρχεῖα της ASCSA, το θωράκιο ἀγόρασε η Αμερικανικὴ Σχολὴ Κλασικῶν Σπουδῶν ἀπὸ ιδιώτη το 1934 και σήμερα φυλάσσεται στον χώρο των Ἁγίων Ἀποστόλων Σολάκη στην Ἀρχαία Ἀγορά. Για τη χρονολόγησή του, βλ. Γ. Θεοχάρης, *Η ἀρχιτεκτονικὴ γλυπτικὴ της Αθήνας ἀπὸ την πρόωμη στη μέση βυζαντινὴ περίοδο*, Θεσσαλονίκη 2014, 146-152 (ἀδημοσίευτη διδακτορικὴ διατριβή).

³⁸³ «Ἔργασια τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου κατὰ τὸ 1904», *ΔΧΑΕ*, περ. Α', ΣΤ' (1906), 5-7. Λαμπάκης 1906ε, 42-46.

³⁸⁴ Σωτηρίου 1916, 119-143.

³⁸⁵ Στο ἴδιο, 127-133.

³⁸⁶ Travlos – Frantz 1965, 157-202.

³⁸⁷ *Θράκη - Κωνσταντινούπολη*, 68-69, ἀρ. και εικ. 21 (Β. Χόρτη).

σειρές το πάνω και το κάτω τμήμα του, ήταν αφιέρωμα του μητροπολίτη Αδριανουπόλεως και μετέπειτα οικουμενικού πατριάρχη Νεοφύτου το έτος 1669³⁸⁸.

Οι φωτογραφίες της Συλλογής είναι σήμερα πολύτιμες για την επιστημονική τεκμηρίωση που προσφέρουν. Ιδιαίτερα σημαντικές είναι επίσης, τόσο οι φωτογραφίες του Γ. Λαμπάκη όσο και αυτές που προέρχονται από αγορές ή δωρεές, και για την ίδια την ιστορία της φωτογραφίας, αλλά και της φωτογραφικής αποτύπωσης των βυζαντινών μνημείων. Έτσι, στη Συλλογή της ΧΑΕ υπάρχουν, μεταξύ άλλων, φωτογραφίες του Gabriel Millet από τη μονή Δαφνίου³⁸⁹, δωρεά του ιδίου στην Εταιρεία το 1894³⁹⁰, οι εξαιρετικές αποτυπώσεις των ναών της Αγίας Σοφίας, της Αγίας Ειρήνης, των Αγίων Σεργίου και Βάκχου και της μονής της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη, με την υπογραφή των σημαντικών φωτογράφων της πόλης Jean Pascal Sébah (1872-1947) και Polycarpe Joaillier (1848-1904)³⁹¹, καθώς και λήψεις των Βρετανών αρχιτεκτόνων του κινήματος Arts and Crafts, Robert Weir Schultz και Sidney Howard Barnsley, από τα τέλη της δεκαετίας του 1890 που επισκέφθηκαν την Ελλάδα ως υπότροφοι της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αθήνα³⁹². Αξίζει επίσης να αναφερθούν, καθώς πρόκειται για τις παλαιότερες της Συλλογής³⁹³, οι φωτογραφίες του Ναού της Αναστάσεως στα Ιεροσόλυμα, με αριθμούς ευρετηρίου ΧΑΕ 471³⁹⁴ και 472³⁹⁵, που ελήφθησαν το 1876 από τον φωτογράφο Tancrede Dumas (1830-1905), ο οποίος δραστηριοποιήθηκε κυρίως στη Βυρητό.

³⁸⁸ Λαμπάκης 1911, 10-11, εικ. 5. Σωτηρίου 1929, 7-10. Kakavas 2002, 160-161, αρ. 33 (Ε. Chalkia). Το αρτοφόριο, με αριθμό ευρετηρίου ΒΧΜ 2185, εκτίθεται στη Μόνιμη Έκθεση των Συλλογών του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, στην ενότητα «Οι κοινότητες των Ρωμίων».

³⁸⁹ Πρόκειται για τις φωτογραφίες με αριθμούς ευρετηρίου ΧΑΕ 2001-2010.

³⁹⁰ Λαμπάκης 1903α, 11.

³⁹¹ Οι φωτογραφίες του οίκου Sébah & Joaillier, στις οποίες αναγράφεται το όνομα του εργαστηρίου και το έτος 1892, δωρήθηκαν στην Εταιρεία από τον Λεωνίδα Καλαμίδα και καταχωρήθηκαν στο ευρετήριο της Συλλογής στις 18 Σεπτεμβρίου του 1903 με αριθμούς ΧΑΕ 3581-3715. Για τη χρήση και τις δημοσιεύσεις της σειράς αυτής φωτογραφιών του εν λόγω εργαστηρίου στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα, βλ. Μαθιόπουλος 2006, 89, σημ. 63. Για τις δημοσιευμένες φωτογραφίες που ανήκουν στη Συλλογή της ΧΑΕ, βλ. *Θράκη - Κωνσταντινούπολη* 2007, 78-79, αρ. και εικ. 26, 80-81, αρ. και εικ. 27, 82-83, αρ. και εικ. 28, 84-85, αρ. και εικ. 29, 86-87, αρ. και εικ. 30, 88-89, αρ. και εικ. 31, 90-91, αρ. και εικ. 32, 92-93, αρ. και εικ. 33, 106-107, αρ. και εικ. 39, 108-109, αρ. και εικ. 40, 110-111, αρ. και εικ. 41, 112-113, αρ. και εικ. 42, 114-115, αρ. και εικ. 43, 116-117, αρ. και εικ. 44, 118-119, αρ. και εικ. 45, 120-121, αρ. και εικ. 46, 122-123, αρ. και εικ. 47, 124-125, αρ. και εικ. 48 (Α. Γ. Μαντάς).

³⁹² Για τα ταξίδια των Βρετανών αρχιτεκτόνων του κινήματος Arts and Crafts στην Ελλάδα, βλ. Drakopoulou 2009, 145-152. Κακίση – Κωτούλα 2012, 13-31.

³⁹³ Επίσης, πρόκειται και για τις πρώτες φωτογραφίες που καταχωρήθηκαν στο ευρετήριο της Συλλογής τον Ιούνιο του 1890 ως δωρεά του ταμιά της Εταιρείας, Γ. Ι. Δουρούτη, ο οποίος τις αγόρασε στα Ιεροσόλυμα.

³⁹⁴ *Ταξίδι στους Αγίους Τόπους* 2017, αρ. και εικ. 46 (Α. Μπεκιάρης).

³⁹⁵ Στο ίδιο, αρ. και εικ. 40 (Α. Μπεκιάρης).

Χάρη στο πάθος του για την τεκμηρίωση ο Γ. Λαμπάκης κατάφερε να συγκροτήσει ένα σπουδαίο φωτογραφικό αρχείο παλαιοχριστιανικών, βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων, το οποίο είναι χρονολογημένο³⁹⁶ και σχολιασμένο από τον ίδιο στο βιβλίο εισαγωγής της Συλλογής και στις εκάστοτε δημοσιεύσεις του στο *Δελτίον* της Εταιρείας. Επιπλέον, ταξινόμησε με πρότυπο και πρωτοποριακό για την εποχή τρόπο το αρχείο αυτό³⁹⁷, ενώ στη συνέχεια δημοσίευσε στο *Δελτίον* της ΧΑΕ κατάλογο και ευρετήριο των φωτογραφιών της Συλλογής³⁹⁸, ο οποίος χρησιμοποιείται από τους ερευνητές έως σήμερα.

Ο Γ. Λαμπάκης είχε πλήρη επίγνωση ότι, παράλληλα με τη συλλεκτική του δράση, η συστηματική καταγραφή και τεκμηρίωση, καθώς και η ταξινόμηση της Συλλογής ήταν ιδιαίτερα σημαντικά για το Μουσείο και τους στόχους του³⁹⁹. Μάλιστα, κατά την παρουσίαση των «πρωτοτύπων» επιστημονικών εργασιών του στο πρώτο Διεθνές Αρχαιολογικό Συνέδριο στην Αθήνα το 1905 συμπεριλαμβάνει και «τὴν ἐπιστημονικὴν διάταξιν Ὁρθοδόξου Χριστιανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου (Μουσειονομία, κατὰ τὸ οἰκονομία), ἐξελισσομένης τῆς ἱστορίας τῶν ἐν αὐτῷ ἀντικειμένων ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς σήμερον»⁴⁰⁰.

Το Χριστιανικό Αρχαιολογικό Μουσείο δεν θεσμοθετήθηκε όπως επεδίωξε ο ιδρυτής του και ούτε απέκτησε ποτέ μόνιμη στέγη παρά τις προσπάθειές του. Το 1923 το μεγαλύτερο μέρος της Συλλογής της ΧΑΕ, μαζί με το Αρχείο και τη Βιβλιοθήκη της Εταιρείας μεταφέρθηκαν «ὡς παρακαταθήκη πρὸς φύλαξιν καὶ σπουδὴν» στο κρατικό Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, καθώς η Εταιρεία ανέστειλε τη συλλεκτική της δράση⁴⁰¹. Την ίδια χρονιά ανέλαβε τη διεύθυνση του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου ο Γεώργιος Σωτηρίου, ο οποίος από τον Ιούλιο έως τον

³⁹⁶ Ακόμα και για τις φωτογραφίες που δεν ήταν γνωστό το πότε ελήφθησαν, κυρίως αυτές που προέρχονταν από αγορές ή δωρεές, το έτος και η ημερομηνία καταγραφής τους στο ευρετήριο της Συλλογής αποτελεί *terminus ante quem* για τη χρονολόγησή τους.

³⁹⁷ Ο αριθμός ευρετηρίου της κάθε φωτογραφίας ήταν ίδιος και για το γυάλινο αρνητικό της, καθώς τα «φωτογραφικά ἀπότυπα» που κατέγραφε ο Γ. Λαμπάκης στο ευρετήριο ήταν επί της ουσίας οι φωτογραφικές λήψεις. Καταγραφόταν με επιμέλεια και συνέπεια τόσο στα γυάλινα αρνητικά όσο και στα πρωτότυπα τυπώματά τους.

³⁹⁸ «Κατάλογος φωτογραφιών τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας», *ΔΧΑΕ*, περ. Α', Θ' (1910), 2-100. «Προσθήκη Καταλόγου φωτογραφιών κατὰ τόπους», *ΔΧΑΕ*, περ. Α', Ι' (1911), 88.

³⁹⁹ Γκράτζιου 2006, 52.

⁴⁰⁰ Λαμπάκης 1906ε, 55-56. Σύμφωνα με την Ο. Γκράτζιου (στο ίδιο, 52), με την προσέγγισή του αυτή ο Γ. Λαμπάκης γίνεται κατά κάποιον τρόπο ο εισηγητής της Μουσειολογίας στην Ελλάδα.

⁴⁰¹ Ένα μικρό μέρος αμφίων και αντικειμένων μικροτεχνίας μεταφέρθηκε στο Μουσείο Χειροτεχνιμάτων (το σημερινό Μουσείο Νεότερου Ελληνικού Πολιτισμού). Χατζηδάκης 1985, 7.

Δεκέμβριο του 1923 οργάνωσε με αμιγώς επιστημονική μεθοδολογία⁴⁰² την έκθεση των αντικείμενων που είχαν έως τότε συγκεντρωθεί με τη μέριμνα της Εφορευτικής Επιτροπής και του προηγούμενου διευθυντή Α. Αδαμαντίου, συμπεριλαμβάνοντας και αυτά που ανήκαν στη Συλλογή της ΧΑΕ⁴⁰³, καθώς όπως σημειώνει «εις τὸν πλουτισμὸν δὲ τοῦ Μουσείου πολὺ συνέβαλεν ἢ κατὰ τὸ ἔτος 1923 γενομένη συγχώνευσις ἐν αὐτῷ τοῦ πλείστου μέρους τῆς συλλογῆς τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας»⁴⁰⁴.

Ωστόσο, η ιδεολογική προσέγγιση και κυρίως η επιστημονική μεθοδολογία στην οργάνωση της Έκθεσης του Βυζαντινῦ Μουσείου ἀπὸ τον Γ. Σωτηρίου, συγκρινόμενη με τον τρόπο με τον οποίο ταξινομήθηκε η Συλλογή της ΧΑΕ ἀπὸ τον Γ. Λαμπάκη, υποδηλώνει αφενὸς τις διαφορὲς τους στον τρόπο πρόσληψης του Βυζαντίου και της τέχνης του και αφετέρου την εξέλιξη της ίδιας της βυζαντινῆς αρχαιολογίας. Ο Γ. Σωτηρίου ταξινομήσε ἀνά εἶδος και με σαφὲς αρχαιολογικά, χρονολογικά και αισθητικά κριτήρια τα σημαντικότερα αντικείμενα των συλλογῶν του Βυζαντινῦ Μουσείου σε πέντε αίθουσες του ἰσογείου της Ακαδημίας Αθηνῶν στην οδὸ Σίνα, στοχεύοντας αφενὸς στην παρουσίαση «τῆς ἐξελίξεως τῆς τέχνης» και αφετέρου στον παιδευτικὸ χαρακτήρα της έκθεσης, καθώς, ὡπως αναφέρει στον κατάλογο που εξέδωσε το 1924, «τὸ Μουσεῖον παρέχει δείγματα τῶν διαφόρων ἐποχῶν καὶ κλάδων τῆς τέχνης ταύτης ἱκανὰ διὰ τὸν θέλοντα νὰ σπουδάσῃ αὐτὴν λεπτομερῶς»⁴⁰⁵. Στον διδακτικὸ χαρακτήρα του Βυζαντινῦ Μουσείου μέσω της παρουσίας της εξέλιξης της εκκλησιαστικῆς γλυπτικῆς και αρχιτεκτονικῆς συνέτεινε και η ανασύστασις τέμπλων παλαιοχριστιανικῆς και βυζαντινῆς περιόδου μέσα στην έκθεση και, κυρίως, η αναπαράστασις ἐνὸς μεταβυζαντινῦ ναυδρίου⁴⁰⁶. Ἐτσι, στην Α΄ αίθουσα της Ακαδημίας παρουσιάστηκαν ἔργα παλαιοχριστιανικῆς γλυπτικῆς, στη Β΄ αίθουσα ἔργα βυζαντινῆς γλυπτικῆς, ἔργα βυζαντινῆς και μεταβυζαντινῆς μικροτεχνίας στη Γ΄ αίθουσα, ἔργα βυζαντινῆς και μεταβυζαντινῆς

⁴⁰² Για την ταξινόμηση των αντικειμένων ο Γ. Σωτηρίου ἔλαβε υπ' ὄψιν ὄχι μόνο το υλικὸ και το εἶδος τους, καθώς και τις ἀντίστοιχες κατηγορίες (γλυπτικὴ, ζωγραφικὴ, μικροτεχνία), ἀλλὰ και τις τρεῖς κύριες περιόδους της βυζαντινῆς τέχνης. Βλ. Τσάκαλος 2006α, 297.

⁴⁰³ Σύμφωνα με το πρωτόκολλο παράδοσης της διεύθυνσης του Βυζαντινῦ Μουσείου ἀπὸ τον Α. Αδαμαντίου στον Γ. Σωτηρίου, με ἡμερομηνία 25 Ἰουνίου 1923, παραδόθηκαν, καταγεγραμμένα και ταξινομημένα σε συλλογὲς γλυπτῶν, εικόνων και μικροτεχνίας, περίπου 1500 αντικείμενα, τα ὁποῖα εἶχαν συγκεντρωθεῖ κατὰ τα ἔτη 1914-1923. Ἐκτός ἀπὸ τα παραπάνω, παραδόθηκε ἰδιαίτερα σημαντικὸς ἀριθμὸς ἔργων που δεν εἶχαν καταχωρηθεῖ στους καταλόγους του Μουσείου, μεταξύ των ὁποίων και η πρόσφατα ἀποκτηθεῖσα Συλλογὴ της ΧΑΕ, η ὁποῖα ἀριθμούσε περίπου 10.000 αντικείμενα. Βλ. Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 298, ἀρ. και εικ. 458 (Α. Τσάκαλος).

⁴⁰⁴ Σωτηρίου 1924α, 4.

⁴⁰⁵ Στο ἴδιο, 3.

⁴⁰⁶ Τσάκαλος 2006α, 297.

ζωγραφικής στη Δ' αίθουσα, ενώ η Ε' αίθουσα διαμορφώθηκε σε μονόκλιτο μεταβυζαντινό παρεκκλήσιο.

Ο Γ. Σωτηρίου ενέταξε στην έκθεση της Ακαδημίας και τα σημαντικότερα αντικείμενα της Συλλογής της ΧΑΕ, κυρίως μικρογραφίες χειρογράφων, φορητές εικόνες, άμφια και ξυλόγλυπτα, τα οποία ταξινόμησε μαζί με άλλα στις τρεις τελευταίες αίθουσες του Μουσείου⁴⁰⁷. Μάλιστα το 1931, παράλληλα με την παρουσίασή τους στον πρώτο Οδηγό του Βυζαντινού Μουσείου, δημοσίευσε στο *Δελτίον* της ΧΑΕ τα σημαντικότερα αντικείμενα της Συλλογής της Εταιρείας, προκειμένου «να κατανοηθῆ ἡ συμβολή, ἣν προσέφεραν εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν πατρίδα ὁ ζῆλος τοῦ τοσοῦτον παραγνωρισθέντος ἀκαμάτου χριστιανολόγου Γ. Λαμπάκη, οὗτινος ἡ μαρμάρινη προτομὴ δικαίως κοσμεῖ σήμερον τὴν εἴσοδον τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου»⁴⁰⁸.

Η Συλλογή της Εταιρείας ακολούθησε την επιστημονική και εκθεσιακή διαδρομή του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, το οποίο λίγα χρόνια μετά, το 1930, μεταφέρθηκε από την προσωρινή του στέγη στο ισόγειο της Ακαδημίας Αθηνών στο κτηριακό συγκρότημα της Villa Ilissia, όπου η αρχική μουσειολογική προσέγγιση του Γ. Σωτηρίου βρήκε την απόλυτη έκφραση και εφαρμογή της⁴⁰⁹. Η επιστημονική και μουσειολογική σύλληψη του Γ. Σωτηρίου για τη Μόνιμη Έκθεσή του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, παρά τις επιμέρους αλλαγές και τον εμπλουτισμό της με νέες ενότητες, παρέμεινε κυρίαρχη σε όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα, έως την Επανεκθεση των Συλλογών του το 2014, κατά την οποία επιχειρήθηκε μία νέα ανάγνωση των αντικειμένων τέχνης μέσω της ένταξής τους στο ιστορικό και πολιτιστικό περιβάλλον που δημιουργήθηκαν⁴¹⁰. Εκτός από τα αντικείμενα της Συλλογής της ΧΑΕ, τα οποία αξιοποιήθηκαν τόσο στη Μόνιμη Έκθεση των Συλλογών του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου όσο και στις περιοδικές εκθέσεις του στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, οι φωτογραφικές αποτυπώσεις παλαιοχριστιανικών, βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων που συγκέντρωσε ο

⁴⁰⁷ Σωτηρίου 1924β, 74-75.

⁴⁰⁸ Στο ίδιο, 74-87.

⁴⁰⁹ Σωτηρίου 1931, 5-10. Τσάκαλος 2006β, 374-375. Εκτός από τα έργα παλαιοχριστιανικής, βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης της Συλλογής της ΧΑΕ, ο Γ. Σωτηρίου εξέθεσε και τα σχέδια του Λουδοβίκου Θειρσίου σε μικρή αίθουσα της δυτικής πτέρυγας του κτηριακού συγκροτήματος της Villa Ilissia, επιχειρώντας, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει στον οδηγό του Βυζαντινού Μουσείου, μία πρώτη προσπάθεια «ἀναβιώσεως τῆς ἀγιογραφίας μὲ νεωτέρας ἀντιλήψεις». Βλ. Σωτηρίου 1931, 136. Πρβλ. Ματθιόπουλος 2006, 108. Κωνσταντῖος 2006, 74.

⁴¹⁰ Για την Επανεκθεση των Συλλογών του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, βλ. Κωνσταντῖος 2004, 42-45. Κωνσταντῖος 2007, 4-13. *Βυζαντινές Συλλογές* 2008, 13-27. Κωνσταντῖος 2009α, 175-181. Κωνσταντῖος 2010, 4-11.

Γ. Λαμπάκης αποτέλεσαν τον πυρήνα των Ιστορικών και Φωτογραφικών Αρχείων του ιδρύματος⁴¹¹.

⁴¹¹ Για τα Ιστορικά και Φωτογραφικά Αρχεία του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου, βλ. Λαζαρίδου 2004, 462-463. Χόρτη 2009, 84-87.

III. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όπως καταδείχθηκε στο κείμενο που προηγήθηκε, το απαξιωμένο από τους Διαφωτιστές Βυζάντιο άρχισε σταδιακά να αποκαθίσταται τον 19ο αιώνα παράλληλα με τη μεταστροφή της διανόησης στην Ευρώπη σχετικά με το παρελθόν της. Το έντονο ενδιαφέρον για την ιστορία που εκδηλώθηκε με την επικράτηση του κινήματος του Ρομαντισμού, καθώς και η γενική αναθεώρηση του ευρωπαϊκού Μεσαίωνα υπό το πρίσμα των πρωτοεμφανιζόμενων εθνικών ιδεολογιών συνετέλεσαν στην ανάπτυξη των βυζαντινών σπουδών, οι οποίες άρχισαν να οργανώνονται σε θεσμικό επίπεδο στα τέλη του 19ου αιώνα.

Στην Ελλάδα, που επίσης είχε δεχθεί ρομαντικές επιδράσεις, η μελέτη της βυζαντινής εποχής υπαγορεύτηκε από την ανάγκη να αποδειχθεί η ιστορική συνέχεια του έθνους, καθώς έπρεπε να καλυφθεί το κενό των αιώνων που έπονταν της ένδοξης ελληνικής αρχαιότητας μέχρι την εν λόγω εποχή. Έτσι, το αίτημα για μια ενιαία εθνική ιστορία με συνεχή χαρακτήρα τοποθέτησε τη βυζαντινή εποχή ανάμεσα στην αρχαία και τη νεώτερη, με κύριους εκφραστές τους ιστορικούς Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο και Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο. Ωστόσο, η ενασχόληση με το Βυζάντιο αναπόφευκτα συνδέθηκε με τα εκάστοτε ιδεολογικά ζητήματα σχετικά με τη συγκρότηση της εθνικής ταυτότητας των Ελλήνων, καθώς –σε αντίθεση με το σταθερό και καλά μελετημένο πρότυπο της αρχαιότητας– η βυζαντινή εποχή ήταν ακόμη εύπλαστη και προσαρμόσιμη στις πολιτικές ανάγκες που επέβαλλε κάθε φορά η ιστορική συγκυρία. Αντίστοιχα, ο τρόπος με τον οποίο αντιμετωπίστηκαν τα βυζαντινά μνημεία στην Ελλάδα, καθ' όλη την περίοδο που εξετάστηκε, συνδέεται άρρηκτα και με την ιστορική εξέλιξη της πρόσληψης του Βυζαντίου.

Η μέριμνα για τις βυζαντινές αρχαιότητες στην Ελλάδα ξεκίνησε τυπικά με τον πρώτο αρχαιολογικό νόμο του 1834, ο οποίος δεν εξαίρεσε από την προστασία του και τα μεσαιωνικά μνημεία. Στην πραγματικότητα όμως κατά το μεγαλύτερο μέρος του 19ου αιώνα τα κατάλοιπα της βυζαντινής εποχής όχι μόνο έμειναν έξω από το σώμα των εθνικών μνημείων, αλλά αντιμετωπίστηκαν με αδιαφορία ή ακόμα και εχθρικά, με εξαίρεση βέβαια τα χειρόγραφα, είδος που εκτιμήθηκε ήδη από την Αναγέννηση κυρίως ως φορέας της κλασικής γραμματείας. Η στάση απέναντι στην τέχνη και τα μνημεία του βυζαντινού πολιτισμού άρχισε να αλλάζει προς το τέλος του

19ου αιώνα, καθώς οι ιδεολογίες της εποχής ως προς την πρόσληψη του Βυζαντίου συσχετίστηκαν και με τα κατάλοιπα του «μεσαιωνικού ελληνισμού», κατά την έκφραση που επικράτησε σύμφωνα με το κυρίαρχο πλέον σχήμα της ελληνικής ιστορίας. Σημαντικό ρόλο έπαιξε και το ενδιαφέρον που είχε αρχίσει να εκδηλώνεται στη Δύση για τα κατάλοιπα αυτής της περιόδου, αλλά και η δράση της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, η οποία πρωτοστάτησε στην κινητοποίηση για τη διάσωση των βυζαντινών μνημείων στην Ελλάδα.

Η ίδρυση της ΧΑΕ το 1884, ως ιδιωτική πρωτοβουλία μιας ομάδας αστών με σκοπό τη διάσωση, περισυλλογή και μελέτη κάθε παλαιάς αλλά και σύγχρονης μαρτυρίας της θρησκευτικής πίστης και λατρείας, καθώς και τη σύσταση Μουσείου Χριστιανικής Αρχαιολογίας, εντάσσεται στο ευρύτερο αίτημα των τελών του 19ου αιώνα για την προστασία των βυζαντινών μνημείων, ενώ ιδεολογικά συνδέεται με την προσπάθεια να αποδειχθεί η ιστορική συνέχεια του έθνους. Ωστόσο, η Εταιρεία διαφοροποιήθηκε σε σχέση με τις ιδεολογίες της εποχής, καθώς για τα ιδρυτικά στελέχη της, με κύριο εκφραστή τον θεολόγο και διδάκτορα της χριστιανικής αρχαιολογίας Γεώργιο Λαμπάκη, η συνέχεια του έθνους ταυτιζόταν με την αδιάσπαστη συνέχεια της ιστορίας της Εκκλησίας. Κατά συνέπεια, τόσο για τη ΧΑΕ όσο και για τον έφορο του Μουσείου της Γ. Λαμπάκη, τα κατάλοιπα που στόχευαν να διασώσουν και να περισυλλέξουν ήταν πρωτίστως χριστιανικά, χωρίς να είναι κυρίαρχη ως προς την πρόσληψή τους η έννοια του μνημείου και ακόμα λιγότερο του έργου τέχνης. Σε κάθε περίπτωση πρόθεση της Εταιρείας ήταν να καλύψει την κρατική ανεπάρκεια για την προστασία των χριστιανικών μνημείων και να συμπληρώσει με το Χριστιανικό Αρχαιολογικό Μουσείο της το έργο του Κεντρικού Αρχαιολογικού Μουσείου.

Αν και δεν αποκλείονται οι διαφωνίες μεταξύ των ιδρυτών της Εταιρείας, όπως προκύπτει από την κινητικότητα στα μέλη και τη δυσλειτουργία των πρώτων διοικητικών συμβουλίων, ο Γ. Λαμπάκης, ο οποίος εργάστηκε με ενθουσιώδη ζήλο για την επίτευξη των στόχων της, ήταν αυτός που τελικά καθόρισε τόσο το ιδεολογικό όσο και το επιστημονικό της υπόβαθρο. Η κυριαρχία του στη ΧΑΕ επιβεβαιώνεται άλλωστε και από το καταστατικό του 1903, όπου στο πρόσωπό του συγκέντρωσε τις ιδιότητες του γενικού γραμματέα της Εταιρείας και του ισόβιου διευθυντή του Μουσείου της. Στο πλαίσιο αυτό ανέπτυξε μία αξιομνημόνευτη επιστημονική δράση για τη διάσωση των χριστιανικών καταλοίπων, η σημασία της οποίας έγκειται αφενός στην πρωτοπόρο για την εποχή φωτογράφιση, καταγραφή

και δημοσίευση ενός τεράστιου αριθμού μεσαιωνικών αλλά και νεώτερων μνημείων και αφετέρου στη συγκρότηση και σχολαστική τεκμηρίωση της Συλλογής της ΧΑΕ. Ωστόσο, διαφοροποιήθηκε από τους σύγχρονους του μελετητές του Μεσαίωνα, καθώς ο τρόπος με τον οποίο προσλάμβανε τη χριστιανική αρχαιολογία δεν συμβάδιζε με την ανάπτυξη του επιστημονικού αυτού κλάδου στην υπόλοιπη Ευρώπη, όπου ο όρος προσδιόριζε μια αμιγώς αρχαιολογική εξειδίκευση με χρονικά όρια έως τον 7ο ή τον 8ο αιώνα. Το επιστημονικό ενδιαφέρον του Γ. Λαμπάκη στράφηκε στα τεκμήρια της ζωής της Εκκλησίας από την παλαιοχριστιανική εποχή έως και τον 19ο αιώνα, ανεξάρτητα από την καλλιτεχνική τους αξία ή την παλαιότητά τους, αδιαφορώντας σε αρκετές περιπτώσεις ακόμα και για τις χρονολογήσεις, καθώς για αυτόν τα αντικείμενα που μελετούσε ήταν σημαντικά πρωτίστως ως ιερά κειμήλια. Στόχος του ήταν η τεκμηρίωση της αδιάλειπτης ζωής της Εκκλησίας, αλλά και η προβολή της χριστιανικής αυτοκρατορίας και της θρησκείας που τη συνέδεε με τη σύγχρονή του Ελλάδα. Αντίστοιχο των προσανατολισμών του Γ. Λαμπάκη ήταν και το εύρος της Συλλογής της ΧΑΕ που ανέλαβε να συγκροτήσει, καθώς περιελάμβανε έργα παλαιοχριστιανικής, βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης, τα οποία δεν έπαψαν από τότε να θεωρούνται πολύτιμα, αλλά και κάθε είδους τεκμήρια της χριστιανικής πίστης και λατρείας, ακόμα και τα σύγχρονά του, διασώζοντας έτσι σημαντικές μαρτυρίες και για τον 19ο αιώνα.

Όπως επισημάνθηκε, η ανταπόκριση στη συλλεκτική δράση της ΧΑΕ ήταν άμεση, καθώς προσέφεραν κειμήλια που είχαν στην κατοχή τους τα μέλη της και οι άνθρωποι του περιβάλλοντός τους, αλλά ακόμα και η βασίλισσα Όλγα, η οποία άλλωστε είχε θέσει την Εταιρεία υπό την προστασία της. Ωστόσο, καθοριστικής σημασίας για τη συγκρότηση της Συλλογής της ΧΑΕ ήταν η έκδοση το 1890 των εγκυκλίων της Ιεράς Συνόδου και του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδύσεως, με τις οποίες προτρέπονταν τα ηγουμενοσυμβούλια των μονών, οι ιερείς, οι κρατικοί φορείς και οι ιδιώτες για την παράδοση των εκτός χρήσεως λειτουργικών σκευών στην Εταιρεία. Σημαντικό ρόλο έπαιξε επίσης η διαχείριση και η προβολή της Συλλογής από τον Γ. Λαμπάκη, καθώς και η πρακτική της Εταιρείας, η οποία αποβλέποντας σε περισσότερες δωρεές, δημοσίευε στον ημερήσιο τύπο της εποχής τα ονόματα των δωρητών και τα αντικείμενα που αυτοί προσέφεραν. Ενδεικτικός για την απήχηση της δράσης της ΧΑΕ, αλλά και της απουσίας αντίστοιχου κρατικού φορέα, έως το 1914 που ιδρύθηκε το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, ήταν ο εμπλουτισμός της Συλλογής της και με εκκλησιαστικά

κειμήλια από περιοχές των Βαλκανίων εκτός των τότε ελληνικών συνόρων, προκειμένου να διασωθούν σε περιόδους πολιτικής έντασης στο πλαίσιο των ευρύτερων αναδιατάξεων στην καταρρέουσα οθωμανική αυτοκρατορία. Τα αντικείμενα αυτά συγκεντρώνονταν από τους εκεί ελληνικούς πληθυσμούς ή ακόμα και από το ίδιο το Υπουργείο Εξωτερικών και τις κατά τόπους προξενικές αρχές

Ωστόσο, παρά την τεράστια συλλεκτική δράση που ανέπτυξε η Εταιρεία, τόσο οι διαρκείς προσπάθειές της προκειμένου η Συλλογή της να αποκτήσει δική της μόνιμη στέγη, όσο και οι ενέργειες του Γ. Λαμπάκη να μετατρέψει σε κρατικό θεσμό το Μουσείο που ουσιαστικά ο ίδιος είχε δημιουργήσει και μάλιστα υπό τον όρο να διατηρεί τον πλήρη έλεγχο, δεν τελεσφόρησαν. Από την άλλη, η δράση της ΧΑΕ ήταν αυτή που συνέβαλε στο να ωριμάσει και μέσα στην Αρχαιολογική Υπηρεσία η ανάγκη να επεκταθεί η προστασία και στα χριστιανικά μνημεία, αλλά και ο προσανατολισμός για την ίδρυση ενός κρατικού Μουσείου βυζαντινών αρχαιοτήτων. Η Συλλογή της ΧΑΕ, η οποία από το 1890 έως το 1892 εκτέθηκε στο κτήριο της Ιεράς Συνόδου στην πλατεία Καρύτση, μεταφέρθηκε το 1893 στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, όπου παρέμεινε στη μία και μοναδική αίθουσα που παραχωρήθηκε στην Εταιρεία έως το 1923, οπότε και αποφασίστηκε η παραχώρηση του μεγαλύτερου μέρους της ως παρακαταθήκη στο κρατικό Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο. Είχε προηγηθεί η αναθεώρηση του καταστατικού της Εταιρείας το 1923 και η αναστολή της συλλεκτικής της δράσης, η οποία σχετίζεται άμεσα και με την αύξηση του κρατικού ενδιαφέροντος για τις μεσαιωνικές και χριστιανικές αρχαιότητες, καθώς με την ίδρυση του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου το 1914 και τη συμπλήρωση της σχετικής νομοθεσίας που ακολούθησε κατά τα έτη 1916 και 1920, περιορίστηκε σημαντικά η δυνατότητα ανάλογης δραστηριότητας από ιδιώτες και σωματεία.

Αντίστοιχα, όπως διαπιστώθηκε, οι προσπάθειες των εταίρων, και ιδιαίτερα του Γ. Λαμπάκη, προκειμένου η Εταιρεία να αναλάβει ως η πλέον αρμόδια την ευθύνη για τη διάσωση και αποκατάσταση των χριστιανικών μνημείων αντιμετώπισαν αφενός την αρνητική στάση της Γενικής Εφορίας Αρχαιοτήτων, η οποία άλλωστε ήταν ο επίσημος κρατικός φορέας για την προστασία τους, αφετέρου την έλλειψη των οικονομικών πόρων που απαιτούνταν για ένα τέτοιο εγχείρημα. Οι ενέργειες της ΧΑΕ για την αποκατάσταση του καθολικού της μονής Δαφνίου, οι οποίες ξεκίνησαν αμέσως μετά την ίδρυσή της και διήρκεσαν δύο δεκαετίες, αποτελούν το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα απόπειρας της Εταιρείας να αναλάβει

πρωταγωνιστικό ρόλο στη διάσωση των χριστιανικών μνημείων. Παρ' όλο που η Εταιρεία περιορίστηκε στον ρόλο του απλού γνωμοδότη στην καλύτερη περίπτωση, καθώς τις περισσότερες φορές τα πορίσματα και οι προτάσεις της αγνοήθηκαν, η κινητοποίησή της υπήρξε καθοριστική για την τύχη του μνημείου. Η ΧΑΕ, παράλληλα με το Δαφνί, κινητοποιήθηκε για την προστασία και την αναστήλωση πολλών άλλων ναών, τόσο στην Αττική όσο και στον ευρύτερο ελλαδικό χώρο, χωρίς ωστόσο ουσιαστικό αποτέλεσμα τις περισσότερες φορές. Η σύσταση επιτροπών εμπειρογνομόνων, οι οποίες συνήθως αποτελούνταν από επιφανή μέλη της, και η υποβολή γνωμοδοτικών εκθέσεων για την κατάσταση των χριστιανικών μνημείων αποτελούσε σταθερή τακτική της, καθώς σε αντίθεση με την πανίσχυρη τότε εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, δεν διέθετε ίδιους χρηματικούς πόρους για τη συντήρηση και αποκατάσταση των μνημείων. Μοναδική εξαίρεση αποτέλεσαν οι εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης του ψηφιδωτού της «Κοινωνίας των Αποστόλων» στη Μητρόπολη Σερρών, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν με έξοδα της ΧΑΕ. Ωστόσο, η μεταστροφή του κρατικού ενδιαφέροντος, αλλά και της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας προς τα βυζαντινά μνημεία στα τέλη του 19ου αιώνα σχετίζεται άμεσα και με την πολυσχιδή δράση της ΧΑΕ για τη μελέτη και την προστασία τους.

Ο άνθρωπος ο οποίος ταυτίστηκε με την επιστημονική δράση της Εταιρείας, καθώς έφερε εις πέρας ένα τιτάνιο και πρωτοποριακό για την εποχή έργο περισυλλογής, καταγραφής, φωτογράφισης και δημοσίευσης πλήθους βυζαντινών, μεταβυζαντινών, αλλά και νεώτερων μνημείων, ήταν ο Γ. Λαμπάκης. Θεμελιώδεις για τη συλλεκτική και καταγραφική δράση του υπήρξαν οι περιηγήσεις του στην Ελλάδα και σε περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που άνθησε ο βυζαντινός πολιτισμός, καθώς και σε άλλα κέντρα του ελληνικού και χριστιανικού κόσμου. Τα ταξίδια αυτά, πολλά από τα οποία σχετίζονταν με το έργο της βασίλισσας Όλγας, του έδωσαν τη δυνατότητα να μελετήσει, να καταγράψει και να φωτογραφήσει χριστιανικά μνημεία. Τις επιστημονικές παρατηρήσεις του για τα μνημεία που εξέταζε ανακοίνωνε σποραδικά σε συνέδρια και συστηματικά στις ετήσιες εκθέσεις του προς τη γενική συνέλευση της ΧΑΕ, τις οποίες στη συνέχεια δημοσίευε στο *Δελτίον* της Εταιρείας. Επιπλέον, όπως προκύπτει από το προσωπικό του αρχείο, αρχειοθετούσε με επιμέλεια τις σημειώσεις του ανά μνημείο, ενώ αντέγραφε σε ξεχωριστά τεύχη τις επιγραφές που είχε καταγράψει. Η φωτογραφική τεκμηρίωση των περιηγήσεών του, οι σχετικές δημοσιεύσεις του στο *Δελτίον* της Εταιρείας και τα

κατάλοιπα του αρχείου του αποτελούν σπάνιες, ακόμα και μοναδικές, μαρτυρίες για ναούς που δεν σώζονται πια, επιγραφές που χάθηκαν, αλλά και για μνημεία που υπέστησαν μεταγενέστερες επεμβάσεις ή αλλοιώσεις.

Παράλληλα οι περιηγήσεις του αποτέλεσαν τον κύριο μοχλό του εμπλουτισμού της Συλλογής της ΧΑΕ, καθώς με τις συστάσεις της Εκκλησίας και του Κράτους παρότρυνε ιερείς και μοναχούς να του παραδώσουν για το Χριστιανικό Αρχαιολογικό Μουσείο λειτουργικά σκεύη και αντικείμενα που δεν ήταν πλέον σε χρήση, ενώ η συλλεκτική δράση του ενισχύθηκε από Δήμους και ιδιώτες. Ο Γ. Λαμπάκης κατέθετε στο Μουσείο της Εταιρείας και τις φωτογραφίες που συγκέντρωνε κατά τη διάρκεια των ταξιδιών του. Κάποιες από αυτές προέρχονταν από αγορές ή δωρεές, ενώ οι περισσότερες ελήφθησαν από τον ίδιο, ο οποίος χρησιμοποίησε τη φωτογραφία ως μέσο αξιόπιστης τεκμηρίωσης για να διασώσει τα χριστιανικά μνημεία.

Η συνέπεια με την οποία ο Γ. Λαμπάκης υπηρέτησε τον στόχο του για τη δημιουργία του Χριστιανικού Αρχαιολογικού Μουσείου δεν περιορίστηκε στη σύλληψη της ιδέας και στην τεράστια συλλεκτική του προσπάθεια, αλλά ολοκληρώθηκε με την υποδειγματική καταγραφή, τεκμηρίωση, ταξινόμηση και δημοσίευση της Συλλογής της Εταιρείας. Η συστηματική καταγραφή και τεκμηρίωση των αντικειμένων που εισέρχονταν στο Μουσείο, καθόλου αυτονόητη για την εποχή εκείνη, σε συνδυασμό με τις πληροφορίες για την προέλευση και τον τρόπο απόκτησής τους τόσο στα Ευρετήρια όσο και στο Δελτίον της Εταιρείας, καθιστούν τη Συλλογή του μοναδική, καθώς τέτοια στοιχεία λείπουν ακόμα και από σημαντικά μουσεία. Παράλληλα, ο Γ. Λαμπάκης κατάφερε να συγκροτήσει ένα πολύτιμο φωτογραφικό αρχείο παλαιοχριστιανικών, βυζαντινών, μεταβυζαντινών, αλλά και νεώτερων μνημείων, το οποίο είναι χρονολογημένο και σχολιασμένο από τον ίδιο στο βιβλίο εισαγωγής της Συλλογής, καθώς αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της. Επιπλέον, ταξινόμησε με πρότυπο τρόπο το αρχείο αυτό, ενώ στη συνέχεια δημοσίευσε στο *Δελτίον* της Εταιρείας κατάλογο και ευρετήριο των φωτογραφιών της Συλλογής, ο οποίος χρησιμοποιείται από τους ερευνητές έως και σήμερα.

Ο Γ. Λαμπάκης υπήρξε ένας ιδιαίτερα μεθοδικός και συστηματικός άνθρωπος και αναμφίβολα πρωτοπόρος της τεκμηρίωσης. Όμως, για αυτόν η ανάγκη για τη συστηματική τεκμηρίωση της Συλλογής της ΧΑΕ υπαγορευόταν πρωτίστως από τις απόψεις του για τον χαρακτήρα και τον ρόλο του Μουσείου που οραματίστηκε να δημιουργήσει. Οι ιδεολογικοί και επιστημονικοί προσανατολισμοί του διαφαίνονται

και από τον τρόπο με τον οποίο ταξινομήσε τη Συλλογή, καθώς –μένοντας πιστός στις αντιλήψεις του για τη χριστιανική αρχαιολογία– δεν είχε χρονολογικούς ή αισθητικούς περιορισμούς για τα αντικείμενα που εξέθετε, ενώ επεδίωξε να παρουσιάσει στο Μουσείο όλες τις εκφάνσεις της εκκλησιαστικής ζωής δημιουργώντας ή ακόμα και κατασκευάζοντας νέα μουσειακά εκθέματα, αφενός για λόγους τεκμηρίωσης και αφετέρου για να παρουσιαστούν στον επισκέπτη ως εύληπτο εποπτικό υλικό. Ο Γ. Λαμπάκης είχε πλήρη επίγνωση ότι, παράλληλα με τη συλλεκτική του δράση, η συστηματική καταγραφή και τεκμηρίωση, καθώς και η ταξινόμηση της Συλλογής, την οποία μάλιστα προσμετρούσε στο επιστημονικό του έργο, είχαν ιδιαίτερη σημασία για το Μουσείο και τους στόχους του.

Αναμφίβολα στη Συλλογή της Εταιρείας συνυπήρχαν άνισης αρχαιολογικής αξίας αντικείμενα, καθώς περιελάμβανε από σπάνια έργα, όπως το χρυσόβουλο που εξέδωσε το 1301 ο Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος, έως απλά ενθυμήματα, όπως κεριά που χρησιμοποιήθηκαν σε τελετές ή ακόμα και ένα φιαλίδιο με νερό από τον ποταμό Ιορδάνη. Οι επόμενες του Γ. Λαμπάκη γενιές αρχαιολόγων που διαχειρίστηκαν τη Συλλογή, όταν αυτή περιήλθε στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, αξιοποίησαν τα σημαντικότερα έργα παλαιοχριστιανικής, βυζαντινής και μεταβυζαντινής τέχνης, καθώς και το πολύτιμο για την τεκμηρίωση των μνημείων φωτογραφικό αρχείο. Παράλληλα όμως απαξίωσαν ένα μέρος της Συλλογής, για το οποίο θεωρούσαν ότι δεν έχει θέση σε ένα αρχαιολογικό Μουσείο βυζαντινής τέχνης. Στην εποχή μας ωστόσο, καλούμαστε να προσεγγίσουμε με διαφορετική οπτική, αλλά και να αξιοποιήσουμε ακόμα και αντικείμενα ή υλικά της Συλλογής χωρίς καμία αρχαιολογική αξία, καθώς σε συνδυασμό με την εξαιρετική τεκμηρίωσή τους αποτυπώνουν με σαφήνεια τις αντιλήψεις μέρους της κοινωνίας αλλά και την πρόσληψη του Βυζαντίου στην Ελλάδα στο γύρισμα από τον 19ο στον 20ό αιώνα.

IV. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Αδαμαντίου 1908:** Α. Αδαμαντίου, «Έργασιαί Μυστρᾶ καὶ Δαφνίου», *ΠΑΕ* 1907 (1908), 129-146.
- Αλεξανδρή 2008:** Α. Αλεξανδρή, στο: «Το πρώτο Διεθνές Αρχαιολογικό Συνέδριο στην Ελλάδα», «...Ανέφερα εγγράφως». *Θησαυροί του Ιστορικού Αρχείου της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας*, Αθήνα 2008, 47-49.
- Ανδρούδης 2007:** Π. Ανδρούδης, «Παρατηρήσεις στον κατεστραμμένο βυζαντινό ναό του Αγίου Νικολάου του Φραντζή στη Βέροια», *Βυζαντινά* 26 (2007), 273-278.
- ΑΔ: Αρχαιολογικόν Δελτίον.*
- Αχειμάστου-Ποταμιάνου 1998:** Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Εικόνες του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1998.
- BCH: Bulletin de Correspondance Hellénique.*
- Βέης 1906:** Ν. Βέης, «Κατάλογος τῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Ἑταιρείας», *ΔΧΑΕ*, περ. Α΄, ΣΤ΄ (1906), 49-120.
- Βερτόπουλος 1877:** Ν. Βερτόπουλος, *Κτητορικὸν τῆς ἐν Μυκόνῳ Ἱερᾶς Μονῆς τῆς Κοιμῆσεως τῆς Θεοτόκου, ἐπιλεγομένης «Τουρλιανῆς»*, Ερμούπολη 1877.
- Βόγκλη 2017:** Μ. Βόγκλη, «Οι Κατακόμβες της Μήλου: Νεότερα ανασκαφικά δεδομένα (2008-2009)», στο: *Αρχαιολογικό Έργο στα Νησιά του Αιγαίου*, τόμ. Β΄, Μυτιλήνη 2017, 497-508.
- Βολανάκης 1976:** Ι. Η. Βολανάκης, *Τὰ Παλαιοχριστιανικὰ Βαπτιστήρια τῆς Ἑλλάδος*, Αθήνα 1976.
- Boycheva 2015:** Υ. Boycheva, «“Εἰκόνες μοσχόβικαις..., εὐμορφώτατα πράγματα”. Η μεταφορά ρωσικῶν εικόνων στον ελληνικό χώρο από το 16ο ως τις αρχές του 20οῦ αἰῶνα», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ΄, ΛΣΤ΄ (2015), 219-234.
- Βυζαντινές Συλλογές 2008:** *Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο. Βυζαντινές Συλλογές. Η Μόνιμη έκθεση* (κατάλογος έκθεσης), Αθήνα 2008.
- ΒυζΔ: Βυζαντινὸς Δόμος.*
- Byzance 1992:** *Byzance. L’art byzantin dans les collections publiques françaises* (κατάλογος έκθεσης), Paris 1992.

- Γερογιώργη 2005:** Σ. Γερογιώργη, «Ἐκκλησιαστικά ἀντικείμενα μικροτεχνίας ἀπὸ τὴ Μονὴ Βρύσεως στὸ Βυζαντινὸ καὶ Χριστιανικὸ Μουσεῖο», στο: *Πρακτικὰ Β΄ Διεθνoῦς Σιφναϊκοῦ Συμποσίου, Σίφνος 27-30 Ιουνίου 2002*, τόμ. Β΄, (Αθήνα 2005) 177-190.
- Chondrogiannis 2017:** St. T. Chondrogiannis, *Byzantium in the World. Artistic, Cultural and Ideological Legacy from the 19th to the 21st century*, Thessaloniki 2017.
- Γκιολές – Πάλλης 2014:** Ν. Γκιολές – Γ. Πάλλης (επιμ.), *Ἄτλας των χριστιανικῶν μνημείων του Αἰγαίου*, Αθήνα 2014.
- Γκράτζιου 1987:** Ὁ. Γκράτζιου, «Ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου. Τα πρώτα χρόνια», *Μνήμων* 11 (1987), 54-73.
- Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006:** Ὁ. Γκράτζιου – Α. Λαζαρίδου (επιμ.), *Ἀπὸ τὴ Χριστιανικὴ Συλλογὴ στο Βυζαντινὸ Μουσεῖο (1884-1930)* (κατάλογος έκθεσης), Αθήνα 2006.
- Γκράτζιου 2006α:** Ὁ. Γκράτζιου, «...“πρὸς δόξαν τῆς τε ἐκκλησίας καὶ τῆς πατρίδος”. Το Χριστιανικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον καὶ ο Γεώργιος Λαμπάκης», στο: Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 37-52.
- Γκράτζιου 2006β:** «Ὁ Γεώργιος Λαμπάκης καὶ ἡ οικογένειά του», στο: Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 160-161.
- Γκότσης 2006α:** Στ. Γκότσης, «1884. Ἡ ἰδρυση τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Εταιρείας», στο: Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 147-154.
- Γκότσης 2006β:** Στ. Γκότσης, «Ἡ κινητοποίηση των ιδιωτῶν καὶ τοῦ Κράτους», στο: Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 226.
- Γκότσης 2006γ:** Στ. Γκότσης, «Ἡ Χριστιανικὴ Ἀρχαιολογικὴ Εταιρεία μετὰ το 1914», στο: Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 256-258.
- Δημαράς 1986:** Κ. Θ. Δημαράς, *Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος. Ἡ εποχὴ του, ἡ ζωὴ του, τὸ ἔργο του*, Αθήνα 1986.
- Δημητρακόπουλος – Χρόνη 2013:** Φ. Δημητρακόπουλος – Μ. Χρόνη, «Πρωτόκλητος Ἀνδρέας καὶ οσία Φιλοθέη», στο: Ε. Γ. Σαράντη – Δ. Τριανταφυλλόπουλος (επιμ.), *Πρακτικὰ Διεθνoῦς Συνεδρίου. Ὁ Ἀπόστολος Ἀνδρέας στὴν Ἱστορία καὶ τὴν Τέχνη, Πάτρα 17-19 Νοεμβρίου 2006*, (Πάτρα 2013) 101-128.

- Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη 2006:** Ν. Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη, «Η συγκρότηση των συλλογών. Αρχαία ανήκοντα στο Κράτος. Η συμβολή της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας», στο: Γκράτziu – Λαζαρίδου 2006, 276-286.
- Drakopoulou 2009:** Ε. Drakopoulou, “British School at Athens research on Byzantine Attica”, στο: Μ. L. Smith, Ρ. Μ. Kitromilides – Ε. Calligas (έκδ.), *Scholars, Travels, Archives: Greek history and culture through the British School at Athens*, Athens 2009, 145-152.
- Δρανδάκη – Βρανοπούλου – Καλλιγά 2000:** Α. Δρανδάκη – Λ. Βρανοπούλου – Α. Καλλιγά, «Η μελέτη των εικόνων με υπογραφή του Εμμανουήλ Λαμπάρδου στο Μουσείο Μπενάκη με τη συμβολή της τεχνικής εξέτασης», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', ΚΑ' (2000), 189-220.
- Δρανδάκης 1962:** Ν. Β. Δρανδάκης, *Ο Έμμανουήλ Τζάνες Μπουνιαλής θεωρούμενος έξ' εικόνων του σφωζομένων κυρίως εν Βενετία*, Αθήνα 1962.
- Δρανδάκης 1974:** Ν. Β. Δρανδάκης, «Συμπληρωματικά εις τὸν Έμμανουήλ Τζάνε. Δύο άγνωστοι εικόνες του», *Θησαυρίσματα* 11 (1974), 36-72.
- Drandaki – Papanikola-Bakirtzi – Tourta 2013:** Α. Drandaki – D. Papanikola-Bakirtzi – Α. Tourta (επιμ.), *Heaven and Earth. Art of Byzantium Greek Collections* (κατάλογος έκθεσης), Athens 2013.
- ΔΧΑΕ:** *Δελτίον τής Χριστιανικής Αρχαιολογικής Έταιρείας.*
- ΕΕΘΣΠΑ:** *Έπιστημονική Έπετηρίς Θεολογικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών.*
- Έκθεση για τα εκατό χρόνια της ΧΑΕ 1985:** *Έκθεση για τα εκατό χρόνια της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Έταιρείας* (κατάλογος έκθεσης), Αθήνα 1985.
- ΕΜΜΕ:** *Εύρετήριον τών Μεσαιωνικῶν Μνημείων τής Ελλάδος.*
- Ευαγγελάτου – Παπασταύρου – Σκώττη 2001:** Μ. Ευαγγελάτου – Έ. Παπασταύρου – Τ.-Π. Σκώττη (επιμ.), *Το Βυζάντιο ως Οικουμένη* (κατάλογος έκθεσης), Αθήνα 2001.
- Ευθυμίου 2020:** Α. Γ. Ευθυμίου, «Η ανέκδοτη διατριβή τοῦ Γεωργίου Λαμπάκη (Μόναχο 1882), Πρῶτες παρατηρήσεις», στο: *Πρακτικά Ε' Έπιστημονικοῦ Συμποσίου Νεοελληνικής Έκκλησιαστικής Τέχνης, Αθήνα 15-16 Δεκεμβρίου 2017*, (Αθήνα 2020) 639-652.
- Evans 2004:** Η. C. Evans (έκδ.), *Byzantium. Faith and Power (1261-1557)* (κατάλογος έκθεσης), New York 2004.
- Ζαμπέλιος 1852:** Σπ. Ζαμπέλιος, *Άσματα δημοτικά τής Ελλάδος. Έκδοθέντα μετά μελέτης ιστορικής περι Μεσαιωνικοῦ Έλληνισμοῦ*, Κέρκυρα 1852.

- Garidis 1989:** M. Garidis, *La peinture murale orthodoxe après la chute de Byzance (1450-1600) et dans les pays sous domination étrangère*, Athènes 1989.
- Θράκη - Κωνσταντινούπολη 2007:** Θράκη - Κωνσταντινούπολη. *Το οδοιπορικό του Γ. Λαμπάκη (1902) (κατάλογος έκθεσης)*, Αθήνα 2007.
- Καζανάκη-Λάππα 1981:** Μ. Καζανάκη-Λάππα, «Οι ζωγράφοι του Χάνδακα κατά το 17ο αιώνα, ειδήσεις από νοταριακά έγγραφα», *Θησαυρίσματα* 18 (1981), 177-267.
- Καζανάκη-Λάππα – Μαλλούχου-Τούφανο 2009:** Μ. Καζανάκη-Λάππα – Φ. Μαλλούχου-Τούφανο (επιμ.), *Τα Βυζαντινά Μνημεία της Ελλάδος στη Διεθνή Έκθεση της Ρώμης του 1911*, Αθήνα 2009.
- Kakavas 2002:** G. Kakavas (επιμ.), *Post-Byzantium: The Greek Renaissance. 15th - 18th Century Treasures from the Byzantine and Christian Museum, Athens* (κατάλογος έκθεσης), Athens 2002.
- Κακίση – Κωτούλα 2012:** Α. Γ. Κακίση – Δ. Κωτούλα, «Βρετανοί αρχιτέκτονες και Βυζάντιο: καταγραφές στη Θεσσαλονίκη, 1888-1910», στο: Α. Μέντζος (επιμ.), *Αποτυπώματα. Η βυζαντινή Θεσσαλονίκη σε φωτογραφίες και σχέδια της Βρετανικής Σχολής Αθηνών* (κατάλογος έκθεσης), Θεσσαλονίκη 2012, 13-31.
- Kakissis 2009:** A. G. Kakissis, “The Byzantine Research Fund Archive: encounters of Arts and Crafts architects in Byzantium”, στο: M. L. Smith – P. M. Kitromilides – E. Calligas (έκδ.), *Scholars, Travels, Archives: Greek history and culture through the British School at Athens*, Athens 2009, 125-144.
- Καλαντζοπούλου 2002:** Τ. Καλαντζοπούλου, *Μεσαιωνικοί ναοί της Αθήνας από σωζόμενα σχέδια του Paul Durand*, Αθήνα 2002.
- Kalavrezou 2013:** I. Kalavrezou, “"Approach to Receive". The Apostle Andrew from the Communion Scene of the Old Metropolis of Serres”, στο: Β. Πέννα (επιμ.), *Ναός Περικαλλής. Ψηφίδες ιστορίας και ταυτότητας του Ιερού Ναού των Αγίων Θεοδώρων Σερρών*, Σέρρες 2013, 219-223.
- Καλαφάτη – Κατσελάκη 2001:** Κ.-Φ. Καλαφάτη – Ά. Κατσελάκη, «Έργα του Δευτερεύοντος Σιφνίου στὸ Βυζαντινὸ καὶ Χριστιανικὸ Μουσεῖο», στο: *Πρακτικὰ Ἀ΄ Διεθνοῦς Σιφναϊκοῦ Συνεδρίου, Σίφνος 25-28 Ιουνίου 1998*, τόμ. Β΄, (Αθήνα 2001) 257-263.
- Καμπούρογλου 1923:** Δ. Καμπούρογλου, *Μελέται καὶ ἔρευνοι. Ὁ Ἅγιος Ἡλίας τοῦ Σταροπάζαρου καὶ ἡ θυρεοκόσμητος τοιχογραφία του*, Αθήνα 1923.

- Καραμανωλάκης 2006:** Β. Δ. Καραμανωλάκης, *Η συγκρότηση της ιστορικής επιστήμης και η διδασκαλία της ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (1837-1932)*, Αθήνα 2006.
- Καστρινάκης 2007:** Ν. Καστρινάκης, «Τέχνη και ιδεολογία. Υποθέσεις σε δύο πίνακες του ζωγράφου Δευτερεύοντος Σίφνου», *Μνήμων* 28 (2006-2007), 91-167.
- Καστρινάκης – Κωνστάντιος – Boycheva 2014:** Ν. Καστρινάκης – Ν. Κωνστάντιος – Υ. Boycheva, *Ομιλούσες Εικόνες. Η Διάδοση του Θρησκευτικού Πίνακα στη Ρωσία και στα Βαλκάνια, 16ος-19ος αιώνας* (κατάλογος έκθεσης), Αθήνα 2014.
- Kastrinakis – Konstantios 2016:** N. Kastrinakis – N. Konstantios, “Eloquent Icons: Sacred Images in Uncommon Use”, στο: Υ. Boycheva (έκδ.), *Routs of Russian Icons in the Balkans (16th-early 20th centuries), Acts of International Colloquium*, Seyssel 2016, 229-284.
- Καυτανζόγλου 1950:** Λ. Καυτανζόγλου, *Λόγος έκφωνηθείς κατά την επέτειον τελετήν τοῦ Βασιλικοῦ Πολυτεχνείου (15 Ὀκτωβρίου 1850) ἐπὶ τῆς κατὰ τὸ ἕκτον καλλιτεχνικὸν ἔτος ἐκθέσεως τῶν διαγωνισμῶν*, Ἐν Ἀθήναις 1950.
- Κιουσοπούλου 1993:** Τ. Κιουσοπούλου, «Η πρώτη έδρα της Βυζαντινής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών», *Μνήμων* 15 (1993), 257-276.
- Κιουσοπούλου 2006:** Τ. Κιουσοπούλου, «Οι βυζαντινές σπουδές στην Ελλάδα (1850-1940)», στο: Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 25-36.
- Κόκκου 1977:** Ά. Κόκκου, *Ἡ μέριμνα γιὰ τὶς ἀρχαιότητες στὴν Ἑλλάδα καὶ τὰ πρῶτα Μουσεῖα*, Αθήνα 1977.
- Κωνστάντιος 2004:** Δ. Κωνστάντιος, «Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο: Μεταμορφώσεις», στο: *Θωράκιον. Αφιέρωμα στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη*, Αθήνα 2004, 29-46.
- Κωνστάντιος 2006:** Δ. Κωνστάντιος, «Γεώργιος Σωτηρίου: Υπέρ έθνους, θρησκείας και επιστήμης», στο: Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 64-76.
- Κωνστάντιος 2007:** Δ. Κωνστάντιος, «Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο: Μια άλλη πολιτική είναι εφικτή», *Pissia* 1 (Φθινόπωρο 2007), 4-13.
- Κωνστάντιος 2009α:** Δ. Κωνστάντιος, *Βυζαντινό Μουσείο. Το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον*, Αθήνα 2009.
- Κωνστάντιος 2009β:** Δ. Κωνστάντιος, *Η Ιστορία της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, Αθήνα 2009.

- Κωνστάντιος 2010:** Δ. Κωνστάντιος, «Το Βυζαντινό Μουσείο γυρίζει σελίδα», *Ilissia* 5-6 (Φθινόπωρο 2009-Άνοιξη 2010), 4-11.
- Λαζαρίδου 2004:** Α. Λαζαρίδου, «Φωτογραφικό και Ιστορικό Αρχείο», στο: *Ο Κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου* (Λεύκωμα), Αθήνα 2004, 462-463.
- Λαζαρίδου 2006:** Α. Λαζαρίδου, «Ο Λαμπάκης, ο Λουδοβίκος Θείριστος και η ναζαρηνή ζωγραφική», στο: Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 219-225.
- Λαμπάκης 1889:** Γ. Λαμπάκης, *Χριστιανική Αρχαιολογία τῆς Μονῆς Δαφνίου*, Αθήνα 1889.
- Λαμπάκης 1891:** Γ. Λαμπάκης, *Κατάλογος τῆς ἐν Ζαππείῳ Ἐκθέσεως*, Αθήνα 1891.
- Λαμπάκης 1892α:** Γ. Λαμπάκης, «Ἱστορία τῆς ἰδρύσεως, καταστάσεως, καὶ τῶν σπουδαιότερων ἀντικειμένων τοῦ Χριστιανικοῦ Μουσείου ἀπὸ τοῦ 1884-90», *ΔΧΑΕ*, περ. Α', Α' (1892), 56-71.
- Λαμπάκης 1892β:** Γ. Λαμπάκης, «Ἐκθεσις περὶ τῶν κατὰ τὸ ἔτος 1891 πεπραγμένων», *ΔΧΑΕ*, περ. Α', Α' (1892), 94-120.
- Λαμπάκης 1894α:** Γ. Λαμπάκης, «Μουσεῖον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης. Μελέται, ἐργασίαι καὶ περιηγήσεις 1892», *ΔΧΑΕ*, περ. Α', Β' (1894), 1-31.
- Λαμπάκης 1894β:** Γ. Λαμπάκης, «Μουσεῖον Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης. Μελέται, ἐργασίαι καὶ περιηγήσεις 1893», *ΔΧΑΕ*, περ. Α', Β' (1894), 32-62.
- Λαμπάκης 1894γ:** Γ. Λαμπάκης, «Αἱ ἐν τῇ Μονῇ Φιλοθέης καταστραφεῖσαι πολύτιμαι χριστιανικαὶ ἀρχαιότητες καὶ ἀγιογραφίαι», *ΔΧΑΕ*, περ. Α', Β' (1894), 136-146.
- Λαμπάκης 1897:** Γ. Λαμπάκης, *Γενικὴ εἰσαγωγή εἰς τὴν Χριστιανικὴν Ἀρχαιολογίαν, Λόγος εἰσητήριος ῥηθεις ἐν τῷ Ἐθνικῷ Πανεπιστημίῳ τῇ 25ῃ Νοεμβρίου 1896*, Αθήνα 1897.
- Λαμπάκης 1899:** Γ. Λαμπάκης, *Ἡ Μονὴ Δαφνίου μετὰ τὰς ἐπισκευάς*, Αθήνα 1899.
- Λαμπάκης 1903α:** Γ. Λαμπάκης, «Μουσεῖον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Μελέται, ἐργασίαι καὶ περιηγήσεις τοῦ 1894», *ΔΧΑΕ*, περ. Α', Γ' (1903), 7-16.
- Λαμπάκης 1903β:** Γ. Λαμπάκης, «Μουσεῖον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Μελέται, ἐργασίαι καὶ περιηγήσεις τοῦ 1895», *ΔΧΑΕ*, περ. Α', Γ' (1903), 19-34.
- Λαμπάκης 1903γ:** Γ. Λαμπάκης, «Μουσεῖον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Μελέται, ἐργασίαι καὶ περιηγήσεις τοῦ 1896», *ΔΧΑΕ*, περ. Α', Γ' (1903), 37-51.

- Λαμπάκης 1903δ:** Γ. Λαμπάκης, «Μουσείον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Μελέται, ἐργασίαι καὶ περιηγήσεις τοῦ 1897», *ΔΧΑΕ*, περ. Α΄, Γ΄ (1903), 53-59.
- Λαμπάκης 1903ε:** Γ. Λαμπάκης, «Μουσείον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Μελέται, ἐργασίαι καὶ περιηγήσεις τοῦ 1898», *ΔΧΑΕ*, περ. Α΄, Γ΄ (1903), 63-111.
- Λαμπάκης 1904α:** Γ. Λαμπάκης, «Μουσείον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Μελέται, ἐργασίαι καὶ περιηγήσεις τοῦ ἔτους 1899», *ΔΧΑΕ*, περ. Α΄, Δ΄ (1904), 8-17.
- Λαμπάκης 1904β:** Γ. Λαμπάκης, «Μουσείον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Μελέται, ἐργασίαι καὶ περιηγήσεις τοῦ ἔτους 1900», *ΔΧΑΕ*, περ. Α΄, Δ΄ (1904), 28-66.
- Λαμπάκης 1904γ:** Γ. Λαμπάκης, «Μουσείον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Μελέται, ἐργασίαι καὶ περιηγήσεις τοῦ ἔτους 1901», *ΔΧΑΕ*, περ. Α΄, Δ΄ (1904), 73-84.
- Λαμπάκης 1904δ:** Γ. Λαμπάκης, «Ὑπόμνημα περὶ τῶν χριστιανικῶν ἀρχαιοτήτων τῆς Ἑλλάδος ἀναγνωσθὲν καὶ κατατεθὲν ἐν τῷ κατὰ τὴν Παγκόσμιον Ἐκθεσιν τοῦ 1900 ἐν Παρισίοις προσκληθέντι Διεθνεί Συνεδρίῳ τῆς Συγκριτικῆς Ἱστορίας», *ΔΧΑΕ*, περ. Α΄, Δ΄ (1904), 91-101.
- Λαμπάκης 1905α:** Γ. Λαμπάκης, «Μουσείον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἐκθεσις περὶ τῶν τοῦ Μουσείου καὶ περιηγήσεις τοῦ ἔτους 1902», *ΔΧΑΕ*, περ. Α΄, Ε΄ (1905), 7-10.
- Λαμπάκης 1905β:** Γ. Λαμπάκης, «Μουσείον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἐκθεσις περὶ τῶν τοῦ Μουσείου καὶ περιηγήσεις τοῦ ἔτους 1903», *ΔΧΑΕ*, περ. Α΄, Ε΄ (1905), 18-19.
- Λαμπάκης 1905γ:** Γ. Λαμπάκης, «Περιηγήσεις», *ΔΧΑΕ*, περ. Α΄, Ε΄ (1905), 29-88.
- Λαμπάκης 1906α:** Γ. Λαμπάκης, «Μουσείον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἐκθεσις περὶ τῶν τοῦ Μουσείου καὶ περιηγήσεις τοῦ ἔτους 1904», *ΔΧΑΕ*, περ. Α΄, ΣΤ΄ (1906), 8-14.
- Λαμπάκης 1906β:** Γ. Λαμπάκης, «Περιηγήσεις», *ΔΧΑΕ*, περ. Α΄, ΣΤ΄ (1906), 22-48.
- Λαμπάκης 1906γ:** Γ. Λαμπάκης, «Εἰκοσαετηρὶς τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Περὶ τῶν ἀπὸ τῆς ἰδρύσεως τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας σπουδῶν καὶ ἐρευνῶν τῆς καθόλου Χριστιανικῆς Ἑλλάδος», *ΔΧΑΕ*, περ. Α΄, Ζ΄ (1906), 3-9.

- Λαμπάκης 1906δ:** Γ. Λαμπάκης, «Μουσείον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Περιηγήσεις ἡμῶν κατὰ τὸ ἔτος 1905», *ΔΧΑΕ*, περ. Α΄, Ζ΄ (1906), 15-25.
- Λαμπάκης 1906ε:** Γ. Λαμπάκης, «Ἀνακοινώσεις. Ἐν τῷ Ἀθήνησι συγκροτηθέντι Α΄ Διεθνεῖ Ἀρχαιολογικῷ Συνεδρίῳ», *ΔΧΑΕ*, περ. Α΄, Ζ΄ (1906), 29-62.
- Λαμπάκης 1906στ:** Γ. Λαμπάκης, «Πόλεις, μοναὶ καὶ τόποι, οὓς τέως ἐπεσκέφθημεν καὶ ἐξητάσαμεν ὑπὸ χριστιανικὴν ἀρχαιολογικὴν ἐποψήν», *ΔΧΑΕ*, περ. Α΄, Ζ΄ (1906), 87-93.
- Λαμπάκης 1906ζ:** Γ. Λαμπάκης, «Μουσείον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Περιηγήσεις κατὰ τὸ ἔτος 1906», *ΔΧΑΕ*, περ. Α΄, Ζ΄ (1906), 96.
- Λαμπάκης 1908α:** Γ. Λαμπάκης, «Περιηγήσεις», *ΔΧΑΕ*, περ. Α΄, Η΄ (1908), 3-41.
- Λαμπάκης 1908β:** Γ. Λαμπάκης, «Μουσείον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Περιηγήσεις κατὰ τὸ ἔτος 1907», *ΔΧΑΕ*, περ. Α΄, Η΄ (1908), 80.
- Λαμπάκης 1908γ:** Γ. Λαμπάκης, *Κατάλογος καὶ ἱστορία τοῦ Μουσείου τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας καὶ Τέχνης*, Αθήνα 1908².
- Λαμπάκης 1909:** Γ. Λαμπάκης, *Οἱ Ἐπτὰ ἀστέρες τῆς Αποκαλύψεως, ἥτοι ἱστορία, ἐρείπια, μνημεῖα καὶ νῦν κατάστασις τῶν ἐπτὰ Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀσίας*, Αθήνα 1909.
- Λαμπάκης 1910α:** Γ. Λαμπάκης, «Μουσείον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Περιηγήσεις κατὰ τὸ 1908», *ΔΧΑΕ*, περ. Α΄, Θ΄ (1910), 101.
- Λαμπάκης 1910β:** Γ. Λαμπάκης, «Μουσείον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Περιηγήσεις κατὰ τὸ ἔτος 1909», *ΔΧΑΕ*, περ. Α΄, Θ΄ (1910), 103.
- Λαμπάκης 1911:** Γ. Λαμπάκης, «Περιηγήσεις», *ΔΧΑΕ*, περ. Α΄, Ι΄ (1911), 3-52.
- Λιάκος 1994:** Α. Λιάκος, «Προς ἐπισκευὴν ολομέλειας καὶ ἐνότητος. Ἡ δόμηση τοῦ ἐθνικοῦ χρόνου», *Επιστημονικὴ συνάντηση στὴ μνήμη τοῦ Κ. Θ. Δημαρά*, Αθήνα 1994.
- Λουλοπούλου 2005:** Θ. Λουλοπούλου, «Οἱ ξένες ἀρχαιολογικὲς σχολές στὴν Ελλάδα», στο: Ἐ. Κόρκα (ἐπιμ.), στο: *Ξένες Ἀρχαιολογικὲς Σχολές στὴν Ελλάδα. 160 Χρόνια*, Αθήνα 2005, 12-17.
- Μαντάς 2001:** Ἀ. Γ. Μαντάς, *Τὸ εἰκονογραφικὸ πρόγραμμα τοῦ ἱεροῦ Βήματος τῶν μεσοβυζαντινῶν ναῶν τῆς Ἑλλάδος (843-1204)*, Αθήνα 2001.
- Ματθιόπουλος 2006:** Ε. Δ. Ματθιόπουλος, «Ἐρμηνεῖα τῆς Συλλογῆς ἀντιγράφων Βυζαντινῆς Τέχνης», στο: Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 77-115.

- Mentzos 2011:** A. Mentzos, “Death and rebirth”, στο: A. Lazaridou (επιμ.), *Transition to Christianity. Art of Late Antiquity, 3rd-7th Century AD* (κατάλογος έκθεσης), New York 2011, 48-52.
- Μεραμβελιωτάκη 2006α:** Έ. Μεραμβελιωτάκη, «1890. Η πρώτη έκθεση του Χριστιανικού Αρχαιολογικού Μουσείου», στο: Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 170-171.
- Μεραμβελιωτάκη 2006β:** Έ. Μεραμβελιωτάκη, «Η διάσωση των βυζαντινών μνημείων», στο: Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 208-211.
- Μεραμβελιωτάκη 2006γ:** Έ. Μεραμβελιωτάκη, «Η “Θεολογία των μνημείων” και η “εικονογράφηση” των Γραφών», στο: Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 243-244.
- Μεραμβελιωτάκη 2006δ:** Έ. Μεραμβελιωτάκη, «1893. Η Έκθεση της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο», στο: Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 245-246.
- Μητσάνη 1997:** Α. Μητσάνη, «Το παλαιοχριστιανικό κιβώριο της Καταπολιανής Πάρου», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ΄, ΙΘ΄(1996-1997), 319-334.
- Millet 1895:** G. Millet, “Rapport sur une mission à Mistra”, *BCH* 19 (1895), 268-272.
- Μιλλέ 1905:** Γ. Μιλλέ, «Βυζαντινὸν Μουσεῖον ἐν Παρισίοις» (μτφρ. Ά. Αδαμαντίου), *Παναθήναια*, 15 Ἰανουαρίου 1905, 193-197.
- Millet 1906:** G. Millet, “Inscriptions inédites de Mistra”, *BCH* 30 (1906), 453-466.
- Μπεκιάρης 2006α:** Α. Μπεκιάρης, «Η μελέτη των μεσαιωνικῶν μνημείων», στο: Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 139-143.
- Μπεκιάρης 2006β:** Α. Μπεκιάρης, «Η ανακάλυψη των βυζαντινῶν μνημείων τον 19ο αἰῶνα», στο: Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 144-145.
- Μπορμπουδάκη 2006α:** Μ. Μπορμπουδάκη, «Μέλη της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας: Λόγιοι και Πολιτικοί», στο: Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 155.
- Μπορμπουδάκη 2006β:** Μ. Μπορμπουδάκη, «Οι περιοδεῖες του Λαμπάκη. Προσκύνημα και συλλεκτισμός», στο: Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 179-180.
- Μπορμπουδάκη 2006γ:** Μ. Μπορμπουδάκη, «Κυκλάδες», στο: Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 192-203.
- Μπούρας – Μπούρα 2002:** Χ. Μπούρας – Λ. Μπούρα, *Η Ελλαδική Ναοδομία κατά τον 12ο αἰῶνα*, Αθήνα 2002.
- Μπούρας 2006:** Χ. Μπούρας, «Επανεξέταση της Μεγάλης Παναγίας Αθηνῶν», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ΄, ΚΖ΄(2006), 25-34.

ΝΕ: Νέος Έλληνομνημόνων.

Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου 1994: Μ. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, «Οι βυζαντινές ιστορικές σπουδές στην Ελλάδα. Από τον Σπυρίδωνα Ζαμπέλιο στον Διονύσιο Ζακυθινό», *Μνήμη Δ. Α. Ζακυθινού*, Β', Αθήνα 1994, 153-176.

Ξανθάκης 2008: Α. Ξ. Ξανθάκης, *Ιστορία της ελληνικής φωτογραφίας 1839-1970*, Αθήνα 2008.

Ξυγγόπουλος 1929: Ά. Ξυγγόπουλος, «Τὰ βυζαντινὰ καὶ τουρκικὰ μνημεῖα τῶν Ἀθηνῶν», *ΕΜΜΕ Β'*(1929).

Ο Κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου 2004: *Ο Κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου* (Λεύκωμα), Αθήνα 2004.

Ostrogorsky 1993: G. Ostrogorsky, *Ιστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους*, ελλην. μετάφρ., τόμ. 1, Αθήνα 1993.

ΠΑΑ: *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.*

ΠΑΕ: *Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας.*

Πάλλας 1936: Δ. Ί. Πάλλας, «Κατάλογος τῶν χειρογράφων τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν», (1936), *ΔΧΑΕ*, περ. Γ', Β', α'-οα'.

Pallas 1977: D. Pallas, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973*, Roma 1977.

Πάλλας 1989: Δ. Ί. Πάλλας, «Ἡ Ἀθήνα στὰ χρόνια τῆς μετάβασης ἀπὸ τὴν ἀρχαία λατρεία στὴ χριστιανική», *ΕΕΘΣΠΙΑ ΚΗ'* (1989), 851-930.

Πάλλης 2016: Γ. Πάλλης, «Ο Γεώργιος Λαμπάκης στη Φθιώτιδα (1896-1910). Όψεις της ερευνητικής του δραστηριότητας στην ελληνική περιφέρεια», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', ΛΖ'(2016), 297-310.

Πάλλης 2018: Γ. Πάλλης, «Ἡ δωρεὰ 105 κειμηλίων τῆς μονῆς Ἀγίας στο μουσεῖο τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας τὸ 1904», *Νήσος Ἄνδρος* 12 (2018), 106-115.

Παπαδόπουλος 1924: Χ. Παπαδόπουλος, «Γεώργιος Λαμπάκης», *ΔΧΑΕ* περ. Β', Α', τεύχ. γ'-δ' (1924), 2-7.

Παπαζώτος 1994: Θ. Παπαζώτος, *Ἡ Βέροια καὶ οἱ ναοὶ τῆς (11ος-18ος αἰ.)*, Αθήνα 1994.

Παπουλάκου 2013: Α. Παπουλάκου, «Βυζαντινὴ ἀρχαιολογία (1833-1899). Διάσωση καὶ προστασία τῶν μεσαιωνικῶν μνημείων στο νέο ἑλληνικό κράτος τὸν 19ο αἰώνα», στο: Έ. Κουντούρη – Στ. Μασουρίδη (επιμ.), *Ιστορίες ἐπὶ*

- χάρτου. Μορφές και θέματα της Αρχαιολογίας στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα 2013, 74-79.
- Πασχάλης 1961:** Δ. Πασχάλης, «Μονή Ζωοδόχου Πηγής ἡ Ἀγίας», *Ἀνδριακά Χρονικά* 10 (1961), 11-172.
- Πετράκος 1982:** Β. Χ. Πετράκος, *Δοκίμιο γιὰ τὴν ἀρχαιολογικὴ νομοθεσία*, Αθήνα 1982.
- Πετράκος 1987:** Β. Χ. Πετράκος, *Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Ἡ ἱστορία τῶν 150 χρόνων τῆς, 1837-1987*, Αθήνα 1987.
- Reinsch 1996:** D. R. Reinsch, «Ἡ βυζαντινὴ λόγια γραμματεία στὴν Γερμανία τὸν 19ο αἰώνα», στο: Ε. Χρυσός (επιμ.), *Ἕνας νέος κόσμος γεννιέται. Ἡ εἰκόνα τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ στὴ γερμανικὴ ἐπιστῆμη κατὰ τὸν 19ο αἰ.*, Αθήνα 1996, 107-128.
- Ross 1976:** L. Ross, *Ἀναμνήσεις καὶ ἀνταποκρίσεις ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα (1832-1833)*, Αθήνα 1976.
- Σβορώνος 1992:** Ν. Γ. Σβορώνος, «Ὁ Σπυρίδων Ζαμπέλιος», *Μνήμων* 14 (1992), 11-20.
- Σιώμκος 2013:** Ν. Σιώμκος, «Ἡ συμβολὴ τοῦ Gabriel Millet στὴ μελέτη τῶν μνημείων τοῦ Μυστρά», στο: *Πρακτικὰ Ζ' Διεθνούς Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου Το Ἅγιον Ὄρος στα χρόνια τῆς ἀπελευθέρωσης, Θεσσαλονίκη 23-25 Νοεμβρίου 2012*, (Θεσσαλονίκη 2013) 395-405.
- Σκοπετέα 1988:** Ἐ. Σκοπετέα, *Το πρότυπο βασιλείο καὶ ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα. Ὅψεις τοῦ ἐθνικοῦ προβλήματος στὴν Ἑλλάδα (1830-1880)*, Αθήνα 1988.
- Στίκας 1962-1963:** Ε. Στίκας, «Στερέωσις καὶ ἀποκατάστασις τοῦ ἐξωνάρθηκος τοῦ Καθολικοῦ τῆς Μονῆς Δαφνίου», *ΔΧΑΕ*, περ. Δ', Γ' (1962-1963), 1-47.
- Στρατή 1986:** Α. Στρατή, «Το σωζόμενον ψηφιδωτὸ τοῦ Ἀποστόλου Ἀνδρέα ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Μητρόπολη Σερρών», *Μακεδονικά* 25 (1985-86), 88-102.
- Συνομιλία με τὸ Θεῖον 1998:** *Συνομιλία με τὸ Θεῖον. Εἰκόνες ἀπὸ τὸ Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν (9ος-15ος αἰ.)* (κατάλογος ἐκθεσης), Αθήνα 1998.
- Σωτηρίου 1916:** Γ. Ἀ. Σωτηρίου, «Τὰ ἐρείπια τοῦ παρὰ τὸν Ἄρειον Πάγον βυζαντινοῦ ναοῦ», *ΑΔ* 2 (1916), 119-143.
- Σωτηρίου 1920:** Γ. Ἀ. Σωτηρίου, *Αἱ Βυζαντιναὶ Σπουδαί. Διάλεξις γενομένη κατὰ τὴν ἐπίσημον ἐμφάνισιν τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν ἐν τῷ Παρνασσῷ τῇ 26ῃ Ἰανουαρίου 1919*, Αθήνα 1920.

- Σωτηρίου 1924α:** Γ. Α. Σωτηρίου, *Ὁδηγὸς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν*, Αθήνα 1924.
- Σωτηρίου 1924β:** Γ. Α. Σωτηρίου, «Ἡ συλλογὴ τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας καὶ ἡ συμβολὴ τῆς πρὸς καταρτισμὸν τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου», *ΔΧΑΕ*, περ. Β', Α', τεύχ. γ'-δ' (1924), 74-87.
- Σωτηρίου 1928:** Γ. Α. Σωτηρίου, «Ἡ χριστιανικὴ Κατακόμβη τῆς Μήλου», *ΠΑΑ*, τόμ. Γ' (1928), 33-46.
- Σωτηρίου 1929:** Γ. Α. Σωτηρίου, «Ἄρτοφόριον τῆς Μητροπολιτικῆς Ἐκκλησίας Ἀδριανουπόλεως», *Θρακικά Β'* (1929), 7-10.
- Σωτηρίου 1931:** Γ. Α. Σωτηρίου, *Ὁδηγὸς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν*, Αθήνα 1931².
- Ταξίδι στους Αγίους Τόπους 2017:** *Ταξίδι στους Αγίους Τόπους. Μέσα από τα προσκυνητάρια του 17ου-18ου αιώνα του Βυζαντινοῦ και Χριστιανικοῦ Μουσείου* (Ἡμερολόγιο 2017, Βυζαντινὸ και Χριστιανικὸ Μουσείο), Αθήνα 2017.
- Travlos – Frantz 1965:** J. Travlos – A. Frantz, “The church of St. Dionysios the Areopagite and the Palace of the Archbishop of Athens in the 16th Century”, *Hesperia* 34 (1965), 157-202.
- Τραυλός 1993:** Ἰ. Τραυλός, *Ἡ πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν. Ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων μέχρι τῶν ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰῶνος*, Αθήνα 1993².
- Τριανταφυλλόπουλος 1981:** Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης καὶ ἡ τέχνη τῆς Ὀρθοδοξίας», στο: Ν. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, *Φῶτα Ὀλόφωτα. Ἐνα ἀφιέρωμα στὸν Παπαδιαμάντη καὶ στὸν κόσμον του*, Αθήνα 1981, 177-196.
- Τριανταφυλλόπουλος 1987:** Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Βυζαντινὸ Μουσεῖο Ἀθηνῶν: Ἀπὸ τὸν εὐσεβιτισμὸ στὸν αἰσθητισμὸ (ἢ μικρὸς ἀντιρρητικὸς ὑπὲρ τοῦ Ἀλέξανδρου Παπαδιαμάντη)», *ΒυζΔ* 1 (1987), 119-128.
- Τσάκαλος 2006α:** Α. Τσάκαλος, «1924. Ἡ πρώτη ἐκθεση στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν», στο: Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 297.
- Τσάκαλος 2006β:** Α. Τσάκαλος, «1930. Το Βυζαντινὸν και Χριστιανικὸν Μουσεῖον αποκτὰ μόνιμη στέγη», στο: Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006, 374-375.
- Τσιμπούκης 2020:** Γ. Δ. Τσιμπούκης, «Τὸ ἀρχεῖο ἐπιγραφῶν τοῦ βυζαντινολόγου Γεωργίου Λαμπάκη», *Πρακτικὰ Ε' Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου Νεοελληνικῆς*

- Εκκλησιαστικής Τέχνης, Αθήνα 15-16 Δεκεμβρίου 2017, (Αθήνα 2020) 681-694.*
- Τυπάλδος-Κοζάκης 1894:** Γ. Τυπάλδος-Κοζάκης, «Ἐκθέσεις τοῦ Ἀντιπροέδρου πρὸς τὸ Δ. Συμβούλιον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας», *ΔΧΑΕ*, περ. Α΄, Β΄(1894), 65-79.
- Weitzmann 1979:** K. Weitzmann (έκδ.), *Age of Spirituality. Late Antique and Early Christian Art. Third to Seventh Century* (κατάλογος έκθεσης), New York 1979.
- Φίλιππα-Αποστόλου 2009:** Μ. Φίλιππα-Αποστόλου, «Τὸ Κάστρο τῆς Σίφνου. Συμβατικότητα ἐπεμβάσεων μὲ τὴ σημασία τοῦ μνημείου», στο: *Πρακτικὰ Γ΄ Διεθνoῦς Σιφναϊκοῦ Συμποσίου, Σίφνος 29 Ιουνίου-2 Ιουλίου*, (Αθήνα 2009) 479-504.
- Φιλιππίδης 1985:** Δ. Φιλιππίδης, *Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργο τοῦ ἀρχιτέκτονα Λύσανδρου Καυταντζόγλου (1811-1885)*, Αθήνα 1985.
- Φύσσας 2007:** Ν. Φύσσας, «Μεταβυζαντινά κειμήλια τῆς Ἄνδρου», *Ἀνδριακά Χρονικά* 41 (2007), 111-197.
- Φυτράκης 1963:** Α. Ι. Φυτράκης, «Γεώργιος Ἄγγ. Σωτηρίου», *ΕΕΘΣΠΑ* ΙΔ΄(1958-1960), *Τιμητικὸν ἀφιέρωμα εἰς Γεώργιον Σωτηρίου*, Αθήνα 1963, 5-62.
- Χαλκιά 2006:** Ε. Χαλκιά, «Βυζαντινὸν Μουσεῖον: Ναὸς τῆς τέχνης καὶ τῆς ιστορίας τῆς μεσαιωνικῆς Ἑλλάδος», στο: *Γκράτζιου – Λαζαρίδου 2006*, 53-63.
- Χαμηλάκης 2012:** Γ. Χαμηλάκης, *Τὸ ἔθνος καὶ τὰ ερείπιά του: Αρχαιότητα, ἀρχαιολογία καὶ εθνικὸ φαντασιακὸ στὴν Ἑλλάδα*, ἑλλην. μετάφρ., Αθήνα 2012.
- Χατζηδάκη 2000:** Ν. Χατζηδάκη, «Ψηφιδωτὰ καὶ τοιχογραφίες στὶς βυζαντινὲς καὶ μεταβυζαντινὲς ἐκκλησίες τῆς Αθήνας», στο: *Ἀθήναι, Ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἐποχὴ ἕως σήμερα (5ος αἰ. π. Χ.-2000 μ. Χ.)*, Αθήνα 2000, 249-279.
- Χατζηδάκης 1985:** Μ. Χατζηδάκης, «Ἡ ἔκθεση τῶν ἑκατὸ χρόνων τῆς ΧΑΕ», στο: *Ἐκθεση γιὰ τὰ ἑκατὸ χρόνια τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* (κατάλογος έκθεσης), Αθήνα 1985, 5-7.
- Χατζηδάκης 1987:** Μ. Χατζηδάκης, *Ἑλληνας ζωγράφος μετὰ τὴν Ἄλωση (1450-1830)*, τ. 1, Αθήνα 1987.
- Χατζηδάκης – Δρακοπούλου 1997:** Μ. Χατζηδάκης – Ε. Δρακοπούλου, *Ἑλληνας ζωγράφος μετὰ τὴν Ἄλωση (1450-1830)*, τ. 2, Αθήνα 1997.

- Χλέπα 2011:** Ε. Χλέπα, *Τα Βυζαντινά Μνημεία στη Νεότερη Ελλάδα. Ιδεολογία και πρακτική των αποκαταστάσεων. 1833-1939*, Αθήνα 2011.
- Χόρτη 2007:** Β. Χόρτη, «Ο Γ. Λαμπάκης ως περιηγητής και φωτογράφος», *Θράκη - Κωνσταντινούπολη. Το οδοιπορικό του Γεωργίου Λαμπάκη (1902)* (κατάλογος έκθεσης), Αθήνα 2007, 10-15.
- Χόρτη 2009:** Β. Χόρτη, «1964: Η δημιουργία του Φωτογραφικού Αρχείου Βυζαντινής Τέχνης», *Ilissia 4* (Άνοιξη 2009), 84-87.
- Χόρτη 2012:** Β. Χόρτη, «Θεσσαλονίκη - Άγιον Όρος. Το προσκύνημα του Γεωργίου Λαμπάκη (Αύγουστος 1901)», στο: *Η Θεσσαλονίκη και το Άγιον Όρος στην ανατολή του 20ού αιώνα* (κατάλογος έκθεσης), Θεσσαλονίκη 2012, 48-50.
- Χριστοφιλοπούλου 1984:** Αικ. Χριστοφιλοπούλου, *Βυζαντινή Ιστορία Α' (324-610)*, Αθήνα 1984.
- Χρυσάφη 2012:** Ε. Χρυσάφη, «Ροτόντα», στο: Α. Μέντζος (επιμ.), *Αποτυπώματα. Η βυζαντινή Θεσσαλονίκη σε φωτογραφίες και σχέδια της Βρετανικής Σχολής Αθηνών* (κατάλογος έκθεσης), Θεσσαλονίκη 2012, 47-62.

ΜΕΡΟΣ Β'

EΙΚΟΝΕΣ

Εικ. 1. Άποψη του τοίχου της Ακρόπολης με εντοιχισμένα βυζαντινά γλυπτά.
(Φωτογραφικό Αρχείο University of Pennsylvania Museum)

Εικ. 2. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, η αποτοιχισμένη τοιχογραφία της βρεφοκρατούσας Θεοτόκου από τον ναό του Προφήτη Ηλία στο Σταροπάζαρο.
(Φωτογραφικό Αρχείο ΒΧΜ)

Εικ. 3. Ο Γεώργιος Λαμπάκης.
(Αρχείο Οικογένειας Λαμπάκη)

Εικ. 4. Τελετή του αγιασμού των υδάτων την ημέρα των Θεοφανίων στον Πηνειό ποταμό.
(Ιστορικά και Φωτογραφικά Αρχεία ΒΧΜ, ΧΑΕ 6659)

Εικ. 5. Άγιον Όρος, ο Γεώργιος Λαμπάκης και ο επίσκοπος πρώην Καρπάθου και Κάσσου Νείλος με την κάρα του οσίου Νικοδήμου.
(Ιστορικά και Φωτογραφικά Αρχεία ΒΧΜ, ΧΑΕ 3111)

Εικ. 6α-β. Το χειρόγραφο πρακτικό της ιδρυτικής συνέλευσης της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, 23 Δεκεμβρίου 1884.
(Ιστορικά και Φωτογραφικά Αρχεία ΒΧΜ)

Εικ. 7. Άποψη του Μουσείου της ΧΑΕ στο κτήριο της Ιεράς Συνόδου το 1890.
(Ιστορικά και Φωτογραφικά Αρχεία ΒΧΜ, ΧΑΕ 1470)

Εικ. 8. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, η επιτύμβια πλάκα του επισκόπου Κληματίου.
(Φωτογραφικό Αρχείο ΒΧΜ)

Εικ. 9. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, εικόνα του Εμμανουήλ Τζάνε με τον ένθρονο Παντοκράτορα.

(Φωτογραφικό Αρχείο ΒΧΜ)

Εικ. 10. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, εικόνα του Εμμανουήλ Τζάνε με την ένθρονη βρεφοκρατούσα Θεοτόκο.

(Φωτογραφικό Αρχείο ΒΧΜ)

Εικ. 11. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, ανάγλυφη πλάκα με τον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο.

(Φωτογραφικό Αρχείο ΒΧΜ)

Εικ. 12α-β. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, αρχιερατικός σάκκος από τη Μεσημβρία.

(Φωτογραφικό Αρχείο ΒΧΜ)

Εικ. 13. Άποψη του Μουσείου της ΧΑΕ στο κτήριο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου το 1903.

(Ιστορικά και Φωτογραφικά Αρχεία ΒΧΜ, ΧΑΕ 6720)

Εικ. 14. Η παράσταση του Παντοκράτορα στον τρούλο του καθολικού της μονής Δαφνίου, πιθανόν πριν από τις πρώτες επεμβάσεις συντήρησης.

(Ιστορικά και Φωτογραφικά Αρχεία ΒΧΜ, ΧΑΕ 1503)

Εικ. 15. Η παράσταση της Ψηλάφησης του Θωμά στο καθολικό της μονής Δαφνίου πριν από τη συντήρηση και τη συμπλήρωσή της από τον F. Nono.

(Ιστορικά και Φωτογραφικά Αρχεία ΒΧΜ, ΧΑΕ 2008)

Εικ. 16. Κάτοψη της κατεστραμμένης σήμερα μονής Οσίας Φιλοθέης στην Αθήνα.

(Ιστορικά και Φωτογραφικά Αρχεία ΒΧΜ, ΧΑΕ 1847)

Εικ. 17. Σέρρες, Μητροπολιτικός ναός των Αγίων Θεοδώρων, η Κοινωνία των Αποστόλων.

(Ιστορικά και Φωτογραφικά Αρχεία ΒΧΜ, ΧΑΕ 3364)

Εικ. 18. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, εικόνα με την ένθρονη Θεοτόκο, τον άγιο Βησσαρίωνα Λαρίσης και δωρητές.

(Φωτογραφικό Αρχείο ΒΧΜ)

Εικ. 19. Ο Γεώργιος Λαμπάκης πλησίον της φιάλης της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη.

(Ιστορικά και Φωτογραφικά Αρχεία ΒΧΜ, ΧΑΕ 3136)

Εικ. 20. Θεσσαλονίκη, Άγιος Γεώργιος, τμήμα του ψηφιδωτού διακόσμου πριν από τις επεμβάσεις αποκατάστασής του το 1889.

(Ιστορικά και Φωτογραφικά Αρχεία ΒΧΜ, ΧΑΕ 3132)

Εικ. 21. Βέροια, ο κατεστραμμένος σήμερα ναός του Αγίου Νικολάου, όψη της ανατολικής πλευράς.

(Ιστορικά και Φωτογραφικά Αρχεία ΒΧΜ, ΧΑΕ 3151)

Εικ. 22. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, σπάραγμα τοιχογραφίας με κεφαλή αδιάγνωστου αγίου από τη μονή Κωνσταμονίτου στο Άγιον Όρος.

(Φωτογραφικό Αρχείο ΒΧΜ)

Εικ. 23. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, εικόνα του Εμμανουήλ Λαμπάρδου με τον Επιτάφιο Θρήνο.

(Φωτογραφικό Αρχείο ΒΧΜ)

Εικ. 24. Μήλος, κατακόμβες.

(Ιστορικά και Φωτογραφικά Αρχεία ΒΧΜ, ΧΑΕ 5260)

Εικ. 25. Μήλος, θέση Κήπος, ναός Παναγίας, σταυρόσχημη κολυμβήθρα.

(Ιστορικά και Φωτογραφικά Αρχεία ΒΧΜ, ΧΑΕ 5272)

Εικ. 26. Κίμωλος, εσωτερικό του κάστρου.

(Ιστορικά και Φωτογραφικά Αρχεία ΒΧΜ, ΧΑΕ 5288)

Εικ. 27. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, εικόνα του Μιχαήλ Δαμασκηνού με τον Άγιο Αντώνιο.

(Φωτογραφικό Αρχείο ΒΧΜ)

Εικ. 28. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, ναόσχημος επιτάφιος της Παναγίας από την Κίμωλο.

(Φωτογραφικό Αρχείο ΒΧΜ)

Εικ. 29. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, μίτρα από τη μονή Χοζοβιώτισσας στην Αμοργό (λεπτομέρεια).

(Φωτογραφικό Αρχείο ΒΧΜ)

Εικ. 30. Μύκονος, μονή Τουρλιανής, άποψη του σκευοφυλακίου.

(Ιστορικά και Φωτογραφικά Αρχεία ΒΧΜ, ΧΑΕ 5322)

Εικ. 31. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, επιτραχήλιο από τη μονή Ζωοδόχου Πηγής ή Αγίας στην Άνδρο.

(Φωτογραφικό Αρχείο ΒΧΜ)

Εικ. 32. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, ξυλόγλυπτος σταυρός από τη μονή Ζωοδόχου Πηγής ή Αγίας στην Άνδρο.

(Φωτογραφικό Αρχείο ΒΧΜ)

Εικ. 33. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, χρυσόβουλο του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου.

(Φωτογραφικό Αρχείο ΒΧΜ)

Εικ. 34. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, φύλλο χαρτιού από τη μονή Δίβρεως με απεικόνιση του χωριού Τσερκουβίτσα.

(Φωτογραφικό Αρχείο ΒΧΜ)

Εικ. 35. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, ρωσική εικόνα με το θέμα του Ζωντανού Σταυρού από τον ναό Αγίας Σοφίας στο Ναύπλιο.

(Φωτογραφικό Αρχείο ΒΧΜ)

Εικ. 36. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, επιγονάτιο από τη μονή Γέροντος με παράσταση της Ανάστασης.

(Φωτογραφικό Αρχείο ΒΧΜ)

Εικ. 37. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, επιγονάτιο με παράσταση του ένθρονου Παντοκράτορα από την Ανατολική Ρωμυλία.

(Φωτογραφικό Αρχείο ΒΧΜ)

Εικ. 38. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, ελεφαντοστέινο μετάλλιο με προτομή του αγένειου Χριστού.

(Φωτογραφικό Αρχείο ΒΧΜ)

Εικ. 39. Αθήνα, Άρειος Πάγος, ερείπια του ναού του Αγίου Διονυσίου του Αρεοπαγίτου.

(Ιστορικά και Φωτογραφικά Αρχεία ΒΧΜ, ΧΑΕ 1464)

Εικ. 40. Αθήνα, Άρειος Πάγος, ερείπια του ναού του Αγίου Διονυσίου του Αρεοπαγίτου.

(Ιστορικά και Φωτογραφικά Αρχεία ΒΧΜ, ΧΑΕ 6689)

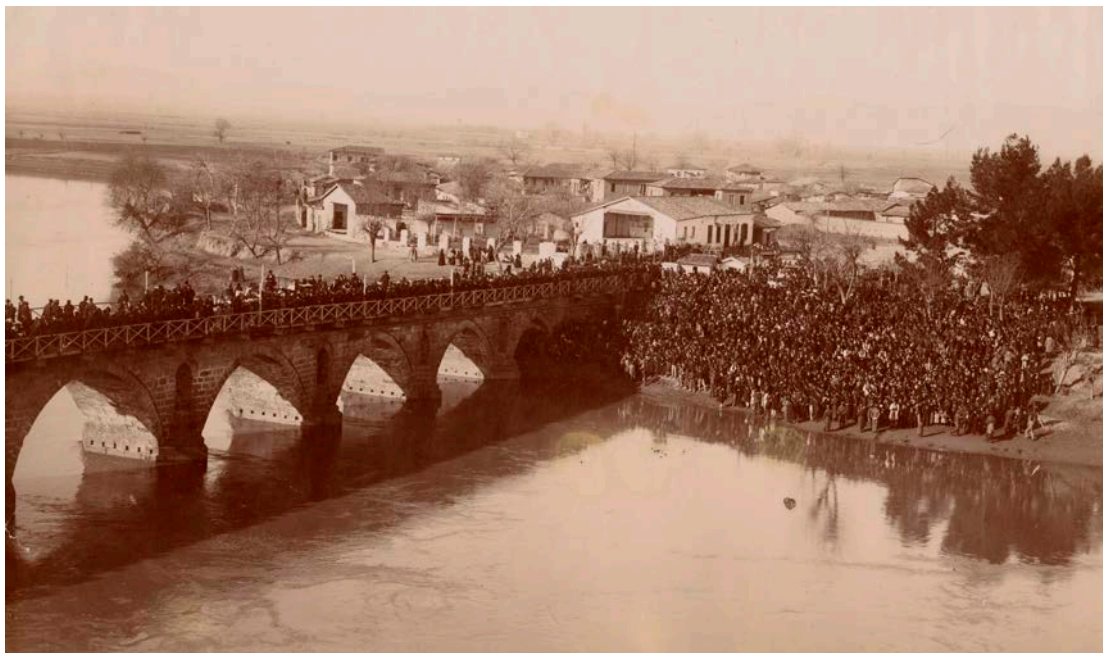
Εικ. 1. Αποψη του τοίχου της Ακρόπολης με εντοιχισμένα βυζαντινά γλυπτά.

Εικ. 2. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, η αποτοιχισμένη τοιχογραφία της βρεφοκρατούσας Θεοτόκου από τον ναό του Προφήτη Ηλία στο Σταροπάζαρο.

Εικ. 3. Ο Γεώργιος Λαμπάκης.

Εικ. 4. Τελετή του αγιασμού των υδάτων την ημέρα των Θεοφανίων στον Πηνειό ποταμό.

Εικ. 5. Αγιον Όρος, ο Γεώργιος Λαμπάκης και ο επίσκοπος πρώην Καρπάθου και Κάσσου Νείλος με την κάρα του οσίου Νικοδήμου.

Εικ. 7. Αποψη του Μουσείου της ΧΑΕ στο κτήριο της Ιεράς Συνόδου το 1890.

Εικ. 8. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, η επιτύμβια πλάκα του επισκόπου Κληματίου.

Εικ. 9. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, εικόνα του Εμμανουήλ Τζάνε με τον ένθρονο Παντοκράτορα.

Εικ. 10. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, εικόνα του Εμμανουήλ Τζάνε με την ένθρονη βρεφοκρατούσα Θεοτόκο.

Εικ. 11. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, ανάγλυφη πλάκα με τον άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο.

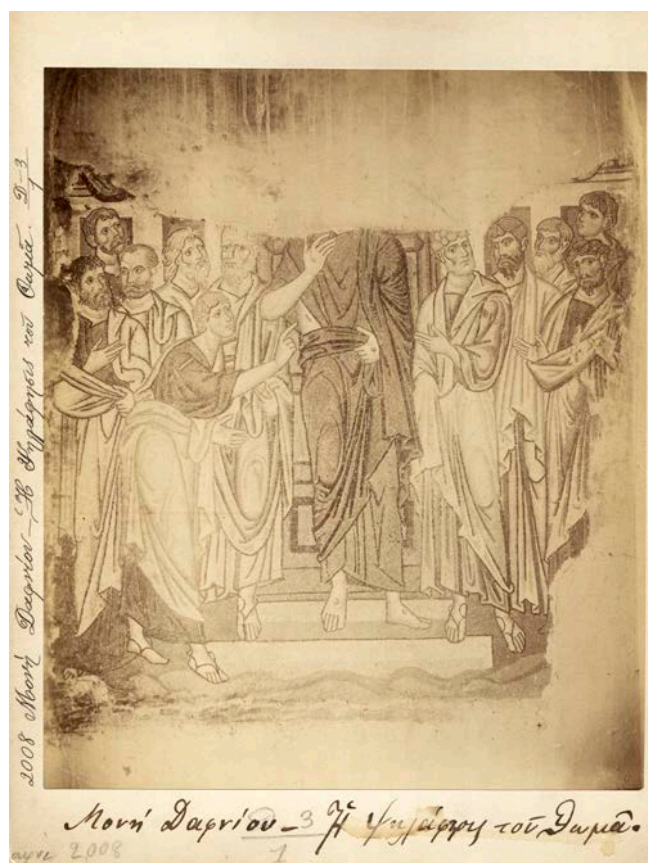
Εικ. 12α-β. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, αρχιερατικός σάκκος από τη Μεσημβρία.

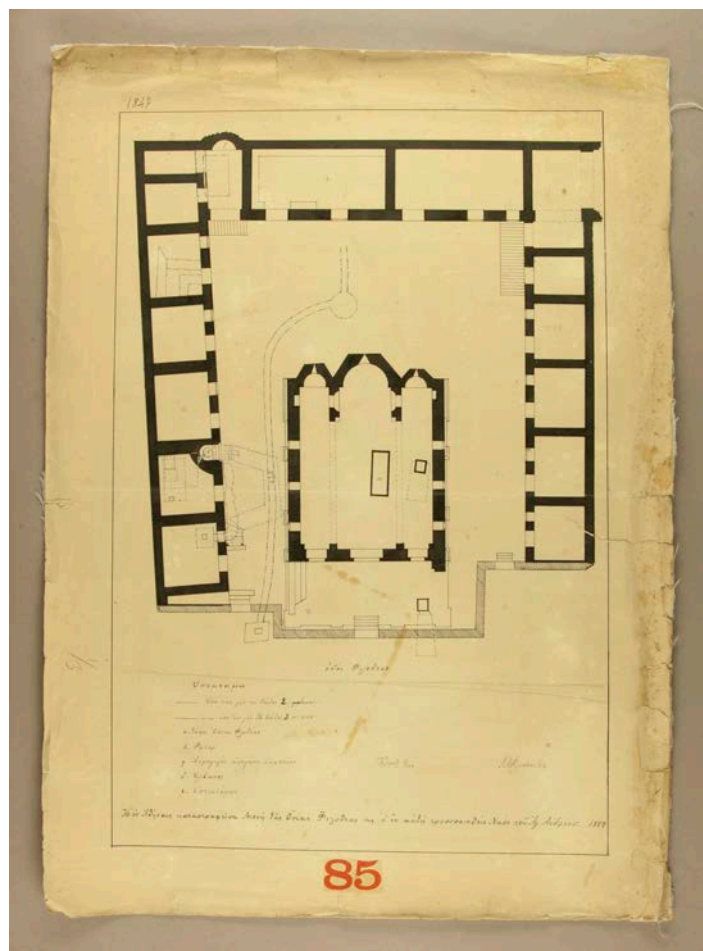
Εικ. 13. Αποψη του Μουσείου της ΧΑΕ στο κτήριο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου το 1903.

Εικ. 14. Η παράσταση του Παντοκράτορα στον τρούλο του καθολικού της μονής Δαφνίου, πιθανόν πριν από τις πρώτες επεμβάσεις συντήρησης.

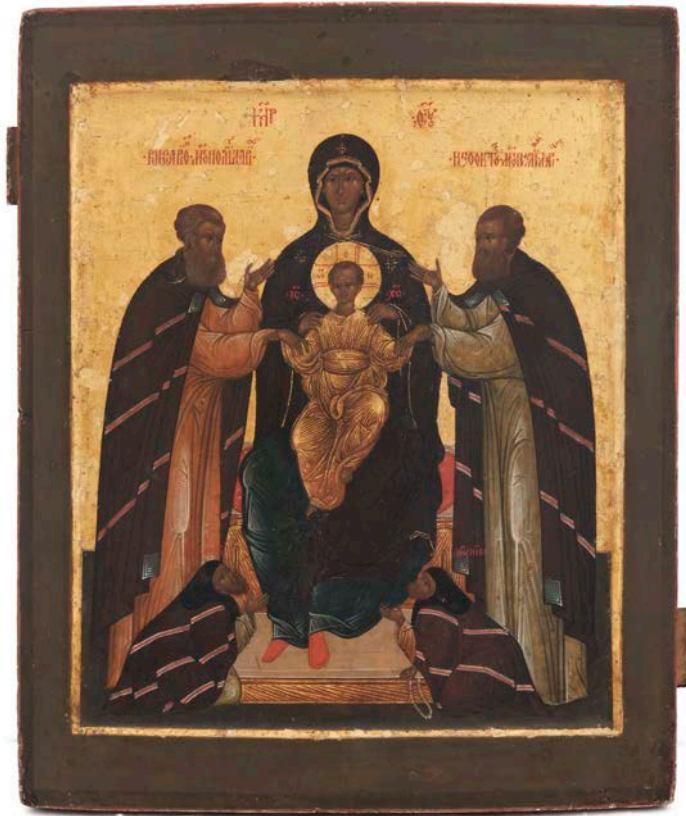
Εικ. 15. Η παράσταση της Ψηλάφησης του Θωμά στο καθολικό της μονής Δαφνίου πριν από τη συντήρηση και τη συμπλήρωσή της από τον F. Novo.

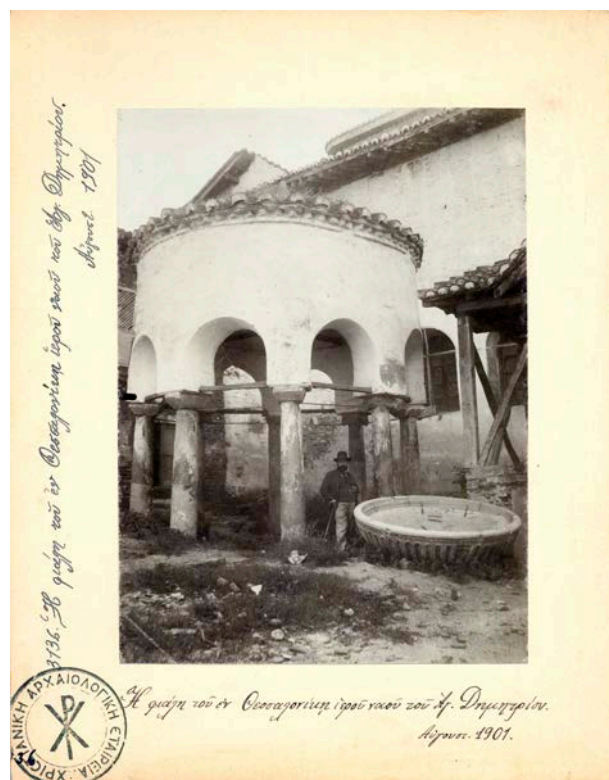
Εικ. 16. Κάτοψη της κατεστραμμένης σήμερα μονής Οσίας Φιλοθέης στην Αθήνα.

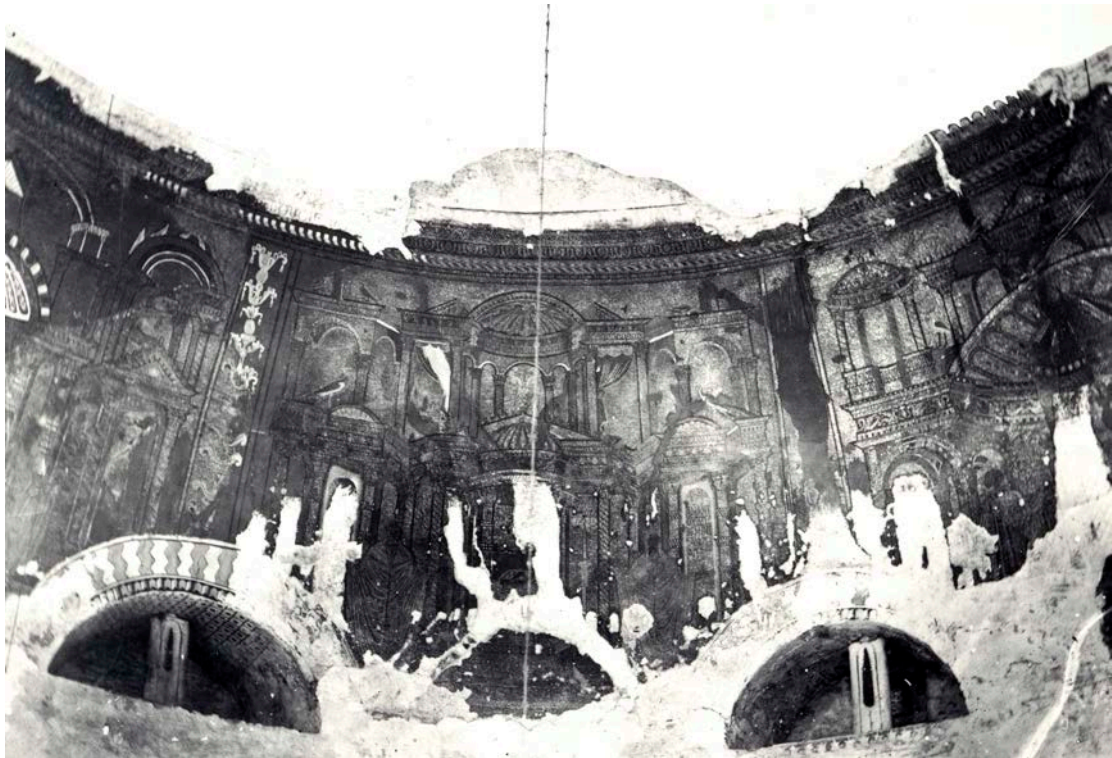
Εικ. 17. Σέρρες, Μητροπολιτικός ναός των Αγίων Θεοδώρων, η Κοινωνία των Αποστόλων.

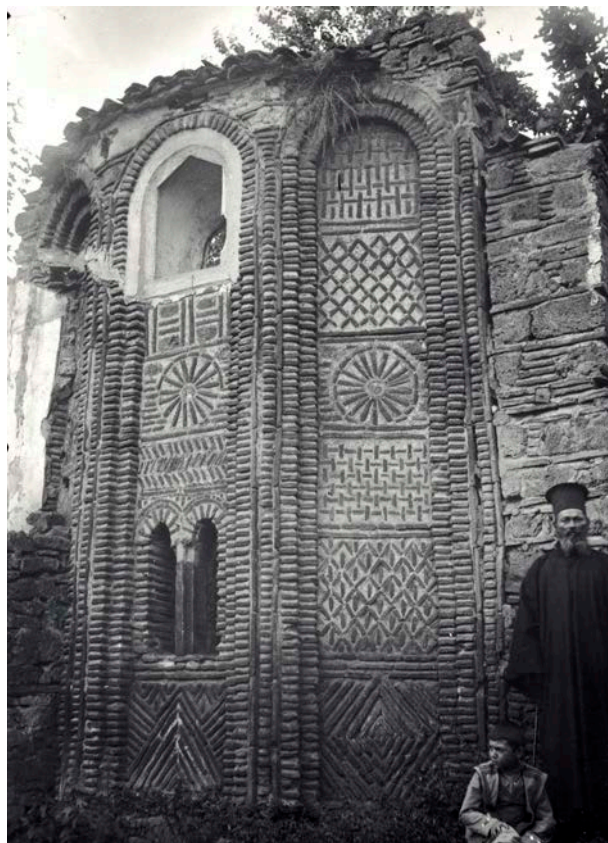
Εικ. 18. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, εικόνα με την ένθρονη Θεοτόκο, τον άγιο Βησσαρίωνα Λαρίσης και δωρητές.

Εικ. 19. Ο Γεώργιος Λαμπάκης πλησίον της φιάλης της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη.

Εικ. 20. Θεσσαλονίκη, Άγιος Γεώργιος, τμήμα του ψηφιδωτού διακόσμου πριν από τις επεμβάσεις αποκατάστασής του το 1889.

Εικ. 21. Βέροια, ο κατεστραμμένος σήμερα ναός του Αγίου Νικολάου, όψη της ανατολικής πλευράς.

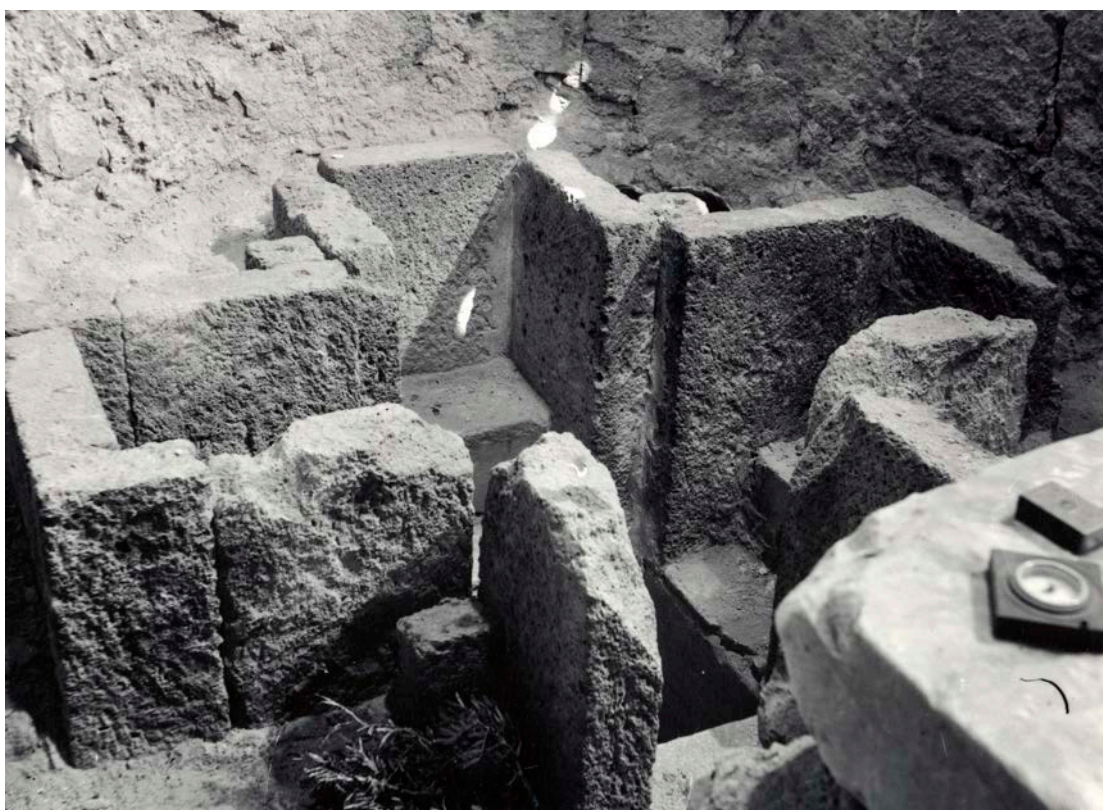
Εικ. 22. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, σπάραγμα τοιχογραφίας με κεφαλή αδιάγνωστου αγίου από τη μονή Κωνσταμονίτου στο Άγιον Όρος.

Εικ. 23. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, εικόνα του Εμμανουήλ Λαμπάρδου με τον Επιτάφιο Θρήνο.

Εικ. 24. Μήλος, κατακόμβες.

Εικ. 25. Μήλος, θέση Κήπος, ναός Παναγίας, σταυρόσχημη κολυμβήθρα.

Εικ. 26. Κίμωλος, εσωτερικό του κάστρου.

Εικ. 27. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, εικόνα του Μιχαήλ Δαμασκηνού με τον Άγιο Αντόνιο.

Εικ. 28. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, ναόσχημος επιτάφιος της Παναγίας από την Κίμωλο.

Εικ. 29. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, μίτρα από τη μονή Χοζοβιώτισσας στην Αμοργό (λεπτομέρεια).

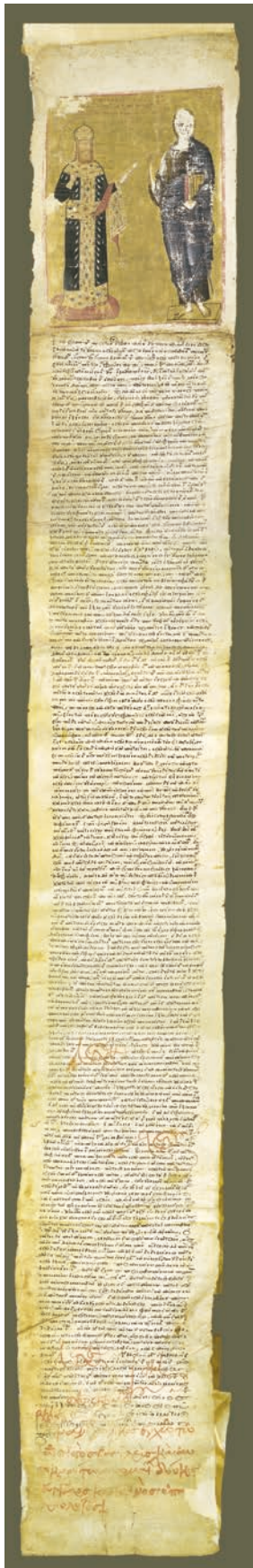
Εικ. 30. Μύκονος, μονή Τουρλιανής, άποψη του σκευοφυλακίου.

Εικ. 31. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, επιτραχήλιο από τη μονή Ζωοδόχου Πηγής ή Αγίας στην Άνδρο.

Εικ. 32. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, ξυλόγλυπτος σταυρός από τη μονή Ζωοδόχου Πηγής ή Αγίας στην Άνδρο.

Εικ. 33. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, χρυσόβουλο του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου.

Εικ. 34. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, φύλλο χαρτιού από τη μονή Δίβρεως με απεικόνιση του χωριού Τσερκουβίτσα.

Εικ. 35. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, ρωσική εικόνα με το θέμα του Ζωντανού Σταυρού από τον ναό Αγίας Σοφίας στο Ναύπλιο.

Εικ. 36. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, επιγονάτιο από τη μονή Γέροντος με παράσταση της Ανάστασης.

Εικ. 37. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, επιγονάτιο με παράσταση του ένθρονου Παντοκράτορα από την Ανατολική Ρωμυλία.

Εικ. 38. Αθήνα, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, ελεφαντοστέινο μετάλλιο με προτομή του αγένειου Χριστού.

Εικ. 39. Αθήνα, Άρειος Πάγος, ερείπια του ναού του Αγίου Διονυσίου του Αρεοπαγίτου.

Εικ. 40. Αθήνα, Άρειος Πάγος, ερείπια του ναού του Αγίου Διονυσίου του Αρεοπαγίτου.